

Trees Pels en Marjan de Gruijter (red.)

Emancipatie van de tweede generatie

**Keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van
Marokkaanse en Turkse afkomst**

Juni 2006

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	5
Inleiding	7
DEEL I ONDERZOEK EN KADER	9
Hoofdstuk 1 Het onderzoek	11
1.1 Aanleiding	11
1.2 Probleem- en doelstelling	11
1.3 Vraagstelling	14
Hoofdstuk 2 Onderzoekskader	15
2.1 Participatie en autonomie: empirie	15
2.2 Begripsverkenning	17
2.3 Aandachtspunten bij de studie van emancipatie	21
2.4 Diversiteit volgens sleutelinformanten	23
2.5 Onderzoekskader	30
Hoofdstuk 3 Opzet en uitvoering van het onderzoek	32
3.1 Afbakening van de onderzoeksgroep	33
3.2 De vragenlijst	34
3.3 Werkwijze en verwerking	35
3.5 Verloop van de interviews	36
DEEL II ONDERZOEKSRESULTATEN	39
Hoofdstuk 4 De onderzoeksgroep	41
4.1 Herkomst en woonsituatie	41
4.2 Gezinskenmerken	42
4.3 Opleiding	44
4.4 Activiteiten buitenshuis	46
4.5 Sociale contacten en steun	50
Hoofdstuk 5 Visies op autonomie en participatie	53
5.1 Keuzevrijheid voor de vrouw	53
5.2 Bewegingsvrijheid	57
5.3 Economische onafhankelijkheid	60
5.4 Samenvatting en conclusies	63

Hoofdstuk 6 De tienertijd	67
6.1 School: keuzen en kansen	67
6.2 Hulpbronnen en hindernissen bij het schoolgaan	70
6.3 Bewegingsvrijheid in de tienertijd	74
6.4 Bewegingsvrijheid: hulp en hinder	76
6.5 Van acceptatie tot opstand: strategieën	78
6.6 Tieners vroeger en tieners nu	80
6.7 Samenvatting en conclusies	83
Hoofdstuk 7 Gezinsvorming	87
7.1 Partnerkeuze	87
7.2 Van ontmoeting tot verbintenis	90
7.3 Afwegingen bij de partnerkeuze	93
7.4 Steun en obstakels binnen het huwelijk	96
7.5 Keuze voor kinderen	98
7.6 Afwegingen bij de kinderkeuze	100
7.7 Samenvatting en conclusies	104
Hoofdstuk 8 Werk, zorg en vrije tijd	107
8.1 Werk en andere activiteiten	107
8.2 Motieven om (niet) te werken	110
8.3 Buitenshuis actief: hulpbronnen en hindernissen	112
8.4 Verdeling van gezinstaken	115
8.5 Ontstaan en beleving van de taakverdeling	116
8.6 Samenvatting en conclusies	120
Hoofdstuk 9 Levensplan van drie generaties	123
9.1 Ambities voor de toekomst	123
9.2 Hulpbronnen en hindernissen	126
9.3 Rol van religie en samenleving	129
9.4 Vergelijking met de vorige generatie	133
9.5 Wensen voor de volgende generatie	138
9.6 Samenvatting en conclusies	142
Hoofdstuk 10 Conclusies	147
10.1 Levensplan en levensloop	147
10.2 Sociale, culturele en religieuze processen	150
10.3 Verschillen binnen en tussen groepen	154
10.4 Aanknopingspunten voor beleid	156
Literatuur	161
Bijlage I De sleutelinformanten in de voorstudie	167
Bijlage II Samenvatting interviewlijst	169
Bijlage III Schema kansen en belemmeringen	173
Summary	175

Voorwoord

Het voorliggende onderzoek gaat over de keuzen van tweede generatie vrouwen van Marokkaanse en Turkse herkomst, in vergelijking met autochtone vrouwen. De studie werpt licht op de sociale, culturele en religieuze processen die deze keuzen beïnvloeden. Het onderzoek is uitgevoerd door het Verwey-Jonker Instituut in opdracht van het WODC/Ministerie van Justitie.

Het hart van het onderzoek vormen de uitgebreide interviews met zestig vrouwen van Marokkaanse, Turkse en Nederlandse afkomst. Zij vertellen over hun levensplannen en levensloop, in gesprekken die vaak als diepgaand en plezierig werden ervaren, maar voor sommigen ook confronterend waren. Wij danken de vrouwen voor hun openhartigheid en het vertrouwen waarmee zij hun ervaringen met ons deelden.

Dank gaat ook uit naar de interviewsters. De duur en het open karakter van de interviews maakten het werk veeleisend. Dankzij hun bijdrage liggen er vele indrukwekkende verhalen. We danken Gülşen Doğan en Fadoua Lahri, onderzoeker en stagiaire bij het Verwey-Jonker Instituut, Jannet van der Hoek (Transactive) en Fatima Amrani, Serpil Tırçiçek, Atika Çakır, Deniz Cebeci, Dilek Demir, Fatima El Jaffari en Lativa El Ouali van het IETC-team (Interviewers in Eigen Taal en Cultuur) van bureau Erc.Research. Leyla Bengi-Arslan en Haluk Arslan, de bezielende leiders van dit onderzoeksbureau, hebben de onderzoekers met raad en daad bijgestaan en de interviewsters op de voet gevolgd en begeleid.

Voor de voorstudie van het onderzoek spraken wij met zes sleutelinformanten, Souad Filali (Escamp), Layla Hacene (Sonor), Rahma El Hannoufi (E-Quality), Fatoş Ipek-Demir (E-Quality), Fatma Kaya (AbvaKabo) en Ayşe Koç (Stichting Ihsan). Deze experts, alle op een of andere wijze nauw betrokken bij de vrouwenemancipatie, gaven ons veel inzicht in hoe vrouwen hun positie ervaren, welke belemmeringen en kansen zij zien en welke strategieën zij gebruiken om hun positie te versterken. Wij danken hen voor de inspirerende gesprekken, evenals Trudi Nederland, Baukje Prins en Sawitri Saharso die ons in de beginfase van het project van advies dienden.

Voor de begeleiding van het onderzoek is een commissie samengesteld die drie keer bijeenkwam, voorafgaand aan de start van de hoofdstudie, ter bespreking van tussentijdse resultaten en bij de bespreking van de concepteindrapportage. De begeleidingscommissie bestond uit Isik Kulu-Glasgow (Ministerie van Justitie/WODC), Carolien Bouw (UvA), Petra de Leeuw (Ministerie van SZW, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid), Ans Merens (SCP), Marlene de Vries (UvA), Vera Wijnker (Ministerie van Justitie, Directie Coördinatie Integratie Minderheden). Annelies Moors (UvA) nam de voorzittersrol op zich. Voor de bespreking van het eindresultaat is de commissie uitgebreid met Halleh Ghorashi (VU). Wij danken allen voor hun betrokkenheid en adviezen, die zeer hebben bijgedragen aan de kwaliteit van het onderzoek. De verantwoordelijkheid voor de eindversie berust uiteraard bij de auteurs.

Trees Pels en Marjan de Gruijter

Inleiding

Voor het emancipatiebeleid is inzicht nodig in de sociale, culturele en religieuze processen die invloed hebben op (belangrijke keuzemomenten in) de levensloop van allochtone meisjes en vrouwen¹. Het is van belang de te bestuderen processen zowel te beoordelen binnen het vigerende emancipatiebeleid, als in het licht van de emancipatieopvattingen van de onderzochten zelf. Het WODC / Ministerie van Justitie heeft aan het Verwey-Jonker Instituut opdracht verleend tot het verrichten van een kwalitatief onderzoek naar de genoemde processen. Daarbij diende enerzijds aandacht te zijn voor belangrijke ontwikkelingen en keuzemomenten in de tijd, met het accent op de leeftijdsperiode tussen ongeveer het 12e en het 35e jaar. Anderzijds moest de studie nader ingaan op de interacties met en invloeden van personen en omstandigheden die een rol spelen bij het tot stand komen van keuzen en gedrag. Het gaat dus zowel om een ontwikkeling in de tijd, waarbij specifiek gekeken wordt naar belangrijke transities, als om uiteenlopende (socialiserende) invloeden die bij deze transities van belang zijn. Het onderzoek startte met een voorstudie. Die werd benut voor het verkennen van het begrip emancipatie en andere kernbegrippen, en voor het formuleren van een kader voor het onderzoek en het uitwerken van de opzet.

Deel I van dit rapport behandelt de resultaten van deze werkzaamheden. In hoofdstuk 1 schetsen wij de aanleiding, probleemstelling, doelen en vraagstelling van het onderzoek. In hoofdstuk 2 presenteren wij het onderzoekskader, gebaseerd op literatuurverkenning en gesprekken met sleutelinformanten. In hoofdstuk 3 volgt een beschrijving van de opzet en uitvoering van het onderzoek, waarin individuele gesprekken met zestig jonge vrouwen van Marokkaanse, Turkse en Nederlandse herkomst centraal staan.

Deel II bevat de resultaten van het onderzoek. In hoofdstuk 4 wordt de onderzoeksgroep naar belangrijke kenmerken beschreven. Vervolgens geeft hoofdstuk 5 de opvattingen van de respondenten weer over autonomie en participatie - de hoofdthema's waarop dit onderzoek zich richt. Daarna belichten wij de feitelijke levensloop, opgesplitst in een hoofdstuk over de tiener tijd (6), over gezinsvorming (7) en activiteiten binnens- en buitenshuis (8). In hoofdstuk 9 laten wij de respondenten aan het woord over de ontwikkelingen die zich vanaf de generatie van hun moeders hebben voorgedaan, om de lijn ten slotte door te trekken naar de toekomst: naar de ambities die zij voor zichzelf en de generatie van hun dochters koesteren. Hoofdstuk 10 geeft onze conclusies en aanbevelingen weer.

---

¹ Naarmate jongere, in Nederland geboren en/of getogen generaties het beeld meer gaan bepalen wordt gebruik van aanduidingen als 'allochtoon', 'Marokkaan' of 'Turk' bezwaarlijker en verschijnen alternatieve begrippen als 'nieuwe Nederlander', 'Marokkaanse Nederlander' of 'persoon van Marokkaanse herkomst'. Wij zullen de eerstgenoemde begrippen niet te vaak gebruiken maar terwille van de leesbaarheid wel enige variatie aanbrengen.

DEEL I   ONDERZOEK EN KADER

Hoofdstuk 1 Het onderzoek

Trees Pels

1.1 Aanleiding

Sinds eind 2002 vormen allochtone vrouwen een belangrijk aandachtspunt in het landelijke emancipatiebeleid. Ten behoeve hiervan formuleerden de ministeries van SZW en Justitie in 2003 een 'Plan van aanpak op hoofdlijnen voor de emancipatie en integratie van vrouwen en meisjes uit etnische minderheden' en werd de commissie PaVEM (Participatie van Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen) geïnstalleerd (TK 2003/2004, 29 203 nr. 3 en TK2004/2005, 29 203, nr. 16). Ook voor de huidige kabinetsperiode staat de emancipatie van allochtone vrouwen hoog op de agenda.

Om aanknopingspunten te vinden voor het op allochtone vrouwen gerichte beleid is inzicht van belang in hun positie, in vergelijking met die van autochtoon-Nederlandse vrouwen. Kwantitatieve informatie is hierover intussen in voldoende mate beschikbaar (bijvoorbeeld Gijsberts & Merens, 2004; Van Rijn et al., 2004; Keuzenkamp & Merens, 2006). Daaruit blijkt dat er enerzijds - afgemeten aan opleidingsniveau en arbeidspositie - vorderingen worden gemaakt, maar dat er anderzijds nog steeds een oververtegenwoordiging is van allochtone vrouwen onder de categorieën die zich in een kwetsbare of kansarme positie bevinden. Om aanknopingspunten te vinden voor het beleid voor vrouwen in deze laatste categorieën is aanvulling nodig op het kwantitatieve materiaal. Hoe ziet de 'wereld achter de cijfers' er uit, welke sociale, culturele en religieuze processen spelen een rol in de levensloop, en in het bijzonder bij de belangrijke keuzemomenten daarin, van meisjes en vrouwen uit etnische minderheidsgroepen? Welke kansen en belemmeringen houden de interacties met belangrijke personen en groepen in en welke omstandigheden spelen een rol? Wat onderscheidt vrouwen die meer en minder succes hebben in termen van het emancipatiebeleid, speciaal in participatie op de arbeidsmarkt?

Om antwoord op deze vragen te krijgen heeft de Directie Coördinatie Integratie Minderheden van het Ministerie van Justitie bij het WODC een kwalitatief onderzoek aangevraagd. Het accent zou moeten liggen op allochtone vrouwen van de tweede generatie, opdat inzicht ontstaat in mogelijkheden om keuzen en kansen zo vroeg mogelijk vanuit het beleid te beïnvloeden. Gekozen is voor vrouwen van Marokkaanse en Turkse herkomst. Zij behoren tot de grootste minderheidsgroepen en kennen een relatief lage graad van participatie op de arbeidsmarkt. Een groep autochtoon-Nederlandse vrouwen van vergelijkbare sociaal-economische afkomst dient als vergelijkingscategorie. Het WODC heeft aan het Verwey-Jonker Instituut opdracht verleend om het onderzoek uit te voeren.

1.2 Probleem- en doelstelling

In het emancipatiebeleid wordt het doel van emancipatie als volgt omschreven: 'Een pluri-forme maatschappij waarin ieder ongeacht sekse, in wisselwerking met andere maatschappelijke ordeningsprincipes, zoals etniciteit, leeftijd, burgerlijke staat, validiteit en seksuele voorkeur, de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden kunnen realiseren (5)' (SZW, 2000).

Het vergroten van de economische zelfstandigheid van vrouwen door middel van arbeidsparticipatie vormt volgens het emancipatiebeleid de kern van emancipatie. Het gaat om 'het be-

reiken van een duurzame situatie waarin zoveel mogelijk mensen gedurende hun levensloop een economisch zelfstandig bestaan met zorgverantwoordelijkheid kunnen combineren' (Ibidem). Wat de participatiedoelstelling betreft wordt in 2005 naast deelname aan de arbeidsmarkt ook maatschappelijke participatie, bijvoorbeeld door vrijwilligerswerk, expliciet toegevoegd. Dit vooral om sociaal isolement te voorkomen van degenen die niet in staat zijn 'een zelfstandig bestaan op te bouwen en economische zelfstandigheid te bereiken (2)' (Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2006-2010 SZW, 2005).

Hoewel participatie centraal staat, maken de verschillende beleidsnota's duidelijk dat emancipatie meer is dan dat. Zo stelt het Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2000-2004: 'Het heeft een toegevoegde waarde voor zowel individuele burgers als voor de samenleving als geheel. In feite gaat het om de kwaliteit van het bestaan. Dit houdt onder meer in dat alle burgers als vanzelfsprekend kunnen vertrouwen op respect voor hun lichamelijke en psychische integriteit en dat vrouwen en mannen zowel in de publieke als in de privé-sfeer hun talenten kunnen ontplooiën (5)' (TK, 1999-2000, 27061, nr 1 en 2). Volgens het Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2006-2010 wil het kabinet 'iedere Nederlandse burger zoveel mogelijk beschermen tegen geweld en de voorwaarden scheppen voor participatie opdat ieder ook daadwerkelijk in vrijheid keuzen kan maken (5)' (SZW, 2005). Participatie en keuzevrijheid of autonomie vormen kortweg twee centrale pijlers van het emancipatiebeleid.

In de voorgaande citaten zijn enkele (met elkaar samenhangende) doelen van het emancipatiebeleid te onderscheiden, die ook voor (het onderzoek naar) de emancipatie van allochtone vrouwen belangrijke aandachtspunten vormen. Het bevorderen van gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden voor vrouwen ten opzichte van mannen staat centraal. Daarbinnen gaat de aandacht vooral uit naar:

- het bevorderen van a) de economische zelfstandigheid van vrouwen door middel van arbeidsparticipatie en b) maatschappelijke activiteiten in bredere zin, bijvoorbeeld deelname aan vrijwilligerswerk;
- het bevorderen van respect voor de integriteit en van mogelijkheden voor vrouwen om zichzelf te ontplooiën en hun eigen keuzen te maken.

Samengevat vormen de *participatie* - op de arbeidsmarkt en in bredere maatschappelijke zin - en de *autonomie* van allochtone vrouwen de twee pijlers van het emancipatiebeleid waarop dit onderzoek zich richt.

De hedendaagse emancipatieliteratuur wijst erop dat de tweede feministische golf aanvankelijk een individualistische invulling van het emancipatiebegrip met zich meebracht, met een nadruk op persoonlijke autonomie. In samenhang hiermee werd het kerngezin wel opgevoerd als plek van onderdrukking. Deze invulling van emancipatie is sterk geënt op de situatie en behoeften van vrouwen uit de autochtone middenklasse in die tijd (bijvoorbeeld Vuysje, 1985). Vanaf het eind van de jaren tachtig groeide de kritiek op deze eenzijdige benadering. Er ontstond een veelheid aan stromingen en bewegingen, waaraan ook feministen onder de 'zmv-vrouwen' (zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen) hun steentje hebben bijgedragen. Geleidelijk ontkiemt een derde feministische golf. Het gemeenschappelijke standpunt is dat personen sociaal en cultureel zijn ingebed, dat hun identiteit wordt gevormd binnen de context van sociale relaties en dat ook emancipatieopvattingen kunnen uiteenlopen (zie bijvoorbeeld Saharso, 2002). Het begrip 'morele autonomie', dat de vrije keuze van vrouwen benadrukt, komt op de voorgrond (Prins, 2004). Wat emancipatie voor iemand inhoudt kan uiteenlopen, evenals de wegen die daarheen leiden. Dat moet worden gerespecteerd, zo stelt ook Ghorashi (2005).

Hiermee is het belang onderstreept van het achterhalen van de eigen definitie van 'emancipatie' van de jonge vrouwen in het onderzoek, en van de uitwerking die zij daar zelf aan geven. Daarbij dient ook rekening te worden gehouden met de contextbepaaldheid van keuzen en gedrag. Met andere woorden, de normatieve en empirische benadering van emancipatie

moeten goed onderscheiden worden. Het emancipatiebeleid stelt zich bepaalde doelen. Deze doelen geven richting aan ons onderzoek, dat wil zeggen dat wij bepaalde onderwerpen centraal stellen. Maar voor het overige is onze benadering een empirische: wij gaan uit van de bestemming die de vrouwen voor zichzelf zien weggelegd, van hun eigen 'levensplan', of zij nu gericht zijn op emancipatie in de door de overheid bedoelde zin of andere opvattingen of praktijken laten zien.

Het eigen levensplan van de vrouwen, en hoe zij daar in de loop van hun leven gestalte aan geven, vormt daarmee een belangrijke rode draad in het onderzoek. Wat de levensloop betreft spitsen wij het onderzoek toe op de fasen van huwelijk en gezinsvorming. De (maatschappelijke) participatie van de jongere generatie niet-Nederlandse vrouwen neemt toe, maar buitenshuis werken is ook voor deze generatie nog met veel ambivalentie en spanning omgeven (Bouw et al.; 2003). De spanningen zich lijken te concentreren in de periode na het huwelijk. Na de komst van het eerste kind valt de participatie op de arbeidsmarkt sterk terug (Merens, Keuzenkamp & Das, 2006). Het is dan ook niet voor niets dat meisjes hun onderhandelingspositie met de partner op voorhand trachten te beïnvloeden door middel van de partnerkeuze (Hooghiemstra, 2003a; Sterkx & Bouw, 2005). Samen met het gegeven van het stijgende opleidingsniveau bij meisjes duiden de voornoemde bevindingen er op, dat de voor emancipatie - in de enge zin van arbeidsparticipatie - meest kwetsbare periode die is tussen het huwelijk en het moment dat het jongste kind zelfstandiger wordt, zo rond het zesde jaar. Om deze reden ligt voor het onderzoek een accent voor de hand op de periode vanaf de jongvolwassenheid, de periode van de overgang van het onderwijs naar de arbeidsmarkt en van huwelijk en gezinsvorming. Wel kunnen in de voorafgaande perioden al ontwikkelingen hebben plaatsgevonden die de horizon sterk bepalen. Daar zij nog aan toegevoegd dat over deze perioden, waarin de gang door het onderwijs centraal staat (zie voor een overzicht bijvoorbeeld Van der Hoek, 1994), meer kwalitatief onderzoek beschikbaar is, evenals over de processen voorafgaand aan de partnerkeuze (Hooghiemstra, 2003a; Sterkx & Bouw, *ibid.*). De 'aanloop'periode vanaf de puberteit dient, zo valt te concluderen, wel aan de orde te komen, maar dan vooral als kader waarbinnen het vervolg van de levensloop beter te plaatsen is.

Samengevat luidt de *probleemstelling* voor het onderzoek als volgt.

Voor het emancipatiebeleid voor allochtone vrouwen is inzicht van belang in de (keuze)processen die spelen tijdens hun levensloop en in de sociale, culturele en religieuze processen die daarop van invloed zijn. Hierbij is een vergelijking relevant tussen vrouwen die wel en geen succes hebben naar de maatstaven van het emancipatiebeleid, evenals tussen de allochtone vrouwen en autochtoon-Nederlandse vrouwen van vergelijkbare sociaal-economische afkomst. Het 'levensplan' van de betrokkenen zelf, en de uitwerking die zij daar in de praktijk aan geven, dient in de beschouwing te worden betrokken. Om zo vroeg mogelijk vanuit het beleid te kunnen interveniëren, bestaat in de eerste plaats behoefte aan inzicht in de situatie van de tweede generatie. Wat de levensloop betreft ontbreekt vooral kennis over de periode vanaf de jongvolwassenheid. Het huwelijk en de komst van het eerste kind vormen daarin belangrijke mijlpalen, zeker ook voor keuzen over maatschappelijke participatie. Om het beleid gericht op emancipatie verder vorm te geven is daarom nader kwalitatief onderzoek nodig dat de hiervoor genoemde elementen omvat.

De *doelstellingen* van het onderzoek kunnen nu als volgt worden geformuleerd.

Het onderzoek wil bijdragen aan het inzicht in:

- Het levensplan, inclusief achterliggende identiteitskeuzen, van vrouwen van de tweede generatie en de uitwerking die zij aan dat plan geven in termen van participatie en autonomie.
- De wijze waarop vrouwen hun opvattingen vorm geven in de feitelijke levensloop.

- De sociale, culturele en religieuze processen, vooral rondom belangrijke keuzemomenten na het begin van de jongvolwassenheid die de levensloop beïnvloeden.
- De significante anderen, groepen en omstandigheden die de keuzen en kansen van de vrouwen beïnvloeden.
- De verschillen (in levensplan, feitelijke levensloop en invloeden daarop) tussen vrouwen die volgens het emancipatiebeleid meer en minder succesvol zijn (afgemeten aan opleidingsniveau en vooral arbeidspositie).
- De verschillen (in levensplan, De verschillen en overeenkomsten in opvattingen en praktijken met de doelen van het emancipatiebeleid.
- Aanknopingspunten voor het emancipatiebeleid die uit de onderzoeksbevindingen voortvloeien.

1.3 Vraagstelling

De voorgaande overwegingen hebben geleid tot de volgende toespitsing van de vraagstelling van het onderzoek. In het volgende hoofdstuk lichten wij de verschillende elementen daarin nader toe.

1. Levensplan en levensloop
  - Welk levensplan, en welke uitwerking daarvan in termen van participatie en autonomie, hanteren vrouwen van de tweede generatie? Welke waarden en identiteitskeuzen liggen ten grondslag aan deze opvattingen?
  - Hoe geven de vrouwen hun opvattingen vorm in de feitelijke praktijk? Hoe verklaren de jonge vrouwen eventuele discrepanties tussen hun idealen en feitelijke gedrag?
2. Sociale, culturele en religieuze processen die levensplan en levensloop beïnvloeden
  - Hoe zijn de socialisatieprocessen te omschrijven die bijdragen aan de invulling die vrouwen geven aan hun leven (mede in termen van autonomie en participatie) en welke personen en omstandigheden zijn daarbij van belang?
  - Gerekend vanaf de tienertijd en in het bijzonder de fase na het huwelijk: hoe zijn de sociale, culturele en religieuze processen te kenmerken die de keuzen van allochtone vrouwen beïnvloeden? Welke kansen en belemmeringen houden de interacties met en invloeden van belangrijke personen, zoals de partner, en omstandigheden in? Welke kosten zijn aan bepaalde keuzen verbonden? Welke strategieën zetten jonge vrouwen in om hun doelen te bereiken?
3. Verschillen binnen en tussen groepen
  - Is er sprake van verschillen in levensplan, levensloop en processen die daarop van invloed zijn naar etniciteit en tussen vrouwen die volgens het emancipatiebeleid meer en minder succesvol zijn (afgemeten aan opleidingsniveau en vooral arbeidspositie)?
  - Wat zijn de verschillen in levensplan, levensloop en beïnvloedingsprocessen met autochtoon-Nederlandse vrouwen uit in sociaal-economisch opzicht vergelijkbare milieus?
4. Aanknopingspunten voor beleid
  - Hoe verhouden de opvattingen en feitelijke keuzen van de vrouwen zich tot de over emancipatie vigerende beleidsopvattingen?
  - Welke aanknopingspunten bieden de antwoorden op de voorgaande vragen voor een voortgezet emancipatiebeleid? In hoeverre en op welke punten is hierbij 'maatwerk' voor allochtone vrouwen nodig?

Hoofdstuk 2 Onderzoekskader

Marjan de Gruijter en Trees Pels

Dit hoofdstuk omvat het onderzoekskader dat gebaseerd is op de resultaten van de voorstudie voor het onderzoek, bestaande uit literatuuronderzoek en gesprekken met zes sleutelinformanten. Om te beginnen omschrijven wij kort welke ontwikkelingen zich onder de noemers van ‘participatie’ en ‘autonomie’ voordoen onder nieuwe Nederlanders, voor zover de literatuur reikt. Beide begrippen blijken niet voor iedereen dezelfde waarde of betekenis te hebben en kunnen op uiteenlopende wijze worden ingevuld. Daarom worden deze kernbegrippen nader verkend, vanuit het bredere perspectief van (diversiteit in) achterliggende levensplannen. In paragraaf 3 schetsen wij de factoren die volgens de literatuur bij de studie van emancipatie en aanverwante onderwerpen van belang zijn.

In het tweede deel van dit hoofdstuk komen sleutelfiguren aan het woord over emancipatieopvattingen, kansen en hindernissen, belangrijke keuzemomenten, socialiserende invloeden en strategieën. De geïnterviewden putten daarbij zowel uit persoonlijke ervaringen als uit de inzichten die zij in hun (professionele) betrokkenheid met het onderwerp hebben opgedaan. In de laatste paragraaf vindt synthese van de gepresenteerde gegevens plaats in een overzicht dat als kader voor het onderzoek dient.

2.1 Participatie en autonomie: empirie

Nederland staat te boek als een land waar individualisme en seksegelijkheid hoog staan aangeschreven, zo blijkt uit tal van waardenonderzoeken. Het emancipatiebeleid van de afgelopen decennia reflecteert dit: het was en is sterk gericht op modernisering van gezinsrelaties, met het accent op stimulering van de arbeidsparticipatie van vrouwen en hun economische onafhankelijkheid. Het thema ‘zorg’ en de verdeling daarvan in het gezin krijgt sinds de jaren negentig wel meer aandacht, maar dan toch voornamelijk als middel om vrouwenemancipatie te bevorderen (Hooghiemstra, 2003b).

Wat de emancipatiepraktijk van *participatie* betreft laat empirisch onderzoek keer op keer zien dat de doorsnee Nederlander meent dat vrouwen buitenshuis moeten kunnen werken, maar niet tot elke prijs. En de prijs is te hoog als het gezin de dupe wordt. Vrouwen hechten mét mannen aan een prettig, goed georganiseerd gezinsleven, waarin persoonlijke zorg voor de kinderen gewaarborgd is. En moeders houden daarbij graag de regie in handen. ‘Nederland is een moederland’, zoals De Hoog (2003) het pregnant uitdrukt. Het ‘kostwinner plus’ model is dominant, het model waarin moeders een - meestal kleine - deeltijd baan hebben en de hoofdmoot van de zorg en opvoeding van kinderen voor hun rekening nemen. Onder dit algemene beeld gaat een aanzienlijke diversiteit schuil: er zijn verschillende gezinsmodellen in zwang, waarbij het traditionele kostwinnersgezin het ene uiterste vormt en het nog veel minder vaak voorkomende ‘grachtengordel’gezin, waarin ook de moeder voltijds werkt, het andere. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe meer moeders werken, en hoe meer ze ook gebruik maken van verlofregelingen en formele opvangvoorzieningen. Bij de lager opgeleiden leiden traditionele opvattingen en institutionele obstakels, zoals de aard van het werk en het gebrek aan (betaalbare) kinderopvang, er eerder toe dat vrouwen deels of geheel stoppen met werken (De Hoog, *ibid.*).

Over de participatie van allochtone vrouwen is intussen ook het een en ander bekend. Mét een stijging van het opleidingsniveau en in opeenvolgende generaties neemt de arbeidsparticipatie van allochtone vrouwen uit de ‘klassieke’ migrantengroepen toe. Tegelijk stijgt de

gemiddelde huwelijksleeftijd, evenals de gemiddelde leeftijd waarop het eerste kind komt, terwijl het gemiddelde kindertal daalt. De opvattingen over de rol- en taakverdeling in het gezin zijn door de bank genomen vrij 'traditioneel', zoals uit kwantificerend en kwalitatief onderzoek blijkt (Merens et al., 2006; Nijsten, 1998a, 1998b; Pels, 1991, 1998a, 1998b, 2005a). Wel is de groepsinterne diversiteit aanzienlijk. Ook bestaat er een duidelijke trend tot modernisering, zelfs zo ver dat Marokkaanse meisjes hun autochtone leeftijdgenoten op sommige punten overtreffen (zie voor overzichten Distelbrink & Hooghiemstra, 2005; Rijkshroeff et al., 2003). Wat echter ook opvalt, is dat zeker bij de jongere generatie en jongeren de meisjes/jonge vrouwen wat opvattingen aangaat duidelijk vóór lopen op het andere geslacht.

Het is aannemelijk dat dit kan leiden tot spanningen tussen de seksen na het huwelijk. Daarop wijst bijvoorbeeld recent onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut onder Marokkaanse en Turkse WAO'ers (Snel & Stavenuiter, 2002). De relatief hoge WAO-instroom onder vrouwen uit deze groepen lijkt onder meer in verband te staan met de conflicten die ontstaan met de partner en wijdere familie als zij na het krijgen van kinderen (willen) blijven werken. De relatief hoge mate van belasting vanwege de combinatie van werk met zorg (waarin de partners weinig delen) (zie Merens et al., *ibid.*) vormt eveneens een factor van belang. In dit verband verdient de sterke moederschapsideologie vermelding: het moederschap vormt een centraal element in de identiteit van een vrouw, meer dan geldt voor autochtonen. Eveneens van belang is het gegeven dat allochtonen, zoals geldt voor vele autochtone Nederlanders, sterk hechten aan persoonlijke betrokkenheid van ouders, de moeder voorop, bij de opvoeding. Zij vinden deze vaak nog extra belangrijk vanwege de problemen die het 'opvoeden in Nederland' met zich meebrengt. Overigens is - mede om deze reden - onder de hoger opgeleiden en jongere generaties een meer betrokken vaderschap in opkomst (Pels, 2004). De bijdrage van moeders aan de opvoeding geldt echter nog steeds als onontbeerlijk, zeker waar het de jongste kinderen betreft, zoals recent onderzoek onder Marokkaanse vaders laat zien (Pels, 2005a). Uit ditzelfde onderzoek valt bovendien op te maken dat participatie van moeders in de vorm van vrijwilligerswerk voor sommigen acceptabeler is dan betaald werk.

Het beschikbare onderzoek over de ontwikkeling van *autonomie* bij allochtone meisjes en vrouwen is minder omvangrijk. Toch biedt het wel enig inzicht in belangrijke trends. Kwantificerend onderzoek duidt op aanzienlijke verschillen tussen groepen in de mate waarin 'zelfstandig denken' als opvoedingsdoel wordt gewaardeerd. Turken en Marokkanen zijn er minder op gespist dan bijvoorbeeld Surinamers. Opleidingsniveau is opnieuw een factor die veel variatie verklaart, evenals generatie. Bij de Marokkanen zijn de veranderingen over generaties heen het grootst. Opmerkelijk is dat mannen en vrouwen niet verschillen in hun waardering voor autonomie (Dagevos, 2001).

Uit opvoedingsonderzoeken onder Marokkanen en Turken komt steevast naar voren dat autonomie vergeleken met andere opvoedingsdoelen niet voorop staat, noch voor jongens, noch voor meisjes. Doorgaans achten ouders conformiteit als doel veel belangrijker. Ook familiezin, 'familiecollectivisme' geldt als een groot goed, dat wil zeggen onderschikking van het individu aan het belang van het collectief (Nijsten & Pels, 2000; Pels, 2005a). In het opvoedingsgedrag komt een en ander tot uiting doordat ouders meer autoritair opvoeden dan Nederlandse ouders, die autonomie hoger in het vaandel hebben staan. Sekseverschillen zijn er ook, dat wil zeggen dat jongens meer bewegings- en onderhandelingsruimte kennen. Meisjes zijn meer aan huis en aan huishoudelijke taken gebonden. Hoewel dergelijke verschillen het duidelijkst aan het daglicht treden vanaf de puberteit, is het zonder meer aannemelijk dat al vanaf de vroege jeugd, meer of minder intentioneel, socialisatie van sekseverschil plaatsvindt.

Opnieuw is de groepsinterne diversiteit groot. We zien dezelfde trends als in de sectie over participatie: hoewel conformiteit als waarde recht overeind blijft, is er met een toenemend opleidingsniveau en over de generaties heen, een stijgende waardering van autonomie. Het

feit dat meisjes (steeds meer) zijn gaan deelnemen aan het onderwijs heeft hun actieradius aanzienlijk vergroot. In een deel van de gezinnen is bovendien de ‘onderhandelingshuishouding’ in opkomst. Meisjes krijgen daarin de kans hun individuele vrijheid op te rekken, mits zij laten zien dat zij ‘verantwoordelijk’ zijn, dat zij het vertrouwen van hun ouders waard zijn.

In aansluiting hierop is vermeldenswaardig, dat de betekenis die men aan het begrip autonomie geeft, sterk kan uiteenlopen. Verantwoordelijkheid vormt het sleutelwoord in veel allochtone milieus, terwijl bij autochtonen onafhankelijk doen en denken meer voorop staat. Pels (1998a) spreekt in dit verband van relationele en individuele autonomie. Wel kan het sterk afhankelijk zijn van de situatie welk type gedrag op de voorgrond treedt. Zo kunnen ouders meer nadruk leggen op conformiteit als het om de gezinscontext gaat, en op autonomie als het gaat om het publieke domein. Marokkaanse en Turkse adolescenten blijken ook zelf verschillende maatstaven aan te leggen voor verschillende contexten (Pels & Nijsten, 2003).

Autonomie en participatie staan niet los van elkaar. Maatschappelijke participatie, en vooral de verwerving van een eigen inkomen, versterkt zowel de financiële als sociale zelfbeschikking van vrouwen (Brouns & Zwinkels, 1995), zoals die ten opzichte van hun man of familie. Het laatste geldt ook voor de herkomstlanden en voor migrantenvrouwen en hun dochters in Nederland (Pels & Vedder, 1998; Pels, 2000). Omgekeerd kan een toename van autonomie uiteraard ook (weer) leiden tot meer maatschappelijke participatie. Het één is dus vaak voorwaardelijk voor het ander.

Er zijn echter situaties denkbaar dat vrouwen weinig keuzevrijheid hebben en tóch participeren, bijvoorbeeld omdat de economische situatie van het gezin daartoe noopt (zie ook Pels, 2005a). Ook kan het gebeuren dat vrouwen individuele vrijheid hebben, maar keuzen maken die niet of slechts deels in de pas lopen met de doelen van het emancipatiebeleid. Het is daarom niet alleen van belang om de beide elementen en hun samenhang aan nader onderzoek te onderwerpen, maar ook om de definities en operationalisering van emancipatie die de betrokkenen hanteren, te achterhalen.

2.2 Begripsverkenning

Wij hebben gezien dat de emancipatiepraktijken van autochtoon-Nederlandse en nieuwe Nederlandse vrouwen min of meer uiteen lopen. Daarnaast is duidelijk dat er zich grote groepsinterne diversiteit voordoet, terwijl ook belangrijke overeenkomsten in feitelijke praktijken niet onvermeld mogen blijven: Nederland is een ‘moederland’ en de komst van migranten heeft dit aspect van de nationale identiteit bevestigd (Pels, 2004).

In de emancipatieliteratuur is de bevinding dat vrouwen vaak graag (blijven) zorgen al lang doorgedrongen. Ondertussen wordt een radicaal individualistische invulling van het emancipatiebegrip in termen van ‘persoonlijke autonomie’ afgewezen. Vooral sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is het uitgangspunt gemeengoed geworden dat personen sociaal zijn ingebed. Hun identiteit wordt gevormd binnen de context van sociale relaties en onder invloed van een complex van samenhangende determinanten zoals klasse, gender en etniciteit. Daarbij kunnen ook emancipatieopvattingen uiteenlopen (zie ook Saharso, 2002).

Recent is in dit verband de term ‘relationele autonomie’ in zwang geraakt, vanuit de feministische kritiek op het atomistische, masculiene, autonomiebegrip dat in de westerse wereld domineert. De individualistische opvatting van het begrip staat ook ver af van noties van zorg, afhankelijkheid en gebondenheid. Begrippen die van oudsher zijn geassocieerd met vrouwelijkheid. Overigens is een dergelijke ‘coöperatieve grondhouding’ - meer gericht op wat bindt dan op wat onderscheidt - ook waar te nemen bij lager geschoolden, zoals Poldervaart (2002)

betoogt onder verwijzing naar Bourdieus beschrijving van het wij-gevoel van de arbeidersklasse. Dit komt voort uit het beginsel van conformiteit dat de onderlinge saamhorigheid benadrukt en het zich willen onderscheiden van de eigen groep afwijst.

Er zijn dus genoeg redenen om het begrip autonomie zo te herdefiniëren dat het niet in oppositie tot deze waarden staat, zoals bepleit door Mackenzie & Stoljar (2000). Het begrip persoonlijke autonomie wordt tegenwoordig dan ook zo omschreven, dat er ruimte open blijft voor eigen invulling: *handelen en leven naar eigen keuzen, waarden en identiteit, binnen de beperkingen van wat men moreel toelaatbaar acht* (Meyers, 1989 in Friedman, 2000).

Aangezien individuen verschillen in talent, capaciteiten, karakter, waarden, wensen, denkbeelden en emotionele attituden, kan er geen blauwdruk zijn voor wat een autonoom leven behelst. Wél kunnen we aannemen dat autonomie niet te realiseren is zonder dat het individu beschikt over de competentie tot zelfrealisatie, op welke doelen deze dan ook is gericht, aldus Mackenzie & Stoljar (ibid.). Deze competentie komt tot stand in de context van sociale relaties, praktijken en instituties. Volgens bepaalde theorieën is normatieve competentie een voorwaarde voor autonoom handelen, terwijl andere zelfrespect en zelfvertrouwen als noodzakelijke voorwaarden beschouwen.

De vraag is dan wel of mensen in verschillende contexten gelijke kansen hebben op het ontwikkelen van dergelijke competenties, of op beschikking over de voorwaarden om deze aan de dag te leggen. Zo stelt Friedman (ibid.) dat dit toch het gemakkelijkst zal zijn in culturen waarbinnen grote waarde wordt gehecht aan (individuele) autonomie, want: 'Autonomy as a cultural ideal creates a supportive climate for personal scrutiny of traditions, standards, and authoritative commands. Public discourse in such a culture will tend to promote open dialogue and debate over values and traditions (43)'. Omgekeerd is een dergelijke kritisch-autonome *agency* (handelingsbereidheid) minder gemakkelijk te ontplooiën binnen een non-liberale context. Friedman stelt overigens dat vrouwen doorgaans meer last dan voordeel hebben gehad van de idealisering van autonomie. Deze heeft mannen volgens haar aangezet tot het afzien van gezinsverantwoordelijkheid, terwijl een autonoom leven vrouwen nogal eens scheve ogen heeft opgeleverd.

Saharso (2005) betoogt dat sommige culturele contexten weliswaar meer kans bieden op het ontwikkelen van autonomie dan andere, maar dat een kortwieken van het recht van vrouwen op autonomie nog niet betekent dat zij dan ook de competentie tot autonoom handelen ontberen. Vrouwen die niet willen breken met tradities kunnen evengoed in staat worden geacht tot kiezen en autonoom handelen.

Andere auteurs wijzen er op dat (moslim)vrouwen zich ook op andere zaken kunnen richten dan bevrijding van een of andere vorm van onderdrukking, of het realiseren van gelijkheid. Zo wijst Friedman (ibid.) op 'autonomie narratieven' die diepgaande reflecties inhouden op de zorg voor kinderen. Mahmood (2001) stelt zich op eenzelfde standpunt. Zij spreekt van 'the incarceration of the notion of agency to the space of emancipatory politics (211)' en beargumenteert dat vrouwen in een niet-liberale context in plaats van op verandering ook op verduren, volharden en oefenen in geduld gericht kunnen zijn. Zij voert vrouwen in een moskeebeweging in Egypte ten tonele, die hun aanwezigheid in een voorheen door mannen gedefiniëerde omgeving bevestigen door vrouwelijke dociliteit en submissiviteit. Mahmood betoogt dat dit gedrag niet kan worden afgedaan als passief. De cultivering van geduld, *sabr*, vereist volgens de betrokken vrouwen een sterke persoonlijkheid en is te zien als een constructief project dat veel inspanning en investering vergt.

Bartelink (1994) onderzocht geloofsopvattingen en -praktijken van Marokkaanse migranten in Nederland en wijst eveneens op het belang van *sabr* in hun beleving. Door deze eigenschap primair met vrouwen te associëren, zo betoogt Bartelink, plaatsen zij zichzelf zij aan zij met mannen (die zelfs door hen geholpen moeten worden in het naleven van Gods regels). Zo biedt het accent op *sabr* tegenwicht tegen de invulling van *oema* (geloofsgemeenschap) waarin de vrouwen van mannen afhankelijke posities innemen. De vrouwen gebruiken *sabr*

bovendien als onderhandelingsstrategie in de huwelijksrelatie om hun wensen te verwezenlijken, bijvoorbeeld door het goede moment af te wachten of gehoorzaamheid strategisch te gebruiken. Overigens achten Bartelinks informanten moslims, vrouwen én mannen, in de naleving van Gods regels ook superieur aan hun christelijke burens. Zo vlakken de vrouwen zowel ten opzichte van de (moslim)mannen als van Nederlanders hun marginale positie uit. Interessant is dat Demant (2005) in een kleinschalig onderzoek onder Marokkaanse moslimjongeren eveneens op het begrip *sabr* stuit, maar dan gaat het om een reactie van geduld op negatieve beeldvorming en uitsluiting die ze ervaren.

Bartels (2003) voegt, op grond van onderzoek naar conflicten over islamitische leefregels op reguliere Nederlandse scholen, nog een element toe aan de specifieke wijze waarop moslimvrouwen zich kunnen positioneren. Het blijken eerder meisjes te zijn dan jongens die zich hard maken voor respect voor deze leefregels. Door de ervaren tegenwerking voelen zij zich 'beproefd' en daardoor gesterkt in hun geloof. Zij conformeren zich enerzijds aan het maatschappelijke vereiste om open en assertief te zijn, terwijl zij anderzijds lof oogsten en hun positie versterken in de eigen gemeenschap, wat weer meer bewegingsruimte oplevert. Hun religieuze volhardendheid levert dus veel autonomie op.

Eerder kwam al naar voren dat participatie op de arbeidsmarkt zeker niet het enige doel is dat vrouwen zich stellen. Een deel van de vrouwen ziet buitenshuis werken zelfs niet als nastrevenswaardige optie. Dit kan meer in het algemeen gelden, maar ook voor de periode in de levensloop dat zij de zorg hebben voor (kleine) kinderen. Ook kan het zijn dat participatie in betaalde arbeid in een door vrouwen gedomineerde beroepsomgeving, bijvoorbeeld zorg of onderwijs, wél tot de opties behoort (zie ook Distelbrink, Pels & Roode, 1995). Als participatie in betaald werk geen optie is, wil dit nog niet zeggen dat hetzelfde geldt voor maatschappelijke participatie in bredere zin, zoals deelname in welzijnsgericht vrijwilligerswerk of in religieuze verbanden. Veikou (2002) ontwaart op grond van onderzoek onder moslimvrouwen in vrouwencentra in Amsterdam een gerichtheid op 'partiële integratie'. Hun voornaamste zorg is integratie met behoud van de eigen (geloofs)identiteit, een combinatie van strevingen die in het minderhedenbeleid heeft afgedaan. De vrouwen richten zich niet op de Nederlandse samenleving in de brede, maar op de eigen buurt, netwerken en centra (in Sijsses, 2003). Binnen bepaalde islamitische kringen zijn de laatstgenoemde vormen van participatie meer geaccepteerd. Onder islamisten wordt toenemend een vrouwbeeld benadrukt waarin naast de centrale gezinsrol ook plaats is voor publieke religieuze en liefdadige activiteiten. Vrouwen zijn nodig voor de 'morele *jihad*' binnen de eigen samenleving en voor het realiseren van een politieke agenda die westerse invloeden wil bestrijden en 'to counter the model of the secular woman (21)' (Haddad, 1998). Moslim vrouwen sluiten zich niet bij de islamisten aan om zich te voegen naar een ondergeschikt en afgezonderd vrouwenbestaan, maar juist 'to find a legitimate and sanctioned milieu for social presence and political activism (42)'. Paradoxaal genoeg kunnen islamistische bewegingen dus bijdragen aan de emancipatie van vrouwen (Tohidi & Bayes, 2001).

In grote lijnen kunnen in landen waarin moslims de meerderheid vormen drie feministische hoofdstromen worden onderscheiden. De volgende omschrijving is ontleend aan Van Doorn-Harder (2004) en Karam (1996). *Seculiere feministen*, overigens veelal moslims, vinden de inspiratie en modellen voor hun werk in westerse literatuur. Zij benadrukken de gelijkheid tussen mannen en vrouwen waarin beiden recht hebben op dezelfde kansen en mogelijkheden voor maatschappelijke ontwikkeling. Doorgaans gaat deze opstelling samen met een liberale geloofsopvatting, waarin religie geldt als privézaak. In *islamistische bewegingen* (vrouwen uit deze bewegingen vermijden doorgaans labels als feminisme en emancipatie vanwege hun westerse herkomst en connotaties) gelden de eisen van westerse, 'cultureel niet authentieke' ideologieën, als onderdrukkend voor vrouwen. De nadruk op gelijkheid tussen de seksen, bijvoorbeeld door participatie op de arbeidsmarkt en aldaar de concurrentie aangaan met man-

nen, brengt vrouwen in vernederende posities in het publieke domein. Het laadt een zware (dubbele) last op hun schouders. De vrouwen streven naar wederzijds respect tussen de seksen en erkenning van gelijkwaardigheid, waarbij elk eigen capaciteiten en verantwoordelijkheden heeft. Een toenemende islamisering, waaronder ook herwaardering wordt gevat van de rol van de vrouw in het gezin, is hun missie en daartoe zetten zij zich actief in in de maatschappij. Binnen de grenzen die de islam hen stelt kunnen de betreffende vrouwen dus een actieve rol spelen in het openbare leven. Zingeving en een gevoel van superioriteit baseren zij op het nauw volgen van de 'zuivere' regels van de religie. *Muslim feministen* vormen de derde categorie. Zij baseren zich evenals de islamistische 'feministen' op de islamitische bronnen, maar dan door deze te herinterpreteren binnen de context van hun heden. Dit soort feminisme kon zich ontwikkelen in landen waar vrouwen de - traditioneel aan mannen voorbehouden - vrijheid hebben de bronnen te bestuderen en uit te leggen, vooral in Indonesië, Iran en in westerse landen.

Volgens Karam (ibid.) vallen *islamitische vrouwen in West Europa*, in het bijzonder die van de tweede generatie, in drie groepen te onderscheiden met vergelijkbare kenmerken: degenen die zich distantiëren van vrouwenonderdrukking binnen de islamitische gemeenschap, degenen die zich sterk met deze gemeenschap identificeren, en degenen die een middenpositie innemen en zowel de gemeenschap als de wijdere samenleving met een kritisch oog bezien. Onder de laatste categorie is volgens Karam een scala aan moslim-feminismen in opkomst, met als gemeenschappelijk doel te middelen tussen het moslim zijn en leven in het seculiere Europa. Roald (2001) stelt dat er een grote verscheidenheid aan islamitische wetten en regels bestaat, waarbij elk onderwerp verschillend kan worden geïnterpreteerd, al naar gelang tijd, plaats en omstandigheden. Volgens Roald typeert dit het proces dat migranten ondergaan in hun interactie met een nieuwe maatschappij. Voor veel moslims in Europa is er volgens haar overigens niet zozeer sprake van herinterpretatie van onderwerpen uit de islamitische bronnen. Eerder is er een andere selectie - dan bijvoorbeeld die gemaakt door islamisten - van relevante en bruikbare islamitische regels uit het grote aanbod.

In de migratiecontext doet nog een opvatting over vrouwenemancipatie opgeld die dit proces van herinterpretatie veronachtzaamt. Volgens deze opvatting, die naar Prins (2005) als 'verlichtingsliberalistisch' kan worden aangeduid, laat het islamitische geloof zich niet verenigen met vrouwenemancipatie. Een keuze voor een niet-liberale levenswijze gaat in deze zienswijze niet samen met zelfrespect en morele autonomie. In Nederland wordt deze opvatting onder meer uitgedragen door Ayaan Hirsi Ali, die echter vanuit de moslimgemeenschappen in Nederland, ook van de vrouwen daarbinnen, op weinig animo voor deze veronderstellingen lijkt te kunnen rekenen. Het omgekeerde is eerder het geval. Ghorashi (2005) stelt dat vrouwen uit minderheidsgroepen in een proces van 'dubbele emancipatie' verwickeld zijn: die als vrouw én lid van een minderheidsgroep. Vooral voor vrouwen met een islamitische achtergrond schuilt hierin een niet geringe opgave, juist omdat zij steeds opnieuw worden geconfronteerd met aanvallen op de islam als onderdrukkend voor hun sekse. Veel migrantenvrouwen proberen meer ruimte voor zichzelf op te eisen, maar emancipatie betekent voor hen niet secularisatie of abrupte cultuurafwijzing. De recente hype rond hun emancipatie vergroot de onzekerheid, waarmee de kans op verandering van binnenuit eerder gesmoord wordt dan toeneemt, aldus Ghorashi.

2.3 Aandachtspunten bij de studie van emancipatie

In gangbare emancipatiemodellen - of daarin nu de bestrijding van sekseongelijkheid en de herverdeling van werk en zorg centraal staat of de autonomie van vrouwen volgens andere normen en opvattingen - worden doorgaans een aantal elementen onderscheiden.

Verloof en Roggeband (1994), ontwerpers van de emancipatie-effectrapportage, stellen in hun theoretisch kader dat sekseongelijkheid vooral gebaseerd is op twee structuren: de arbeidsdeling naar sekse en de organisatie van de intimiteit. Met deze termen duiden zij op het geheel aan waarden en normen, instituties en organisaties die beide domeinen betreffen. Ongelijkheid tussen de seksen staat in verband met een ongelijke verdeling van *hulpbronnen* en met ongelijkheid in *regels*, dat wil zeggen verschillen in interpretaties en normen ten aanzien van vrouwelijkheid en mannelijkheid.

In de tweede plaats is de werking van dergelijke processen te zien op uiteenlopende niveaus. Verschillende auteurs gebruiken soms een wat andere indeling of terminologie, maar doorgaans maken ze onderscheid naar het persoonlijke, interactieve, institutionele en symbolische niveau. In de eerste plaats is er de handelingsbereidheid op *persoonlijk niveau* (en achterliggende waarden en ervaringen), vervolgens het niveau van de *(inter)actie* (praktijk, intersubjectiviteit), *structuur* en *cultuur* (niveaus van gezin, gemeenschap, instituties) en het symbolische niveau, ofwel dat van representatie (zie ook Kamenou, 2005; Lutz, 2002).

In de derde plaats, zo veel is al duidelijk geworden, is er bepaald geen universele geldigheid van een bepaalde bestemming van de vrouw. Met andere woorden, niet alleen *gender*, dat wil zeggen de wijze waarop vrouwelijkheid (en mannelijkheid) in een gegeven context geconstrueerd worden, speelt een rol. Etnisch-culturele factoren, evenals klasse en religie, spelen eveneens mee, om enkele van de belangrijkste factoren te noemen. Crenshaw (bijvoorbeeld 1994) heeft in dit verband het begrip 'intersectionaliteit' geïntroduceerd. De kern van haar gedachtegang is, dat verschillende en soms conflicterende groepsidentiteiten elkaar kruisen bij de vorming van de individuele identiteit. Wekker en Lutz (2001) spreken daarom van 'kruispuntdenken'. Individuen reproduceren niet zomaar de belangen en identiteiten van de groepen waartoe zij behoren. Deze identiteiten werken op elkaar in. Voorts is geen sprake van nevenschiktheid van verschillende deelidentiteiten. Afhankelijk van de situatie kan het ene of andere aspect van de identiteit of sociale positionering meer op de voorgrond treden (zie ook Lutz, *ibid.*; Mackenzie & Stoljar, 2000).

In het volgende gaan wij verder in op de onderscheiden analyseniveaus en belangrijke factoren. We baseren ons daarbij op overzichtsliteratuur over sekseongelijkheid (Dowd, 2000; Duindam & Spruit, 1998; Lamb, 1998; Marsiglio, 1995; Parke, 1996).

Bij het niveau van de *persoon* gaat het om de eigen habitus en handelingsbereidheid, zoals die zich mede ontwikkelen door socialisatieprocessen in het gezin en daarbuiten. De *peer group*, instituties als het onderwijs en arbeid en de partnerrelatie of het eigen gezin vormen evengoed belangrijke socialisatiecontexten, terwijl zeker voor minderheidsgroepen ook de etnische en/of religieuze gemeenschap en de (representatie in) media van vormende invloed kunnen zijn. Centraal staan vooral waarden/opvattingen over de rol van man en vrouw, gekoppeld aan 'gender schema's', denkbeelden over mannelijkheid en vrouwelijkheid en het daarmee verbonden netwerk van associaties.

Het belang van *religie* voor het 'vrouwenvraagstuk' staat buiten kijf. Dit wil niet zeggen dat de samenhang met seksegelijkheid, autonomie en participatie eenduidig is. Enerzijds blijkt uit veel onderzoek dat de mate van religiositeit, of het nu de islam, het christelijke of joodse geloof betreft, samenhangt met de mate van (exclusieve) gerichtheid op de zorg of het gezin (bijvoorbeeld Read, 2004). Anderzijds werd duidelijk uit de vorige paragraaf dat de invloed van religie sterk uiteen kan lopen. Zowel de opvatting dat religie en seksegelijkheid of zelf-

bepaling van de vrouw onverenigbaar zijn, als die welke het open en pluriforme karakter van religieuze tradities en hun aanpasbaarheid erkent, is in Nederland terug te vinden. Wat het *relatieniveau* betreft is van belang dat zich discrepanties kunnen voordoen tussen partners in het gezin. Vrouwen zijn bijvoorbeeld in hun opvattingen over de taakverdeling vaak 'moderner', maar menen (niettemin) ook vaak dat zorgen en opvoeden ze uiteindelijk toch beter aangaat. Zoals mannen hun traditionele machtsbasis als hoofdkostwinner moeilijk uit handen geven, zo houden vrouwen klaarblijkelijk graag vast aan hun machtspositie wat de gezinsinterne zaken betreft. De machtsfactor kan dus een belemmering vormen bij het omzetten van opvattingen in daden. Ook een gebrek aan steun van de partner of onzekerheid in andere rollen dan die van verzorger/opvoeder kan vrouwen belemmeren in het uitoefenen daarvan.

Naast de partnerrelatie kunnen kansen en belemmeringen gelegen zijn in interacties met de directe omgeving. De directe context rondom het gezin dient als 'referentiegroep', waaraan ideeën over de rol van de vrouw worden gespiegeld, maar ook als bron van emotionele, praktische en informatieve steun (Gerris, 1989). Van familie, vrienden en collega's kunnen vrouwen steun ervaren in de uitoefening van de door hen gewenste rol, maar ook tegenwerking, bijvoorbeeld wanneer deze derden culturele denkbeelden uitdragen die niet stroken met de eigen opvattingen en praktijken. Kamenou (ibid.) wijst er bijvoorbeeld op dat sprake kan zijn van 'biculturele stress' door het functioneren in de wereld van het (white, male dominated) werk en het gezin.

De *instituties in de wijdere samenleving* zijn van belang omdat zij de voorwaarden scheppen voor bepaalde vormen van emancipatie. Ze kunnen vrouwen in structurele zin faciliteren of juist tegenwerken in de door hen gewenste rollen. Te denken valt aan de (on)wil van werkgevers om moeders of vaders toe te staan flexibel of minder te werken, of aan de bedrijfscultuur die meer of minder open staat voor diversiteit naar sekse of etniciteit. Ook de 'politieke gelegenheidsstructuur' - de wet- en regelgeving betreffende bijvoorbeeld scheiding, arbeidsparticipatie van vrouwen, ouderschapsverlof en kinderopvang - speelt een belangrijke rol. In de wijdere omgeving heersen *dominante beelden* over de man-vrouwverhouding en de rol van de vrouw, die op meer of minder grote afstand kunnen staan tot de eigen idealen. Zeker voor nieuw-Nederlandse vrouwen is ook de wijze waarop zij gerepresenteerd worden in het publieke/politieke discours relevant, aangezien dat hun bereidheid tot verandering kan beïnvloeden. Een *minderheidspositie* kan door een sterk onderscheid tussen 'wij en zij' en ervaren uitsluiting leiden tot een defensieve houding (Berry & Sam, 1998; Ghorashi, 2005). In sommige minderheidsgroepen geldt oriëntatie op het gezin en het verrichten van zorg- en huishoudelijk werk als uiting van verzet tegen onderdrukking. Dit gaat bijvoorbeeld op voor Afro-Amerikanen, zoals Kamenou (ibid.) betoogt. Ervaren uitsluiting kan ook in moslimkringen leiden tot een hernieuwde focus op het gezin. Een recent voorbeeld geeft Demant (2005). De door haar onderzochte Nederlandse moslimjongeren hebben veel last van de stigmatisering als Marokkaan of moslim. Zij proberen te reageren met geduld, maar geven ook te kennen dat hun religieuze identiteit belangrijker is geworden. En het geloof versterkt hun verdediging van de centrale positie van de vrouw als moeder in het gezin.

Het handelen van vrouwen staat niet los van de habitus, de gewoonten en verwachtingspatronen die zij zich in de loop der tijd hebben eigen gemaakt. Deze worden ook beïnvloed door structurele en culturele kansen en belemmeringen die de omgeving in petto heeft. In het voorgaande is al impliciet onderscheid gemaakt tussen (socialisatie)processen die bijdragen aan het ontstaan van de habitus en verwachtingspatronen van vrouwen, en processen die bevorderen of verhinderen dat vrouwen het aldus ontwikkelde 'levensplan' kunnen verzilveren, of zich verder kunnen ontplooiën gedurende de levensloop. In de praktijk is deze tweedeling wellicht niet altijd goed te handhaven, omdat het bij beide processen vaak om dezelfde contexten en significante anderen gaat. Niettemin is het onderscheid analytisch relevant.

De ontwikkeling van autonome handelingsbereidheid dient ook volgens Mackenzie & Stoljar (ibid.) vanuit beide invalshoeken bestudeerd te worden. Ten eerste die van de processen van vorming van waarden, denkbeelden en attituden, ook die het 'zelf' betreffen, en competenties en capaciteiten die nodig zijn voor autonomie. Ten tweede die van in de omgeving liggende kansen en belemmeringen om autonoom te handelen.

2.4 Diversiteit volgens sleutelinformanten

In aanvulling op de literatuurstudie zijn een zestal sleutelinformanten geïnterviewd van Marokkaanse en Turkse herkomst. Voor hun namen en functies zie bijlage I. Daarin is tevens informatie over hun achtergrond en over de werkwijze opgenomen.

Diversiteit in opvattingen

Op de vraag welke opvattingen leven over emancipatie onder Turkse en Marokkaanse vrouwen, hebben de geïnterviewden op verschillende niveaus geantwoord. Persoonlijk vertalen zij emancipatie in termen van 'zelfstandigheid', 'voor jezelf opkomen', 'zelfvertrouwen', 'het hebben van dezelfde rechten en plichten als mannen' en 'je eigen keuzen maken'. In de antwoorden die zij vanuit hun ervaring en expertise geven op de vraag welke opvattingen er leven bij (andere) Marokkaanse en Turkse vrouwen voegen zij hieraan nog een aantal elementen en nuanceringen toe.

De eerste - voor de hand liggende - nuancering is dat er een grote groepsinterne diversiteit bestaat: 'De Turkse, of de Marokkaanse vrouw bestaat niet'. De meeste geïnterviewden zijn aanvankelijk huiverig om een indeling naar generatie of leeftijd te gebruiken om de diversiteit te duiden. Volgens hen is een bespreking van emancipatieopvattingen aan de hand van een dergelijke indeling verhullend of stigmatiserend. Immers, niet je leeftijd of het jaartal dat je naar Nederland kwam is bepalend voor je opvattingen over emancipatie; het zijn andere kenmerken, van zowel de vrouw in kwestie, als de omgeving waarin zij zich begeeft. Een van de belangrijkste kenmerken, volgens de geïnterviewden, is het opleidingsniveau. Er is een tweedeling te maken tussen vrouwen die onderwijs hebben gevolgd en vrouwen die dat niet hebben gedaan. Deze tweedeling valt vrij goed samen met de indeling in eerste en tweede generatie. Voor vrouwen van de tweede en derde generatie, die immers allemaal leerplichtig zijn (geweest), is een andere indeling van belang, namelijk die tussen laag- en hoogopgeleiden. Hierbij wordt door diverse geïnterviewden aangegeven dat het niet alleen gaat om het niveau van het gevolgde onderwijs, maar ook om de onderwijsduur, dat wil zeggen, het aantal jaren dat men in het onderwijs blijft.

Een aantal geïnterviewden stelt dat het relevant is of de opleiding in Nederland is gevolgd. De motivering hiervoor is tweeledig: enerzijds participeren vrouwen die in Nederland hun opleiding hebben gevolgd 'automatisch' in de Nederlandse samenleving. Anderzijds staat een opleiding voor kennis en informatie, ook over de Nederlandse samenleving.

De ervaringen en kennis die vrouwen hebben (opgedaan) kunnen eveneens bijdragen aan het ontstaan van groepsinterne diversiteit. Alle geïnterviewden merken op dat diverse subgroepen verschillen in de mate en de aard van kennis en informatie waarover zij beschikken. Het is, zo merken enkele geïnterviewden op, niet per definitie zo dat eerste generatie analfabete gastarbeidersvrouwen er minder moderne opvattingen op na houden dan tweede- of derde generatie vrouwen. Dit hangt (mede) af van de kennis en informatie waarover vrouwen in hun leven gaan beschikken. Zo kunnen eerste generatie analfabete vrouwen er geëmancipeerde opvattingen op na houden: door hun banen buitenshuis kregen zij als het ware een 'venster op de Nederlandse samenleving' en deden zij contacten op. Ook al was hun motivatie om buitenshuis te werken meestal ingegeven door economische motieven en speelde zelfont-

plooiing of emancipatie hierin geen rol, toch gingen deze vrouwen (anders) kijken naar hun eigen rol en positie in gezin en samenleving.

Groepsinterne diversiteit vindt volgens de geïnterviewden ook zijn oorzaak in het karakter en de competenties van vrouwen en meisjes. Een 'strijdvaardig karakter', 'altijd vragen stellen' en het vermogen om op je eigen rol en positie te reflecteren, zijn kenmerken die sommige vrouwen bezitten, en andere niet. Op dit onderwerp wordt in paragraaf 2.7 verder ingegaan.

Kansen en belemmeringen

De geïnterviewden zijn ervan overtuigd dat de overgrote meerderheid van de (Turkse en Marokkaanse) vrouwen fundamenteel gelooft in het recht op keuzevrijheid. *'Geen vrouw die ik ken, kiest er zelf voor om een geïsoleerd leven te leiden, buiten de maatschappij. De gemiddelde vrouw is zeer bewust van haar eigen 'zijn' en waarde, door alle generaties heen, maar de mogelijkheden van vrouwen verschillen. Iedere vrouw wil trots zijn op haar leven en haar eigen keuzen maken.'*

Dat dit in de praktijk niet altijd gemeengoed is, wordt door de geïnterviewden erkend. Hoewel de meeste geïnterviewden niet graag spreken over generaties, blijkt dit toch een logische, zij het wat grove, indeling te zijn. Een groot deel van de eerste generatie vrouwen die in de jaren zestig, zeventig en tachtig naar Nederland is gekomen, is volgens de geïnterviewden voornamelijk bezig geweest met overleven in de nieuwe samenleving. Voor een deel kopieerden zij de gezinsstructuur en de gezinsrollen uit het land van herkomst; voor een deel werd hun leven bepaald door de dingen die op hen afkwamen. Eigen keuze, of zelfs het reflecteren hierop, was voor deze vrouwen geen onderwerp dat hoog op hun agenda stond. Deze vrouwen zijn intussen ouder geworden en hebben - als het gaat om het aanhaken bij de Nederlandse samenleving - de boot gemist: *'Bij veel eerste generatie vrouwen stond de zorgtaak centraal. Voor veel van hen was het zelfs niet interessant om de Nederlandse taal te leren. Zij redeneerden: "Ik zit hier toch alleen maar in mijn gezin en dan heb ik dat niet nodig".'* Het hoeft geen betoog dat deze vrouwen door het verloop van hun leven, vandaag de dag beperkt(er) zijn in hun keuzemogelijkheden, zeker voor zover deze de participatie in de Nederlandse samenleving betreffen.

Tweede en derde generatie vrouwen hebben niet direct te maken gehad met migratie, maar volgens de geïnterviewden spelen bij deze vrouwen andere kwesties die hun keuzevrijheid beperken. Anderhalf- en tweede generatie vrouwen waren pioniers, in de zin dat zij als eersten in Nederland een opleiding volgden en wellicht hierna betaalde arbeid gingen verrichten. Zij moesten strijd voeren om de ruimte voor eigen keuzen te bevechten. Voor derde generatie vrouwen speelt deze strijd nauwelijks meer een rol: zij vinden - net als de meeste van hun ouders - dat ruimte voor eigen keuzen in school- en carrièrekeuze niet meer dan vanzelfsprekend is. Deze vrouwen hebben, zo stelt een aantal geïnterviewden, te maken met een ander soort belemmering, namelijk die van een samenleving die aan hen, vanwege hun etnische of religieuze achtergrond, geen gelijke kansen biedt. Deze vrouwen hebben het gevoel dat aan hen gevraagd wordt dat zij hun identiteit, waarin hun etnische en religieuze achtergrond een rol speelt, moeten opgeven. *'Als je hier een opleiding hebt afgerond, de taal kent, weet wat er zich in je omgeving afspeelt, je hebt sociale contacten dan zou je toch geëmancipeerd moeten zijn? Dan denk ik: 'wat willen ze nog meer?' De laatste tijd maken we veel grapjes onderling: we eten haast geen Turks meer, we eten Mexicaans, Surinaams, Vietnamees, we hebben de meeste gewoontes ook overgenomen van de Nederlandse cultuur. Dan denk ik: "We zijn toch erg geïntegreerd in deze maatschappij, wat willen ze nog meer?" Alleen, ik ken wel mijn eigen identiteit, met mijn hoofddoek en mijn uitstraling, maar dat betekent niet dat ik een gesloten persoonlijkheid ben.'*

Een aparte categorie wordt gevormd door de vrouwen die recent naar Nederland zijn gekomen vanwege een huwelijk. Zij komen meestal terecht in schoonfamilies die er minder moderne opvattingen op na houden. Dit geldt natuurlijk niet voor alle families, maar wel voor

degene die in een meisje uit het land van herkomst een gemakkelijke huwelijkskandidaat voor de zoon ziet. Deze vrouwen, die als het ware zijn geselecteerd op de aanname dat zij zich ondergeschikt, of ten minste inschikkelijk, zullen gedragen, krijgen bij aankomst in Nederland te maken met isolement. Dat bemoeilijkt participatie in de Nederlandse samenleving. Verder merken de geïnterviewden op dat religie zowel een kans als een belemmering kan zijn, als het gaat om emancipatie-opvattingen en -kansen. Als religieuze voorschriften zo worden uitgelegd dat vrouwen zich moeten schikken in allerlei regels en situaties, waarin zij het zelf niet (alleen) voor het zeggen hebben, dan is religie een belemmering. Voor vrouwen die zich echter in de religieuze geschriften hebben kunnen verdiepen en deze zich eigen hebben kunnen maken, kan religie juist een kans zijn. Het geloof kan volgens een aantal geïnterviewden namelijk juist handvatten bieden om zelfbewust te functioneren in gezin en samenleving.

De kwestie van emancipatie is niet los te zien van die van de rol- en taakverdeling binnen het gezin en achterliggende beelden van vrouwelijkheid en mannelijkheid. Vrouwen zijn, zeker als zij kinderen hebben, in eerste instantie zorgers. 'Emancipatie' wordt in veel Marokkaanse en Turkse gezinnen begrepen als het opeisen van rechten die buiten het verzorgende liggen, kortom, die tot het domein van mannen behoren. In het Turks wordt de vrouw 'direk' genoemd (steunpilaar) van het gezin. Emancipatie kan snel worden opgevat als het wegvallen van de steunpilaar. Zoals ook in veel autochtoon-Nederlandse gezinnen, wordt de keuze(vrijheid) van vrouwen op deze manier nauw verbonden aan het welzijn van het gehele gezin. Onderhandeling, overleg en vallen en opstaan zijn kenmerken van de wijze waarop Marokkaanse en Turkse gezinnen hiermee omgaan. Overigens betoogt een geïnterviewde dat Marokkaanse en Turkse vrouwen en mannen hierin niet per definitie achterlopen bij autochtoon-Nederlandse stellen: 'A. [man van geïnterviewde] vond het helemaal niet raar dat hij ouderschapsverlof aanvroeg, maar zijn Nederlandse collega's vonden het wel raar. Hij werkt in een mannelijke sector, de IT, en er waren heel weinig collega's die dat deden.'

Als het gaat om taakverdeling en beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid, dan valt op dat de geïnterviewden goeddeels dezelfde kwesties noemen als uit onderzoek naar autochtoon-Nederlandse gezinnen naar voren komt: vrouwen bepleitten vóór hun huwelijk een gelijke verdeling van taken, maar kunnen dit tijdens het huwelijk niet (helemaal) realiseren, ook omdat mannen er soms andere opvattingen op na houden. De dubbele belasting van een gezin en een baan drukt vooral op vrouwen die - alle idealen ten spijt - worden gezien en/of zichzelf zien als eerstverantwoordelijk voor de kinderen en de verzorging van het gezin.

Participatie en autonomie

'Als je onder emancipatie verstaat dat vrouwen hun gang kunnen gaan, dan is het wel een grote groep; als emancipatie participatie is, dan zijn er ook genoeg die participeren, al is dat niet zichtbaar. Maar als je het hebt over wéerkelijke emancipatie, namelijk vrije keuze en gelijkheid, dan zie je dat het bij heel veel nog ver te zoeken is.'

Zoals wij in paragraaf 1.2 zagen worden in het beleid twee aspecten van emancipatie onderscheiden: *participatie* (arbeidsparticipatie en daarmee samenhangend economische zelfstandigheid en maatschappelijke activiteiten in brede zin) en *autonomie* (vrijheid om eigen keuzen te maken, om te leven in overeenstemming met de eigen visie op 'het goede leven'). De geïnterviewden herkennen deze twee pijlers van het emancipatiebeleid en onderschrijven het belang ervan. Niettemin plaatsten enige geïnterviewden aanvullende opmerkingen of kanttekeningen bij de opzet en uitvoering van het emancipatiebeleid. Een aantal geïnterviewden stelt dat het beleid weliswaar op papier goed in elkaar lijkt te zitten, maar dat zij in de praktijk weinig merken van de resultaten. Zo is de werkloosheid onder allochtone vrouwen hoog, en komt er dus weinig terecht van economische zelfstandigheid. Een aantal geïnterviewden laakt de nadruk die de laatste jaren is komen te liggen op emancipatie van *allochtone* vrouwen. Zij vragen zich af waarom autochtoon-Nederlandse vrouwen (on)geëmancipeerd mogen

zijn (SGP-vrouwen die bewust kiezen voor een leven in dienst van het gezin, zonder te participeren op de arbeidsmarkt), terwijl dit voor allochtone vrouwen blijkbaar niet tot de mogelijkheden behoort. Ook keuren zij de generieke benadering (alle allochtone vrouwen moeten worden geëmancipeerd) af.

Inhoudelijk zijn er ook een aantal kanttekeningen geplaatst: door het emancipatiebegrip te laten uiteenvallen in participatie en morele autonomie, is (te) weinig ruimte voor identiteit, zo stellen enkele geïnterviewden. Eén van de geïnterviewden noemt identiteit het cement van het emancipatiebeleid. Om daadwerkelijk te kunnen emanciperen is ruimte voor je eigen identiteit onontbeerlijk. Als deze ruimte er niet is, dan stopt participatie in de Nederlandse samenleving. Een ontkenning van identiteit beperkt bovendien de autonomie. De jongere generatie beschuldigt het Nederlandse beleid en de Nederlandse samenleving ervan dat de inspanningen niet zijn gericht op emancipatie, maar op verhollandsing. Daar wil de gemiddelde jonge vrouw niet aan. Zij zeggen: 'Ik heb mijn eigen identiteit, en die vind ik belangrijk'. Acceptatie van de identiteit van allochtone vrouwen gaat dus vooraf aan het spreken over emancipatie en deelname aan de samenleving.

Een geïnterviewde verzucht dat het jammer is dat er zoveel is geïnvesteerd in emancipatie - Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid - en dat dat zulke goede resultaten heeft gehad - de meiden dóen mee - maar dat de emancipatie nu alsnog dreigt stuk te lopen omdat werkelijke acceptatie uitblijft. 'De overheid en de samenleving verwachten iets van mij, dat ik niet kan geven', zo redeneren veel vrouwen.

Twee geïnterviewden pleiten voor meer maatwerk binnen het emancipatiebeleid, met oog voor wat zij noemen 'de culturele component'. Hiermee bedoelen zij verschillen in omstandigheden, denkbeelden en opvattingen van diverse groepen vrouwen. Zo kijken Surinaamse vrouwen, die vaak alleenstaand moeder zijn, bijvoorbeeld heel anders naar arbeidsparticipatie dan Turkse getrouwde vrouwen. En: 'Een vrouw is niet alleen! Als haar wereld niet meedraait, heb je niets aan je emancipatiebeleid'. Het ontwikkelen van gerichte trajecten samen met de doelgroep heeft haar voorkeur.

Ook merken enkele geïnterviewden op dat zij zich niet herkennen in de retoriek en methoden van de tweede feministische golf in de jaren zestig en zeventig in Nederland. Wil emancipatiebeleid voor allochtone vrouwen slagen, dan dient te worden aangesloten bij de eigen leefwereld en strategieën. De 'Cisca Dresselhuys-opvatting' dat autochtone vrouwen precies weten hoe allochtone vrouwen moeten emanciperen, roept veel irritatie op.

Een aantal van de geïnterviewde vrouwen deelt de opvatting dat emancipatie participatie in arbeid inhoudt: *'Door werk krijg je zelfstandigheid. Werk geeft je ook de gelegenheid om te proeven aan de macht die het met zich meebrengt. Dit is belangrijk voor vrouwen die afkomstig zijn uit een cultuur waar vooral zorgen, en verzorgd worden, centraal staat. (...) Met een eigen inkomen heb je ook meer te zeggen over de opvoeding, de taakverdeling binnen het gezin, etc. Deze vrouwen zullen dit proces waarschijnlijk niet benoemen als emancipatie, maar dit is het natuurlijk wel: de machtsstructuren zijn aan het veranderen.'*

Andere geïnterviewden stellen nadrukkelijk dat emancipatie keuzevrijheid inhoudt en dat dit juist betekent dat je ervoor kan kiezen om níet te werken.

De geïnterviewden stellen dat Turkse en Marokkaanse vrouwen diverse opvattingen kunnen hebben over de samenhang tussen participatie in arbeid en emancipatie. Meestal wordt werk niet nadrukkelijk geformuleerd in termen van emancipatie, wel als (economische) zelfstandigheid. Zoals gezegd is er ook een groep vrouwen die onder de noemer van emancipatie juist het recht op thuisblijven claimt, iets dat overigens overeenkomt met een geluid bij sommige autochtoon-Nederlandse vrouwen. De stelling dat emancipatie participatie in maatschappelijke activiteiten inhoudt, wordt volgens de geïnterviewden door Turkse en Marokkaanse vrouwen veel breder onderschreven. Hoewel, ook hier geldt dat de term emancipatie zelden zal vallen: vrouwen willen zich ontplooiën, iets bijdragen aan de maatschappij, of iets leren.

De stelling dat morele autonomie voor vrouwen nastrevenswaardig is, onderschrijven de geïnterviewden. Ze menen bovendien dat Turkse en Marokkaanse vrouwen doorgaans deze stelling zouden onderschrijven. Het probleem zit hem eerder in de praktische uitwerking. Meerdere geïnterviewden geven aan dat niet alleen laagopgeleide, eerste generatie vrouwen, maar ook hoog opgeleiden en autochtoon-Nederlandse vrouwen met deze kwestie worstelen. Wel is het zo dat bij Turkse of Marokkaanse vrouwen de mate van bemoeienis van anderen, vooral gezins- en familieleden, met keuzen of beslissingen groter is: ze moeten meer met anderen rekening houden, vooral bij heikele kwesties. Een van de geïnterviewden merkt op dat autonomie, of je eigen keuzen maken, tot nu toe vooral vanuit een sociaal-economisch perspectief wordt ingevuld (opleiding, werk en inkomen). Het begrip autonomie is volgens haar echter breder: *'Bijvoorbeeld heel goed worden in het instrument dat je bespeelt, en dan vier dagen per week in een orkest zitten, zonder dat je daar geld mee verdient. Dat is ook vrijheid.'*

Belangrijke keuzemomenten

Bij de bespreking van belangrijke keuzemomenten in de levensloop van vrouwen die van belang zijn voor hun opvattingen over emancipatie en hun emancipatiekansen, valt het volgende op. De geïnterviewden maken een onderscheid tussen keuzen die relatief onomstreden zijn, en keuzen waarbij anderen (gezin, familie, wijdere gemeenschap) (conflicterende) belangen hebben, die ook een claim leggen op de beslissing.

Voor tweede, en vooral derde generatie vrouwen en meisjes geldt dat de overgang van basisschool naar voortgezet onderwijs, de onderwijskeuzen tijdens en na het voortgezet onderwijs en de overgang van het onderwijs naar de arbeidsmarkt, relatief onomstreden zijn. De geïnterviewden geven aan dat dit 'vroeger' (voor de anderhalve en soms tweede generatie vrouwen) wel anders was: De beslissing om naar school te gaan, verder te studeren of te gaan werken was toen vaak allerm minst voorbehouden aan het meisje zelf. In de woorden van een geïnterviewde: *'Ouders zeiden toen tegen hun kinderen [dochters]: "Je hoeft niet naar school, want je gaat toch trouwen".'*

Sindsdien is dit heel erg veranderd, doordat ouders de vruchten van een goede opleiding en economische zelfstandigheid voor meisjes zijn gaan zien - én met de leerplicht als laatste stok achter de deur. In het gezin worden jongens én meisjes gestimuleerd om dóór te leren, om uiteindelijk een goede baan te krijgen en daarmee economisch zelfstandig te zijn.

Keuzemomenten die volgen na de onderwijsloopbaan (en eventueel eerste werkervaring), zoals partnerkeuze en het huwelijk zijn voor tweede en derde generatie vrouwen veel meer omstreden. Zoals gezegd, zijn vrouwen zich er zeer van bewust dat bij deze beslismomenten andere actoren een rol (willen) spelen. Het gaat dan voornamelijk om de ouders. De meest genoemde heikele beslissing is de partnerkeuze. Een geïnterviewde zegt: *'Dit proces [een partner kiezen] is voor vrouwen weer heel spannend. Vrouwen denken aan wat ze hebben opgebouwd en wat voor soort partner daar bij past. Hormonen spelen ook een rol: je kunt verliefd worden! Voor Marokkaanse vrouwen komt daar het aspect bij dat zij in hun keuze rekening (willen) houden met hun ouders, en hun reactie op een eventuele partnerkeuze. Dit legt wel een zekere druk op deze periode. Vrouwen zijn zich ervan bewust dat zij in de partnerkeuze niet de enige actor zijn, maar dat anderen er ook mee te maken hebben. Als vrouwen beslissen om te trouwen met iemand die door de ouders niet geaccepteerd wordt, dan heeft dit vaak verstreckende gevolgen: het contact met de familie kan verbroken raken.'*

Ook andere geïnterviewden bevestigen (soms uit eigen ervaring) dat het claimen van autonomie bij de partnerkeuze hoog spel is: als de ouders de keuze afkeuren en de vrouw trouwt toch met de betreffende man, dan lijkt een breuk tussen ouders en dochter onvermijdelijk. Dit geldt - wellicht in mindere mate - ook voor de beslissing van een vrouw om te scheiden van haar man.

Gevraagd naar de transities in de levensloop van jonge vrouwen die het meeste gewicht in de schaal leggen als het gaat om emancipatiekansen, antwoorden alle geïnterviewden dat onderwijs hierbij het belangrijkste is. Een aantal geïnterviewden acht de overgang van basisschool naar voortgezet onderwijs cruciaal, aangezien de keuze voor het type vo niet alleen de duur bepaalt van de voortgezette onderwijsloopbaan maar ook de keuzen die je daarna (nog) kan maken. Een 'hogere' schooltype opent de deuren naar hogere of wetenschappelijke beroepsopleidingen en daarna naar een (goedbetaalde en vervullende) baan. Bij de keuze voor een 'lager' schooltype is de kans groter dat na het voortgezet onderwijs niet of korter wordt doorgestudeerd, waarmee de kansen op de arbeidsmarkt ook minder rooskleurig worden. Hier is de schoolkeuze gezien vanuit het perspectief van participatie: meedoen in onderwijs en werk. De geïnterviewden geven echter nog een - even belangrijk - perspectief op de schoolkeuze, en wel onderwijs als strategie om meer autonoom beslissingen te kunnen nemen. *'Er zijn waarschijnlijk een hoop meiden die bewust hebben gekozen voor doorstuderen, omdat het andere perspectief was dat hun vader dan meer over hen te zeggen (gehad) zou hebben. Immers, als je niet studeert, of werkt, dan kan de vader zeggen: "Je kunt niet zo maar niets doen, je zou moeten gaan trouwen". Studeren, of werken is dus een manier om het heft in eigen handen te houden, niet alleen in economische zin, maar ook als het gaat om de vrijheid om zelf je eigen beslissingen te maken.'*

Een van de geïnterviewden draagt deze motivatie om te studeren aan als verklaring voor het feit dat jongens het slechter doen in het voortgezet onderwijs dan meisjes. De meiden moeten immers vechten voor hun 'culturele vrijheid' terwijl de jongens veel minder met beperkingen te maken hebben. Zij hoeven dus niet zo hard hun best te doen.

Goed presteren op school is een manier om cruciale keuzemomenten (partnerkeuze en huwelijk), waarin de meisjes niet autonoom kunnen beslissen, uit te stellen. *'Als je het geluk hebt dat je goed kunt studeren, dan ga je eigenlijk een rustige en heerlijke tijd tegemoet. Allerlei eisen of voorstellen vanuit het gezin kun je doordat je onderwijs volgt uitstellen. Meiden ervaren deze periode als een creatieve en vrije tijd, waarin ze zich echt kunnen ontplooiën. Ouders laten je met rust omdat ze zien dat het goed met je gaat en omdat zij ook zien dat je studie toekomstperspectief biedt. Deze fase is dus niet alleen prettig voor het meisje zelf, maar voor haar hele gezin: vaders hoeven geen keuzen op te dringen aan hun dochter, waar ze zelf ook niet altijd achter staan.'* Uitstel betekent geen afstel, maar: *'Op je 21ste kun je deze keuzen veel beter maken dan op je 17^e. School en werk kunnen voor meiden in die zin hun redding betekenen'*.

Ook de partnerkeuze zien de geïnterviewden als bepalend voor emancipatiekansen. Immers, de partner die je kiest is degene met wie je moet onderhandelen over je rol, positie en ambities. Als vrouwen erin slagen om een partner te vinden die in deze zin bij hen past, dan bevordert dit hun emancipatiekansen. Omgekeerd geldt dit natuurlijk ook: zoals al is opgemerkt zijn meisjes die hebben gestudeerd en op latere leeftijd deze keuze maken in het voordeel van meisjes die dit niet hebben kunnen doen. Overigens, zo meldt een aantal geïnterviewden, moet tijdens een huwelijk blijken of de partners het onderling naar beider tevredenheid eens kunnen worden. Ze vinden kenmerken als opleiding en moderne opvattingen soms misleidend: ook gestudeerde mannen (en vrouwen) blijken wel eens 'ouderwetse' opvattingen te koesteren over de positie van de vrouw.

Op de emancipatiekansen van vrouwen heeft ook de komst van kinderen invloed. Zoals eerder in dit verslag is aangegeven blijken vrouwen, meer dan mannen, de zorgtaken op zich te nemen. Ze voelen zich hiervoor veelal eerstverantwoordelijk.

Socialiserende invloeden

Gedurende de ontwikkeling en in het bijzonder tijdens de cruciale keuzemomenten vindt interactie met en beïnvloeding door belangrijke anderen of informatiebronnen plaats. Hierin kunnen zowel kansen als belemmeringen liggen voor het verloop van de emancipatiemogelijk-

heden. Een geïnterviewde schetst het volgende beeld: *‘Als zesjarig meisje bekommert niemand zich om de manier waarop je je gedraagt. Je bent vrij en blij en je kan doen wat je wilt. Er is geen verschil met je broertje. Maar langzaam gaat dit veranderen, vooral rond de puberteit. Dan komen er hele duidelijke en heldere beperkingen, bijvoorbeeld altijd om zes uur thuis zijn, terwijl dit voor een broertje niet geldt. Je bent je als meisje veel meer bewust van de kaders waarbinnen je je volgens je familie dient te begeven. Tegelijkertijd ga je experimenteren, omdat je aan het puberen bent. Als je de pech hebt dat je wordt betrapt, bijvoorbeeld met een vriendje, dan kan dit zeer verstrekkende gevolgen hebben. Als je deze levensfase - waarin feitelijk iedereen aan je trekt - goed door komt, dan redt je het in je verdere leven ook wel.’*

De geïnterviewden noemen - gevraagd naar wie of wat het meeste invloed heeft op de emancipatiemogelijkheden - zonder uitzondering als eerste de ouders. Dit geldt - zo stellen de meeste geïnterviewden - eigenlijk voor alle belangrijke transitie momenten tot aan het huwelijk. Hoewel er inmiddels vrouwen en meisjes zijn die om een andere reden dan een huwelijk het huis uit gaan (weglopen, samenwonen, op kamers gaan), geldt voor de overgrote meerderheid van de vrouwen dat zij onder (moreel) toezicht staan van de ouders totdat zij gaan trouwen.

Een aantal geïnterviewden noemt ‘zichzelf’ als belangrijke socialiserende invloed, daarmee aangevend dat zij in hun jeugd veel zelf moesten uitzoeken omdat zij pioniers waren als Marokkaans of Turks meisje, bijvoorbeeld in het onderwijs.

Voor school- en schoolkeuze noemen ze ook leerkrachten of mentoren als belangrijke socialiserende invloeden, die meisjes stimuleren of juist belemmeren bij hun keuzen. In de puberteit worden ook vrienden en kennissen belangrijk, maar gaan tegelijkertijd ook de opvattingen van de (etnische) gemeenschap een rol spelen, meestal via de ouders. Kennissen kunnen ouders bijvoorbeeld afraden om hun dochter toestemming te geven om in een andere stad te gaan studeren en wonen. Een geïnterviewde noemt de wijk waarin zij woonde als belangrijke factor: Het was een ‘witte’ wijk, waarin het gezin z’n best deed om te integreren.

Als het gaat om studie of werk zijn ook rolmodellen een aantal keren genoemd, meestal vrouwen met een vergelijkbare achtergrond die al veel hebben bereikt.

Als de partner gekozen is, gaat hij uiteraard een belangrijke rol spelen, hoewel kan worden betwijfeld of dit een socialiserende rol is. Immers, het socialisatieproces is dan wellicht al goeddeels voltooid. Bovendien willen vrouwen een partner die bij hen past, en dus wellicht eenzelfde soort socialisatie als zijzelf heeft doorlopen.

Emancipatiestrategieën

Nadat keuzemomenten en socialiserende invloeden bij emancipatie-opvattingen en -kansen zijn besproken, is in het interview nog expliciet stilgestaan bij strategieën van meisjes en vrouwen bij het bereiken van hun doelen. De meest genoemde strategie, namelijk doorstuderen, is hierboven uitgebreid beschreven. Hieronder volgt een opsomming van andere strategieën die de geïnterviewden hebben genoemd:

- **Onderhandelingsstrategie.** Alle geïnterviewden noemen - meer of minder expliciet - onderhandeling als manier om de eigen doelen te bereiken. Regels of voorschriften worden al dan niet omzichtig aan de orde gesteld en besproken met de ouders. Hoewel dit wisselend succes oplevert, geven de geïnterviewden aan dat er met hun ouders over diverse onderwerpen in ieder geval te praten viel. Ook constateren de geïnterviewden dat de huidige generatie jonge meiden en vrouwen veel praat en redeneert teneinde hun standpunt of mening over het voetlicht te brengen.
- **Leven in twee-wereldenstrategie.** Meisjes gedragen zich thuis conform de regels die daar gelden, maar zijn buitenshuis, bijvoorbeeld op school, veel meer vrijgevochten. Een geïnterviewde vertelde dat zij zich thuis ‘gewoon aan de regels hield, en daarbuiten haar

ding deed'. Langzaamaan liet zij haar familie kennismaken met haar (buiten)wereld. *'Hierdoor werd het minder bedreigend en gingen zij [de ouders] het ook accepteren.'*

- Trouwenstrategie. Meisjes die zich thuis aan strenge regels moeten onderwerpen, zien trouwen soms als een weg naar vrijheid. In de praktijk blijkt dit echter tegen te vallen.
- Trouwen om te scheiden. Een aantal van de Marokkaanse geïnterviewden zeggen dat deze strategie zich in de praktijk voordoet. Een geïnterviewde zegt: *'Een gescheiden vrouw is namelijk zelfstandig, je hebt geen voogd meer. Je ouders hoeven zich geen zorgen meer te maken dat je je maagdelijkheid verliest, en na vier jaar huwelijk ga je niet meer terug naar je ouders. Dat accepteren ze ook sneller dan dat je als 'meisje' zelfstandig gaat wonen. Al zijn dan wel alle ogen op je gericht, want je bent dan een makkelijke prooi.'*
- Werkenstrategie. Zoals een geïnterviewde opmerkt is het ook in Turkse en Marokkaanse gezinnen zo dat *'wie betaalt, bepaalt'*.
- Religiestrategie. Religie biedt vrouwen de kans om op zoek te gaan naar hun eigen identiteit. Verschil met vroeger is dat vrouwen van nu niet meer klakkeloos overnemen wat hun ouders, of mannen, hun vertellen. Zij gaan zelf op zoek naar houvast. Ook binnen het gezin kan religie een strategie zijn. Een geïnterviewde verwoordt het als volgt: *'Als je een hoofddoek draagt, heb je meer bewegingsvrijheid. Je omgeving denkt dan vaak: "Zij zal wel te vertrouwen zijn". Daar wordt ook misbruik van gemaakt'*. Deze geïnterviewde voegt hier nog aan toe dat religie ook een strategie kan zijn in het vinden van een partner: *'Je hebt namelijk sneller een partner als je een hoofddoek draagt.'*
- Het zoeken naar een voorbeeldfiguur, of een netwerk van mensen 'aan wie je wat hebt'. Het gaat dan om personen die deuren kunnen openen, of de betreffende vrouw kunnen ondersteunen in het realiseren van haar doelen.

2.5 Onderzoekskader

In deze paragraaf vatten wij de elementen die in het onderzoek aandacht krijgen kort samen. Zij zijn schematisch weergegeven in figuur 2.1.

Participatie en *autonomie* vormen de twee pijlers van het emancipatiebeleid waarop ons onderzoek zich richt. Onder de noemer van participatie vallen zowel de economische zelfstandigheid van vrouwen door middel van arbeidsparticipatie als maatschappelijke activiteiten in bredere zin, bijvoorbeeld deelname aan vrijwilligerswerk. Onder die van autonomie neemt de vrijheid om eigen keuzen te maken een centrale plaats in. Daarnaast schenken wij aandacht aan de bewegingsvrijheid van vrouwen, die een belangrijke voorwaarde is voor participatie maar, zoals paragraaf 2.1 liet zien, evenzeer beperkt kan zijn als de keuzevrijheid. Daarnaast schenken wij aandacht aan het *levensplan* van de vrouwen. Wat de opvattingen over emancipatie betreft is er een duidelijke convergentie tussen de literatuur en interviews te zien. Die komt erop neer dat er een grote verscheidenheid bestaat in het levensplan van vrouwen en in achterliggende waarden en opvattingen. Opvattingen en keuzen over autonomie en participatie in de verschillende fasen van de levensloop zullen we dan ook plaatsen in het bredere kader van het levensplan.

In het onderzoek staan twee voor emancipatie belangrijke fasen in de *levensloop* centraal, de tienertijd en de fase van gezinsvorming, waarbinnen het vraagstuk van zorg en werk aan de orde komt. Het onderzoek richt zich op belangrijke (*keuze*)processen die zich hebben afgespeeld in de levensloop van de tienertijd tot het heden, en op de rationale achter die keuzen en de kosten ervan, bijvoorbeeld in de zin van verkleining van de kansen op de arbeidsmarkt of vervreemding van familie of gemeenschap. Bij het gebruik van het begrip 'keuze' is wel

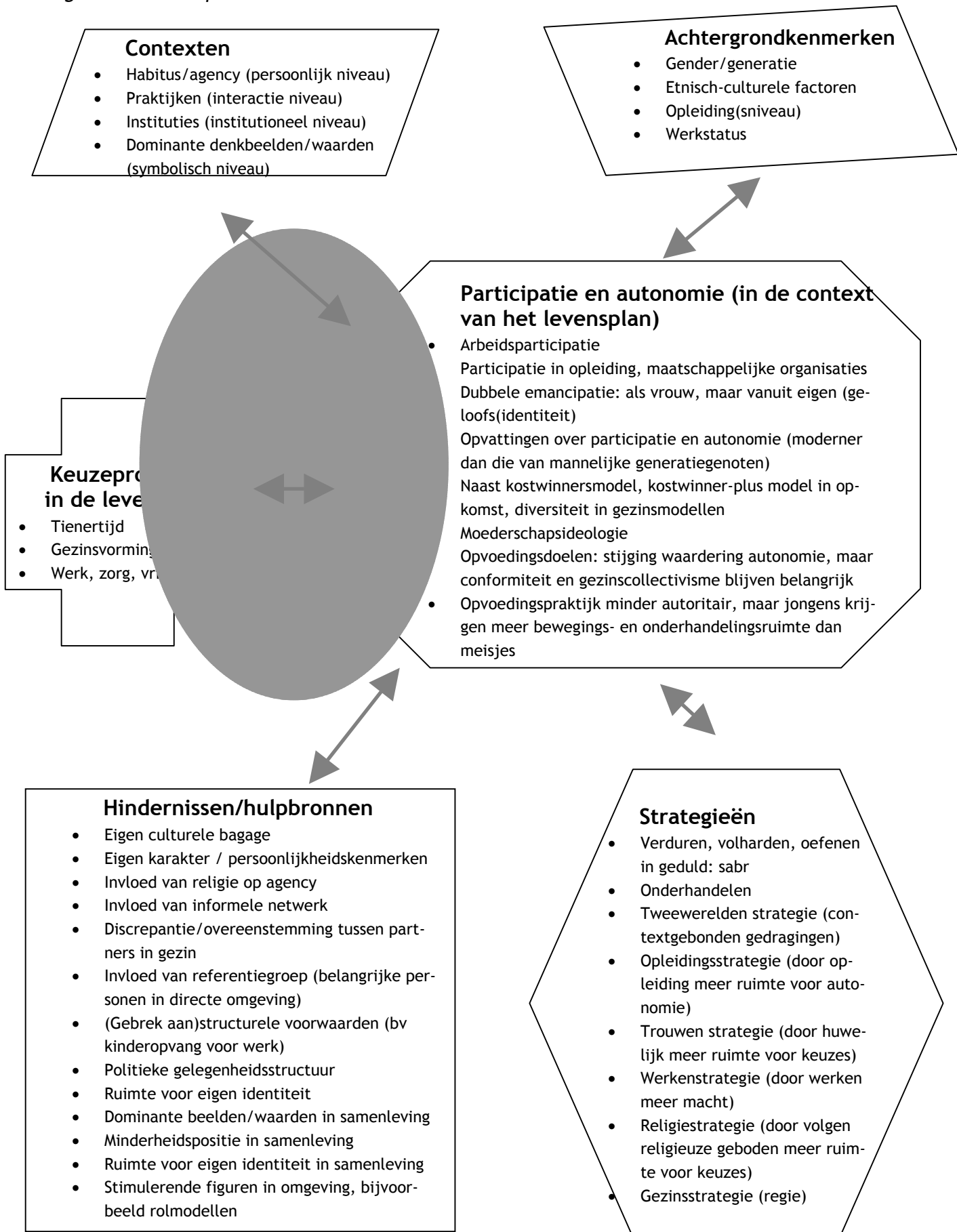
het in paragraaf 2.2 gemaakte onderscheid van belang tussen een meer individualistische en een meer relationele opvatting van autonomie. Het begrip ‘relationele autonomie’ duidt aan dat identiteit en keuzen tot stand komen binnen de context van sociale relaties en onder invloed van vele factoren.

Sociale, culturele en religieuze processen die op de positie van vrouwen inwerken worden in de theorievorming onderscheiden in twee typen: processen van beïnvloeding, ofwel (socialisatie)processen die bijdragen aan het ontstaan van een bepaalde habitus en handelingsbereidheid van vrouwen, en processen die bevorderen of verhinderen dat vrouwen hun idealen in daden kunnen omzetten. Deze laatste processen zijn te lokaliseren op verschillende niveaus: het persoonlijke, het interactieve, het institutionele en het symbolische niveau. Wat het persoonlijke niveau betreft is in de interviews en literatuur bijvoorbeeld de nadruk op de competenties van vrouwen frappant. Ook religie kan een belangrijk referentiekader vormen. Verder zijn van belang de partner, het informele netwerk, de ‘gemeenschap’ en de institutionele geleheidsstructuur (zoals voorzieningen voor kinderopvang en de cultuur in bedrijven). Vrouwen uit minderheidsgroepen lopen aan tegen bepaalde beeldvorming, bijvoorbeeld over de onverenigbaarheid van hun religie of culturele achtergrond met emancipatie, en moeten zich verhouden tot dominante ideeën over emancipatie in de samenleving. Het is dan ook van belang opvattingen van de respondenten mede in dit licht te beschouwen en te confronteren met feitelijke praktijken.

Vrouwen kunnen, zoals blijkt uit de gesprekken met sleutelinformanten, uiteenlopende *strategieën* toepassen om hun doelen te realiseren. Dat kan variëren van geduldig zijn, of vasthouden aan de regie over de zorg en religieuze gestrengheid tot onderhandelen, tot voortgaande scholing en arbeidsparticipatie.

Tot slot betrekken wij belangrijke *factoren* in de beschouwing die inwerken op de keuzen en kansen van vrouwen. Gender en generatie houden wij ‘constant’. We kijken naar diversiteit naar etniciteit, opleidingsniveau (waarbij zij opgemerkt dat beide factoren bij minderheden vaak samenhangen) en werkstatus.

Figuur 2.1: Keuzeprocessen en invloeden

Hoofdstuk 3 Opzet en uitvoering van het onderzoek

Trees Pels en Gülşen Doğan

Dit hoofdstuk geeft informatie over het onderzoek, waarin vijftig vrouwen van Marokkaanse en Turkse herkomst en tien autochtoon-Nederlandse vrouwen zijn geïnterviewd. Na de afbakening van de onderzoeksgroep wordt aandacht gewijd aan de constructie van de vragenlijst, de werving van de respondenten, de werkwijze bij de interviews, het verloop ervan en de verwerking van de gegevens.

3.1 Afbakening van de onderzoeksgroep

Het hoofdonderzoek richt zich op individuele interviews met zestig vrouwen. Het accent ligt op de emancipatie van nieuwe Nederlanders van de tweede generatie en zij maken dan ook de meerderheid van de onderzoeksgroep uit: 25 vrouwen van Marokkaanse herkomst en 25 vrouwen van Turkse herkomst. De keuze voor Marokkaanse en Turkse vrouwen is ingegeven door het feit dat zij tot de grootste minderheidsgroepen behoren en een relatief lage graad van participatie op de arbeidsmarkt kennen. Als vergelijkingscategorie zijn tien autochtoon-Nederlandse vrouwen aan de onderzoeksgroep toegevoegd, ter illustratie van overeenkomsten en verschillen.

Bij de selectie van de respondenten is spreiding nagestreefd naar opleidingsniveau, evenals een gelijke verdeling tussen vrouwen die wel en niet werken. Selectie op deze twee hoofdcriteria lag om de volgende redenen voor de hand. Zoals we in paragraaf 2.1 zagen, is opleidingsniveau een krachtige verklarende factor voor de arbeidsparticipatie van vrouwen en de waardering van autonomie; ook seksegelijkheid en de taakverdeling in het gezin hangen met deze factor samen (zie bijvoorbeeld Distelbrink, Geense & Pels, 2005; Merens et al., 2006). Voor arbeidsparticipatie, meer in het bijzonder evenredige vertegenwoordiging van wel en niet-werkenden, is gekozen om succes in termen van het emancipatiebeleid te indiceren. Door beide categorieën te vergelijken kan worden nagegaan of en hoe het levensplan, de levensloop en invloeden daarop verschillen bij vrouwen die momenteel wel en niet succesvol zijn in het licht van de hoofddoelstelling van het beleid: deelname aan de arbeidsmarkt. Om de vergelijkbaarheid tussen de allochtone en autochtone vrouwen te optimaliseren is ervoor gekozen de selectie van de laatsten zoveel mogelijk te beperken tot vrouwen van wie de moeder een laag opleidingsniveau heeft. Dit gezien het gemiddeld relatief lage opleidingsniveau van vrouwen van Marokkaanse en Turkse herkomst. Vrouwen in deze beide groepen vertonen wat opleiding en werk betreft deels een sterke mobiliteit ten opzichte van de vorige generatie (Merens, 2006; Turkenburg & Gijsberts, 2006). Daarom gold bij de selectie van autochtoon-Nederlandse vrouwen als extra criterium dat zij deels wel en deels niet behoren tot de categorie van 'sociale stijgers', dat wil zeggen mobiliteit vertonen ten opzichte van hun moeders.

Vanwege de relatief lange migratiegeschiedenis van de beide allochtone groepen is toespitsing mogelijk op de generatie die in Nederland is getogen (dat wil zeggen vóór het zesde jaar is geïmmigreerd) en/of geboren. De selectie beperkt zich dus tot deze tweede generatie, die momenteel tegen de helft van de totale populatie Marokkanen en Turken uitmaakt (Distelbrink & Hooghiemstra, 2006). Van de situatie van vrouwen van deze generatie valt veel te leren over in de nabije toekomst te verwachten ontwikkelingen. Hoewel ook huwelijksmigrantes een voor het emancipatievraagstuk interessante categorie zouden vormen, zijn zij buiten de selectie gebleven omdat de onderzoeksgroepen te klein zijn om spreiding naar zoveel fac-

toren te kunnen realiseren. Wel kunnen vrouwen met een importpartner deel uitmaken van de onderzoeksgroep.

Verder golden bij de selectie de volgende criteria: het gaat om 25- tot 35-jarige vrouwen in (voornamelijk) tweeoudergezinnen met minstens één kind. De leeftijdscategorie van 25-35 jaar past bij het voorgestelde accent op de periode van jongvolwassenheid, huwelijk en gezinsvorming, ervan uitgaande dat veel van de bedoelde dynamiek in deze leeftijdsfase (net) achter de rug is of nog plaatsvindt. Marokkaanse en Turkse vrouwen krijgen hun eerste kind gemiddeld rond hun 26^e jaar, maar bij de tweede generatie ligt de gemiddelde leeftijd hoger; Nederlandse vrouwen baren hun eerste kind gemiddeld rond hun dertigste jaar (Distelbrink & Hooghiemstra, *ibid.*). De focus op vrouwen in tweeoudergezinnen heeft tot doel de rol van de partner in emancipatieprocessen te achterhalen.

Het is al met al duidelijk dat de onderzoeksgroep een specifieke selectie van vrouwen omvat: jonge moeders van de tweede generatie in tweeoudergezinnen, gespreid naar opleidingsniveau en arbeidspositie. Afgezien van de geringe omvang van de onderzoeksgroep, betekent dit dat van kwantitatieve generaliseerbaarheid van de onderzoeksbevindingen geen sprake kan zijn. Het onderzoek richt zich op het zichtbaar maken van *processen* en de onderzoeksgroep is bewust op het verkennen hiervan samengesteld. In hoofdstuk 4, waarin wij de samenstelling van de onderzoeksgroep nader beschrijven, worden op cruciale kenmerken vergelijkingen gemaakt met gegevens uit survey-onderzoek. Dit om aan te geven hoe de onderzoeksgroep zich verhoudt tot de landelijke populatie. In navolgende hoofdstukken zullen wij eveneens her en der verwijzen naar ander, ook kwantificerend, onderzoek. Dit doen wij niet om onze bevindingen in kwantitatieve zin te staven, maar om te wijzen op consistentie waar het de beschreven processen betreft.

3.2 De vragenlijst

De vragenlijst opent met een aantal (gestructureerde) vragen over voor het onderzoek relevante achtergrondkenmerken, zoals gezinsstructuur, opleidingsniveau en arbeidspositie. Verder worden door voornamelijk open vragen de eerste drie thema's in de vraagstelling (paragraaf 1.3) uitgewerkt: het levensplan, de levensloop en de sociale, culturele en religieuze processen die daarop van invloed zijn. Wat de levensloop betreft wordt begonnen met de tienertijd, waarna de focus ligt op de periode vanaf de jongvolwassenheid tot het heden. De kern van de vragenlijst is opgenomen in bijlage II. Bijlage III bevat het schema dat bij het interview is gebruikt om de mogelijke invloeden, kansen en belemmeringen in beeld te brengen.

De onderzoekers van het Verwey-Jonker Instituut hebben een eerste concept van de vragenlijst opgesteld en aangepast na het commentaar van de leden van de begeleidingscommissie. Vanwege de keuze voor de tweede generatie, die doorgaans het Nederlands minstens zo goed beheerst als de oorspronkelijke moedertaal, was schriftelijk vertalen van de vragenlijst niet noodzakelijk. Waar nodig konden de interviewers de vragen, of bepaalde begrippen, ter plekke vertalen en toelichten. Mede om dit proces in goede banen te leiden, werd de vragenlijst vóór de interviewfase grondig besproken binnen het interviewersteam. Daarbij is, naast de opbouw van de lijst en volgorde van vragen, aandacht besteed aan de gehanteerde terminologie en formuleringen. Dit met het oog op (culturele) validiteit, equivalentie en vertaling van kernbegrippen, en de aanvaardbaarheid en begrijpelijkheid voor de onderzochten. Op grond van de bevindingen in deze bespreking is de lijst vastgesteld.

Nadat binnen elke te onderzoeken groep één of enkele interviews waren afgenomen, volgde opnieuw een bijeenkomst met het team van interviewers om ervaringen uit te wisselen en de vragenlijst waar nodig bij te stellen. Een enkele vraag werd geschrapt, enkele vragen werden

gewijzigd of anders geformuleerd, en een paar vragen werden toegevoegd. Voor het overige werkte de - wat lange - lijst goed, en kon deze worden gehandhaafd.

3.3 Werkwijze en verwerking

De interviews vonden plaats in de periode december 2005 tot maart 2006. Voor de afname ervan is gewerkt met een naar herkomst gemengd team van (vrouwelijke) interviewers die zijn verbonden aan het Verwey-Jonker Instituut, en het in onderzoek onder allochtonen gespecialiseerde bureau Erc.Research. Het bureau beschikt over ervaren interviewers van uiteenlopende herkomst. In totaal bestond het team uit drie interviewsters van Marokkaanse herkomst, drie van Turkse herkomst en één autochtoon-Nederlandse. Na eerste bespreking van de vragenlijst binnen het interviewersteam is een trainingsbijeenkomst gehouden waarin de interviewers verder vertrouwd zijn gemaakt met de vragenlijst en met de overwegingen die er aan ten grondslag liggen. In een tweede deel van de bijeenkomst kwamen andere zaken aan de orde, zoals de werving van respondenten, verslaglegging en gebruik van het evaluatieformulier dat na afname van elk interview moest worden ingevuld. In dit formulier werd informatie opgetekend over de werving, over het verloop van het interview en over de omstandigheden en/of aanwezigen die eventueel van invloed waren. Op grond hiervan is een inschatting te maken van de betrouwbaarheid van de antwoorden en van de mate waarin sociale wenselijkheid een rol kan hebben gespeeld (vgl. Nijsten, 1998a). Ook na de pilotfase vond voortdurend begeleiding van de interviewers plaats door feedback op de interviewverslagen door de onderzoekers van het Verwey-Jonker Instituut en de leiding van Erc.Research. Tegen de helft van de interviewperiode werd opnieuw een bijeenkomst georganiseerd om de organisatorische en inhoudelijke voortgang te bespreken.

De werving van respondenten heeft voornamelijk plaatsgevonden via de netwerken/ informanten van de onderzoekers en interviewers en vervolgens via de sneeuwbalmethode. Van de respondenten is 42% geworven via kennissen, vrienden of familie van een andere respondent, 35% door de interviewster/onderzoeker zelf en 23% via een instelling. Daarbij gaat het in de meeste gevallen om Erc.Research, het bureau dat de helft van de interviews verzorgde, terwijl drie respondenten via organisaties als MiraMedia en E-Quality voor het onderzoek gewonnen zijn en één via een basisschool.

Tabel 3.1 Werving van de geïnterviewde vrouwen naar etniciteit (in aantallen)

Werving	Marokkaans	Turks	Nederlands	Totaal
Via een andere geïnterviewde	11	8	6	25
Via de interviewer	10	6	4	20
Via een instelling	4	11	0	15
Totaal	25	25	10	60

Hoofdstuk 4 verschaft nadere details over de samenstelling van de onderzoeksgroep naar belangrijke achtergrondkenmerken. Gedurende de interviewfase hebben de onderzoekers van het Verwey-Jonker Instituut voortdurend bijgehouden welke de kenmerken waren van de geworven respondenten, en of voldaan werd aan de afgesproken selectiecriteria. Tegen het eind van de empirische fase was op enkele punten bijsturing nodig. Zo moest extra worden geïnvesteerd in het werven van laagopgeleide en niet-werkende vrouwen. Tegen het einde van de periode van dataverzameling werden enkele criteria om praktische redenen iets verruimd, te weten leeftijd en generatie: enkele respondenten zijn jonger dan 25 of ouder dan 35 en enkelen behoren tot de tussengeneratie in plaats van de tweede.

De interviews zijn vrijwel alle op band opgenomen. Een deel van de interviewvragen, vooral die over achtergrondkenmerken, was voorgestructureerd. De betreffende gegevens zijn ingevoerd in SPSS om de analyse en beschrijving te vergemakkelijken. De open vragen zijn verbatim uitgewerkt. Het kwalitatieve materiaal is verwerkt met behulp van atlas/ti, waarin het materiaal is ingedeeld volgens een aantal globale trefcodes. Vervolgens hebben de auteurs langs inductieve weg het materiaal geanalyseerd: er zijn niet op voorhand categorieën opgelegd, maar nadere categorisering vond plaats op grond van wat uit het materiaal sprak.

3.5 Verloop van de interviews

De gespreksduur bedroeg meestal twee uur, met een minimum van een uur en een kwartier en een maximum van twee uur en vijftig minuten. Na elk interview hebben de interviewsters een evaluatieformulier ingevuld. Hieruit blijkt dat de meeste interviews bij de vrouwen thuis, en dan meestal in de woonkamer, zijn afgenomen. Acht gesprekken vonden elders plaats, in het ouderlijk huis van de respondent, op het kantoor van Erc.Research, op de werkplek van de vrouw, het kantoor van de partner en éénmaal in een klaslokaal op school.

Bij bijna de helft van de interviews was er buiten de respondent en de interviewster niemand aanwezig in de ruimte. Bij twintig vrouwen waren er één of meerdere kinderen aanwezig en bij elf vrouwen (ook) de partner, een familielid of een vriendin. Uit de evaluatieformulieren kan niet worden afgeleid of deze personen erbij zaten of op de achtergrond in dezelfde ruimte met andere dingen bezig waren. Slechts bij één Nederlandse vrouw participeerde de partner af en toe in het gesprek, vooral waar het over de taakverdeling binnen het gezin ging. In de overige gevallen was daarvan geen sprake.

De interviewsters is gevraagd of de respondent bij aanvang meteen betrokken was of terughoudend. Het merendeel, namelijk 65% van de vrouwen, was bij aanvang betrokken, zeventien vrouwen stelden zich neutraal op en vier vrouwen (twee Marokkaanse en twee Turkse vrouwen) waren bij aanvang terughoudend volgens de interviewster. Tijdens het verloop van het interview was 75% van de vrouwen, onder wie alle Nederlandse vrouwen, betrokken. Een neutrale houding zien we bij vijf Marokkaanse en zes Turkse vrouwen en terughoudend waren twee Marokkaanse en twee Turkse vrouwen. Bij deze laatste groep is er één Turkse vrouw die zowel bij aanvang als in de loop van het gesprek terughoudend was. Volgens de interviewster was deze respondent schuchter en op haar hoede. De overige drie vrouwen die in het verloop van het interview terughoudend waren, waren bij aanvang neutraal of betrokken. Een van hen gaf gaandeweg het gesprek kortere antwoorden en liet merken dat ze haast had en bij twee anderen kwamen volgens de interviewster negatieve gevoelens naar boven, gevoelens van 'onvrede over de huidige situatie' en 'oud zeer'.

Van de 45 vrouwen die in de loop van het gesprek betrokken waren, toonden 32 zich gedurende het hele interview, bij alle onderwerpen, betrokken. De overige vrouwen waren extra betrokken bij specifieke onderwerpen, zoals toekomstbeeld, tienertijd, werk, gezin, vergelijking van tieners vroeger en nu en de wensen voor meiden in de toekomst.

Tijdens drie kwart van de gesprekken waren er onderbrekingen, meestal door kinderen die aandacht vroegen of gevoed moesten worden. Hiernaast werd het gesprek onderbroken om de telefoon te beantwoorden of vanwege koffie- of theepauze en in- en uitlopende personen.

De gesprekken zijn volgens de interviewsters in ruim de helft van de gevallen erg vlot/soepel verlopen. Bij 38% verliep het gesprek normaal. Tussen de Marokkaanse en Turkse vrouwen is hierin weinig verschil te zien: bij elf Marokkaanse en twaalf Turkse vrouwen verliep het gesprek erg vlot, bij zowel elf Marokkaanse als elf Turkse vrouwen verliep het normaal en bij drie Marokkaanse en twee Turkse vrouwen verliep het gesprek moeizaam. Bij de Nederlandse vrouwen verliep het gesprek bij één vrouw neutraal en bij de overige negen erg vlot.

Volgens de interviewster werden de vragen tijdens het interview door de overgrote meerderheid van de vrouwen goed begrepen. Vier Marokkaanse, vier Turkse en twee Nederlandse vrouwen begrepen de vragen 'soms niet' en één Marokkaanse vrouw 'vaak niet'. Bij de laatste respondent gaf de interviewster de volgende verklaring: 'De meeste vragen werden te lang bevonden en bestonden uit teveel onderdelen. De lange intro's werkten verwarrend voor de respondent'. Bij de tien vrouwen die niet alle vragen meteen begrepen, ging het om vragen als: 'Vindt u dat vrouwen vrij moeten zijn om hun eigen keuzen te maken' en 'Zijn er nog andere kwesties die een stempel drukten op uw ontwikkeling als tiener?' Over het algemeen vonden deze vrouwen 'algemene' vragen wat moeilijker dan specifieke en werden de vragen begrepen na toelichting door de interviewster.

Aan het eind van het interview is aan de vrouwen gevraagd hoe ze het interview vonden. Vonden ze het interview bijvoorbeeld te lang of de vragen te lastig? Het merendeel, namelijk 44 vrouwen gaven aan het interview niet lang en ook niet lastig te vinden. Naar etniciteit gaat het hierbij om 68% van de Marokkaanse, 80% van de Turkse en 70% van de Nederlandse vrouwen. Hiernaast vonden negen vrouwen het gesprek (een beetje) te lang maar niet lastig, twee vrouwen vonden het (af en toe) lastig maar niet te lang en vijf vrouwen vonden het (af en toe) lastig én (een beetje) te lang. Enkele kritische opmerkingen: 'Lastig, want je moet goed nadenken en terug gaan in de tijd naar dingen waar je niet bewust mee bezig bent', 'Ik vond het soms lastig en lang, ook moeilijk om je te concentreren met een lastig kind. Ik had nog niet nagedacht over de toekomst. Het zet je wel aan het denken', 'Het gaat overal op in, nadenken over je verleden en hoe je in het leven staat en over je karakter, ik vond het wel langdradig'.

Twee derde van de vrouwen was erg positief over het interview. Voor velen vormde een gesprek met henzelf als middelpunt, over hun eigen ontwikkeling, geen dagelijkse kost en leek het te voorzien in een behoefte. Enkele typerende opmerkingen: 'Ik vond het erg leuk, alsof je je eigen geschiedenis in gaat', 'Hartstikke leuk, dingen waar ik lang niet aan heb gedacht komen terug', 'Erg leuk en gezellig, ik heb alles blootgelegd, ik had hier jaren niet over gesproken', 'Ik vond het leuk en leerzaam om mijzelf weer van verleden naar voren te bekijken', 'Hartstikke leuk, het was een beetje een therapie voor mij, dat had ik echt even nodig', 'Het maakt je wakker, het heeft me bewuster gemaakt', 'Boeiend, het heeft me goed tot denken gezet' en als klap op de vuurpijl: 'Ik dacht "ik ben het probleem" en nu? Nu zie ik de vinger-afdrucken van de leerkrachten, van de kennissen en van de partner'.

DEEL II ONDERZOEKSRESULTATEN

Hoofdstuk 4 De onderzoeksgroep

Gülşen Doğan

Voor het onderzoek 'Emancipatie allochtone vrouwen' zijn in totaal zestig moeders geïnterviewd. Van hen zijn 25 van Marokkaanse, 25 van Turkse en tien van Nederlandse afkomst. Dit hoofdstuk bevat nadere gegevens over de achtergrondkenmerken van de geïnterviewde vrouwen. Achtereenvolgens wordt ingegaan op gezinskenmerken, opleiding(sniveau), werk/dagbesteding, familie en sociale contacten. Zoals in hoofdstuk 3 al is aangegeven is de groep geïnterviewde Marokkaanse en Turkse vrouwen niet representatief voor de totale groep Marokkaanzen en Turksen in Nederland. Het gaat hier om een specifieke selectie van jonge moeders van de tweede generatie in tweeoudergezinnen, gespreid naar opleidingsniveau en arbeidspositie. Om de consistentie van processen te duiden volgen in dit en in de verdere hoofdstukken op een aantal cruciale kenmerken vergelijkingen met gegevens uit kwantificerend (survey)onderzoek.

Om reden van leesbaarheid is ervoor gekozen om in dit hoofdstuk de spreiding van kenmerken van de respondenten weer te geven in aantallen én percentages.

4.1 Herkomst en woonsituatie

Vanwege de concentratie van Nederlanders van Marokkaanse en Turkse herkomst in het randstedelijke gebied én uit praktische overwegingen zijn de respondenten zoveel mogelijk in (de buurt van) de vier grote steden geworven. Naar woonplaats van de geïnterviewde vrouwen ziet de verdeling er als volgt uit: 48% is woonachtig in Rotterdam en omgeving (Schiedam, Hoogvliet, Capelle aan den IJssel, Barendrecht en Nieuw-Lekkerland), 23% woont in Den Haag en omgeving (Rijnsburg, Leiden), 15% in Utrecht en omgeving (Nieuwegein, Bilthoven, Amersfoort, Zeist, Naarden) en 13% in Amsterdam en omgeving (Haarlem, IJmuiden). In de vier grote steden is 84% van de Marokkaanse respondenten gevestigd, 52% van de Turkse en 20% van de Nederlandse respondenten. Tegen de helft van de Marokkaanse en Turkse respondenten is woonachtig in de stad Rotterdam.

Tabel 4.1 Woonplaats van de geïnterviewde vrouwen naar etniciteit (in aantallen)

Woonplaats	Marokkaans	Turks	Nederlands	Totaal
Rotterdam e.o.	12	14	3	29
Den Haag e.o.	5	4	5	14
Utrecht e.o.	2	6	1	9
Amsterdam e.o.	6	1	1	8
Totaal	25	25	10	60

De interviewsters hebben na elk gesprek een evaluatieformulier ingevuld waarin onder meer een korte beschrijving werd gemaakt van de woning en de buurt van de geïnterviewde vrouw, als het interview bij de respondent thuis werd afgenomen. Dit laatste was het geval bij 52 vrouwen. Uit de beschrijving van hun woonsituatie blijkt dat 54% in een eengezinswoning, 40% in een flat en 6% in een benedenwoning huist. De Marokkaanse respondenten wonen vaker (13) in een flat dan de Turkse (7) of de Nederlandse respondenten (1). In een eengezinswoning wonen acht Marokkaanse, veertien Turkse en zes Nederlandse respondenten.

Het merendeel (57%) woont naar het oordeel van de interviewsters in een ‘nette buurt’, waarbij zij omschrijvingen gebruiken als ‘een nette nieuwbouwwijk’ en/of een wijk met veel groen, speelvoorzieningen voor kinderen, goed onderhouden huizen en overwegend Nederlandse bewoners. Twaalf respondenten wonen in een zogenoemde ‘zwarte buurt’, vijf respondenten in een oude buurt met vervallen huizen en sloopwoningen, drie in een wijk met overwegend seniorenflats en twee in een naar etniciteit gemengde wijk. De Marokkaanse respondenten wonen minder vaak in een ‘nette buurt’ (twee op de vijf) dan de Turkse respondenten (drie op de vijf) en de Nederlandse respondenten zijn daar het vaakst te vinden (zeven van de acht waarvan een beschrijving van de wijk beschikbaar is).

4.2 Gezinskenmerken

Leeftijd

De geïnterviewde vrouwen zijn geboren tussen 1967 en 1982. Hun gemiddelde leeftijd is 31 jaar. In totaal zijn er 29 vrouwen die dertig jaar of jonger zijn, 27 vrouwen zijn in de leeftijd van 31-35 jaar en vier vrouwen zijn in de leeftijd van 36-38 jaar. De jongste respondent is een Marokkaanse vrouw van 23 jaar en de oudste een autochtoon-Nederlandse vrouw van 38 jaar. De Nederlandse respondenten zijn met een gemiddelde leeftijd van 33 jaar iets ouder dan de Marokkaanse (gemiddeld 29 jaar) en de Turkse respondenten (gemiddeld 31 jaar). De (voormalige) partner van de geïnterviewde vrouwen is gemiddeld 33 jaar oud. Het leeftijdsverschil tussen de vrouw en haar partner varieert van nul tot acht jaar, met een gemiddelde van drie jaar. Zeven respondenten (twee Marokkaanse, vier Turkse en een Nederlandse) zijn één tot vijf jaar ouder dan hun partner.

Samenstelling gezin

In totaal is 90% van de respondenten, onder wie alle Marokkaanse vrouwen, getrouwd. Drie Turkse vrouwen zijn gescheiden en drie Nederlandse vrouwen wonen ongehuwd samen met de partner. Alle respondenten zijn moeder. Over het algemeen gaat het om kleine gezinnen: het merendeel van de moeders (85%) heeft één of twee kinderen. De grootste groep binnen deze categorie bestaat uit moeders met één kind. Er zijn zeven moeders met drie kinderen en twee moeders (een Marokkaanse en een Turkse) met vijf kinderen. Uitgesplitst naar etniciteit is het verschil tussen de groepen niet groot. De Nederlandse respondenten hebben het kleinste kindertal met een gemiddelde van 1,6. Het gemiddelde voor de Marokkaanse en Turkse respondenten is 1,8 dan wel 1,7.

De gemiddelde leeftijd van de kinderen is vijf jaar. De Marokkaanse respondenten hebben doorgaans jongere kinderen dan de Turkse respondenten. Van de eersten heeft 64% alleen kinderen die jonger zijn dan zes jaar, van de laatsten 44% en van de Nederlandse respondenten 70%. Het verschil tussen de Marokkaanse en de Turkse respondenten valt grotendeels weg als we corrigeren naar de leeftijd van de respondenten. De Marokkaanse vrouwen kregen hun eerste kind gemiddeld op hun 24^e en de Turkse vrouwen tegen hun 25^e. De Nederlandse vrouwen werden gemiddeld op latere leeftijd moeder dan de Marokkaanse en Turkse vrouwen, namelijk tegen de 28 jaar. Het leeftijdsverschil tussen de allochtone en autochtone vrouwen komt goeddeels overeen met populatiegegevens (Distelbrink & Hooghiemstra, 2005).

Migratiegegevens

Van de Marokkaanse respondenten is 40% en van de Turkse respondenten 52% geboren in Nederland. Het merendeel van de respondenten die niet in Nederland zijn geboren, is vóór het zesde levensjaar naar Nederland gemigreerd. Het gaat hierbij om 44% van de Marokkaanse en 28% van de Turkse respondenten. Tot de tweede generatie behoren hiermee 21 Marokkaanse en 20 Turkse respondenten. Hiernaast zijn er vier Marokkaanse en vijf Turkse vrouwen die op

of na hun zesde jaar zijn gemigreerd naar Nederland. Vijf van hen waren zes jaar tijdens de migratie en vier vrouwen waren in de leeftijd van zeven tot negen jaar. Eén Nederlandse vrouw is in Canada geboren en op haar negende gemigreerd naar Nederland.

Tabel 4.2 Geboorteland van de geïnterviewde vrouwen en hun partners naar etniciteit (in aantallen)

Geboorteland vrouw	Geboorteland partner	Marokkaans	Turks	Nederlands	Totaal
Nederland	Nederland	3	5	8	16
	Marokko/Turkije	7	7	-	14
	Anders	-	1	1	2
Totaal Nederland		10	13	9	32
Marokko/Turkije	Nederland	1	2	-	3
	Marokko/Turkije	14	10	-	24
Totaal Marokko/Turkije		15	12	-	27
Anders	Nederland	-	-	1	1
Totaal		25	25	10	60

Van de partners van de allochtone respondenten is bijna tweederde geboren in Marokko of Turkije. De Turkse respondenten hebben iets vaker (28%) een partner die geboren is in Nederland dan de Marokkaanse respondenten (16%). Deze percentages komen vrijwel overeen met landelijke cijfers (Distelbrink & Hooghiemstra, *ibid.*). In totaal zijn er veertig respondenten wier partner niet in Nederland is geboren. De betrokkenen wonen hier tussen de twee en dertig jaar, met een gemiddelde van zestien jaar. Bij 40% van de niet in Nederland geboren vormde gezinshereniging het migratiemotief en bij 45% gezinsvorming. Daarmee behoort tegen een derde van de partners van de Marokkaanse en Turkse respondenten tot de huwelijksmigranten. Naar schatting ligt dit aandeel landelijk hoger, tussen 50% en 60% (Van Rijn et al., 2004). Verder zijn vier partners tot de arbeidsmigranten te rekenen, kwam één partner om te studeren en remigreerde er één met zijn (Nederlandse) moeder uit Canada.

Tabel 4.3 Reden van migratie van niet in Nederland geboren partners naar etniciteit (in aantallen)

Migratiereiden partner	Marokkaans	Turks	Nederlands	Totaal
Huwelijksmigratie	8	10	0	18
Gezinshereniging	9	7	0	16
Arbeid	3	0	1	4
Anders	1	1	0	2
Totaal	21	18	1	40

Religie

Aan de vrouwen is gevraagd of ze zichzelf tot een bepaalde religie rekenen. Op één Turkse na antwoorden alle allochtone onderzochten bevestigend. Alle Marokkaanse respondenten en 23 Turkse respondenten rekenen zich tot de islam en één Turkse vrouw is christen. Van de Nederlandse respondenten zien er zeven zichzelf niet als religieus, twee zijn christelijk en één behoort tot de Nieuw Apostolische kerk (een kleine gemeente met tachtig gelovigen). Aan de 52 vrouwen die zich tot een bepaalde religie rekenen, is gevraagd of ze zoveel mogelijk volgens de regels van de religie leven of niet volledig praktiserend zijn. Een minderheid (30%) van de respondenten zegt zoveel mogelijk volgens de regels van de religie te leven. Hierbij gaat het om dertien Marokkaanse, vier Turkse vrouwen en één Nederlandse vrouw. De meeste van de Turkse vrouwen (20), twaalf Marokkaanse en twee Nederlandse vrouwen achten zich niet volledig praktiserend.

Ten slotte werd de vrouwen gevraagd hoeveel betekenis de religie voor hen heeft. Gekozen kon worden tussen de antwoordcategorieën 'veel', 'geen' en 'tussen veel en geen in'. Voor het merendeel van de respondenten die gelovig zijn heeft de religie naar eigen zeggen veel betekenis. Dit geldt voor alle Marokkaansen; vier Turkse vrouwen en één Nederlandse stellen dat de religie wel betekenis voor ze heeft, maar niet veel.

Ook landelijk rekent de grote meerderheid van Marokkanen en Turken zich tot de islam en hechten de betrokkenen aan de religie doorgaans een grote betekenis, terwijl de mate van volledig of deels praktiseren sterker uiteenloopt (Phalet & Ter Wal, 2005).

4.3 Opleiding

Opleidingsniveau respondenten

Aan de onderzochten is gevraagd naar het hoogste door hen behaalde diploma. Voor de analyse is onderscheid gemaakt naar drie categorieën: laag, midden en hoog. Vrouwen zijn gecategoriseerd als 'laagopgeleid' wanneer zij ten hoogste het lager beroepsonderwijs of middelbaar onderwijs (mulo, mavo) hebben doorlopen. Vrouwen in de categorie 'opleidingsniveau midden' hebben een middelbaar beroepsonderwijs afgerond, en/of hoger algemeen en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (havo, vwo) gevolgd. Vrouwen met een hoog opleidingsniveau hebben een hogere beroepsopleiding of wetenschappelijk onderwijs afgerond. Aan de onderzochten is ook gevraagd wat het onderwijsniveau is van hun partner en moeder, die hun opleiding (deels) in de landen van herkomst hebben gevolgd.

Tabel 4.4 geeft een overzicht van het opleidingsniveau en het hoogst behaalde diploma van de zestig geïnterviewde vrouwen. Bijna de helft (47%) valt in de categorie 'opleidingsniveau midden', 30% is laagopgeleid en de resterende 23% is hoogopgeleid. De Nederlandse respondenten zijn gemiddeld (2.2 op een schaal van 1-3) hoger opgeleid dan de Marokkaanse (gemiddeld 1.96), die weer iets hoger zijn opgeleid dan de Turkse respondenten (gemiddeld 1,8). Van de Marokkaanse respondenten is 32% laagopgeleid, evenals 36% van de Turkse respondenten en 10% van de Nederlandse respondenten. Een hoog opleidingsniveau heeft 28% van de Marokkaanse, 16% van de Turkse en 30% van de Nederlandse respondenten.

De hoger opgeleiden zijn iets ondervertegenwoordigd in de groep Turkse respondenten. In de Nederlandse groep geldt dat voor de lager opgeleiden, maar over het geheel genomen is de beoogde spreiding naar opleidingsniveau binnen de onderzoekspopulatie redelijk geslaagd. Daarmee is opzettelijk afgeweken van het landelijke beeld, dat een lagere scholingsgraad laat zien bij allochtone vrouwen en een hogere bij autochtone vrouwen in vergelijking met de respondenten in ons onderzoek. Van de Marokkaanse en Turkse 15 tot 64-jarige niet-schoolgaande vrouwen valt achtereenvolgens 80% en 76% binnen de categorie laag opgeleiden, tegen 35% van de Nederlandse vrouwen (Turkenburg & Gijsberts, 2006).

Tabel 4.4 Opleidingsniveau en hoogst behaalde diploma van de geïnterviewde vrouwen naar etniciteit (in aantallen)

Opleidingsniveau vrouw	Hoogst behaalde diploma	Marokkaans	Turks	Nederlands	Totaal
Laag	geen	-	-	-	-
	basisschool	-	4	-	4
	lager beroepsonderwijs	7	3	-	10
	middelbaar onderwijs (mulo, mavo)	-	2	1	3
	anders, namelijk taalschool	1	-	-	1
Totaal Laag		8	9	1	18
Midden	middelbaar beroepsonderwijs	10	12	6	28
	hoger algemeen en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs	-	-	-	-
Totaal Midden		10	12	6	28
Hoog	hoger beroepsonderwijs	4	3	-	7
	wetenschappelijk onderwijs	3	1	3	7
Totaal Hoog		7	4	3	14
Totaal		25	25	10	60

Mobiliteit ten opzichte van de vorige generatie

Om zicht te krijgen op de transgenerationale mobiliteit is aan de vrouwen ook gevraagd wat het hoogst behaalde diploma van hun moeder is. Voor negen moeders is de opleiding onbekend². Op enkele moeders na hebben alle anderen een laag opleidingsniveau. Dit geldt voor negentien Marokkaanse, 23 Turkse en zes Nederlandse moeders. Drie kwart van de Marokkaanse en bijna de helft van de Turkse moeders heeft zelfs helemaal geen onderwijs gevolgd. Van de Marokkaanse moeders met een laag opleidingsniveau heeft 11% de basisschool afgemaakt en van de Turkse laag opgeleiden geldt dit voor 43%. Geen van de Turkse moeders is na de basisschool verder gegaan met het volgen van onderwijs. Dit geldt wel voor twee Marokkaanse moeders: de een heeft de middelbare school afgemaakt en de andere heeft een mbo-diploma.

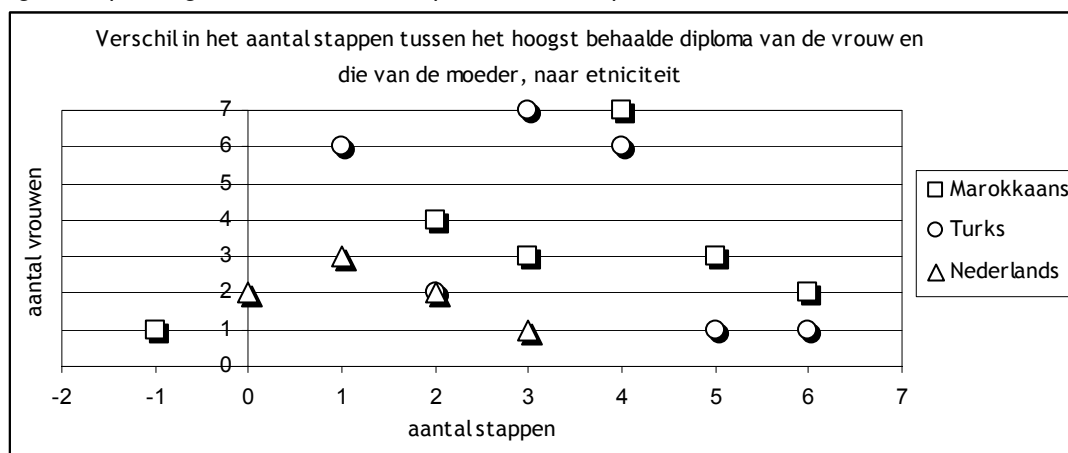
De Nederlandse moeders zijn gemiddeld hoger opgeleid dan de Marokkaanse en Turkse moeders. Van de acht Nederlandse moeders van wie het hoogst behaalde diploma bekend is, hebben er twee een lagere school diploma, één een diploma lager beroepsonderwijs, drie hebben de middelbare school afgemaakt, één het hoger beroepsonderwijs en één wetenschappelijk onderwijs.

Als we het opleidingsniveau van de respondenten vergelijken met dat van hun moeder, dan zien we dat twee derde een hoger opleidingsniveau behaald heeft. Bij deze zestien Marokkaanse, veertien Turkse en vier Nederlandse respondenten manifesteert zich dus opwaartse mobiliteit. Vijftien vrouwen hebben een even hoog opleidingsniveau als de moeder. Hierbij gaat het om drie Marokkaanse, negen Turkse en drie Nederlandse vrouwen. Bij één Marokkaanse en één Nederlandse vrouw doet zich neerwaartse mobiliteit voor: hun opleidingsniveau is lager dan dat van hun moeder. In de onderstaande figuur is de opwaartse mobiliteit in stappen³ weergegeven. De stappen verwijzen naar het aantal niveaus (van 'geen onderwijs' tot 'wetenschappelijk onderwijs') dat de respondent is opgeschoven ten opzichte van haar moeder.

² In het begin van het onderzoek maakte de vraag naar de onderwijsachtergrond van de vorige generatie nog geen onderdeel uit van de vragenlijst; deze is na de pilotfase toegevoegd.

³ De stappen zijn: 1-geen onderwijs, 2-lagere school, 3-lbo, 4-middelbaar onderwijs, 5-mbo, 6-havo/vwo, 7-hbo, 8-wo.

Figuur 1 Opleidingsmobiliteit van de respondenten ten opzichte van hun moeder

Bij 48 van de 51 respondenten (94%), waaronder alle Turkse vrouwen, is er een opwaartse mobiliteit. Er is één Marokkaanse vrouw die 'een stap terug' heeft gedaan; zij heeft een diploma op lbo-niveau en haar moeder op mbo-niveau. Twee Nederlandse vrouwen hebben een vergelijkbaar niveau behaald als hun moeder. De figuur laat duidelijk zien dat de generatiesprong bij de Marokkaanse en Turkse respondenten groter is dan bij de Nederlandse respondenten. Gemiddeld bedraagt de sprong 3,6 stappen bij de Marokkaanse respondenten, 2,9 bij de Turkse respondenten en 1,3 bij de Nederlandse respondenten.

Opleidingsniveau partners

Van de (voormalige) partners van de geïnterviewde vrouwen heeft 32% een laag opleidingsniveau, 40% een opleidingsniveau 'midden' en 28% een hoog opleidingsniveau. Iets meer dan de helft van de vrouwen (31) heeft hetzelfde opleidingsniveau als de partner. Dit geldt voor zowel de Marokkaanse, Turkse als de Nederlandse groep. Bij een kwart van de vrouwen is de partner hoger opgeleid dan zichzelf en bij bijna een kwart van de vrouwen (14) is de partner lager opgeleid dan zichzelf. Wat betreft het verschil in opleidingsniveau tussen beide partners, zien we bij de Marokkaanse en de Turkse respondenten een opvallende gelijkenis. Voor beide groepen geldt dat 52% een even hoog opleidingsniveau heeft als de partner terwijl 24% een hoger en eveneens 24% een lager opleidingsniveau heeft dan de partner. Voor de Nederlandse respondenten zijn deze percentages achtereenvolgens 50%, 30% en 20%.

Tabel 4.5 Opleidingsniveau van de partner naar etniciteit van de vrouw (in aantallen)

Opleidingsniveau partner	Marokkaans	Turks	Nederlands	Totaal
Opleidingsniveau laag	7	10	2	19
Opleidingsniveau midden	12	10	2	24
Opleidingsniveau hoog	6	5	6	17
Totaal	25	25	10	60

4.4 Activiteiten buitenshuis

Werksituatie respondenten

In de interviews is gevraagd of de vrouwen buitenshuis betaald en/of vrijwillig werk verrichten. Iets meer dan de helft van de vrouwen (31) heeft een betaalde baan. Dit geldt voor 44% van de Marokkaanse en voor meer dan de helft (56%) van de Turkse respondenten en Nederlandse respondenten (60%). Onder de allochtone onderzochten zijn de buitenshuis werkenden

met opzet oververtegenwoordigd (zie 3.3). Landelijk werkt een lager percentage vrouwen met kinderen buitenshuis, te weten 21% van de Marokkaanse en 27% van de Turkse vrouwen (Distelbrink & Hooghiemstra, 2005). Op één Turkse na besteden de buitenshuis werkende respondenten meer dan twaalf uur per week aan hun werk, en wel tussen de twaalf en 48 uur, met een gemiddelde van 29 uur per week. De Marokkaanse respondenten werken gemiddeld dertig uur per week, de Turkse 31 uur en de Nederlandse 27 uur per week. De gemiddelde werkweek ligt vooral voor de allochtone respondenten hoger dan landelijk het geval is (Merens, 2006). Van de respondenten met een betaalde baan volgen er zeven daarnaast ook een opleiding. Hierbij gaat het om vier Marokkaanse, twee Turkse respondenten en één Nederlandse respondent.

Tabel 4.6 Werksituatie geïnterviewde vrouwen naar etniciteit (in aantallen)

Werksituatie vrouw	Marokko	Turkije	Nederland	Totaal
Geen werk (betaald of vrijwillig)	8	7	1	16
Betaald werk < 12 uur per week	-	1	-	1
Betaald werk > 12 uur per week	11	13	6	30
Vrijwilligerswerk < 12 uur per week	5	4	2	11
Vrijwilligerswerk > 12 uur per week	1	-	1	2
Totaal	25	25	10	60

Zoals ook voor de landelijke populatie, autochtoon én allochtoon, steeds weer wordt gevonden, hebben respondenten met een hoog opleidingsniveau significant vaker werk dan de lager opgeleiden. Van de respondenten met een hoog opleidingsniveau heeft 86% een betaalde baan, terwijl dit percentage voor respondenten met opleidingsniveau ‘midden’ en laag opleidingsniveau respectievelijk 48% en 32% is.

Bij een globale indeling naar hoge en lage functieniveaus zien we dat de Marokkaanse respondenten gemiddeld een iets hoger functieniveau bereikt hebben dan de Nederlandse respondenten. Gemiddeld bekleden de Turkse respondenten banen met het laagste functieniveau. Van de elf Marokkaanse vrouwen met een baan hebben er vier een hoog functieniveau (te weten advocate, beleidsmedewerker, internist i.o, coördinator voorschool) en één een laag functieniveau (verzorgingsassistente). Van de veertien Turkse vrouwen hebben er twee een hoger functieniveau (te weten gynaecoloog i.o, adviseur politiecorps/trainster) en vijf een laag functieniveau (drie secretariële medewerkers, schoonmaker, huiskamerassistente in verpleeghuis). Van de zes Nederlandse vrouwen met een betaalde baan, hebben er twee een hoog functieniveau (directeur eigen bedrijf, wetenschappelijk onderzoeker) en één een laag functieniveau (managementassistente).

Van de 29 vrouwen die geen betaalde arbeid verrichten geeft bijna de helft als reden ‘werkzaam in eigen huishouden’ te zijn. Hierbij gaat het om zes Marokkaanse, vijf Turkse en drie Nederlandse vrouwen. Daarnaast zijn er elf vrouwen onvrijwillig werkloos: drie Marokkaanse, drie Turkse en een Nederlandse vrouw zijn ‘werkzoekend’ en één Marokkaanse vrouw en drie Turkse vrouwen zijn ‘arbeidsongeschikt’. Verder zijn er vier niet-werkende vrouwen van Marokkaanse afkomst die als reden opgeven dat ze bezig zijn met een studie. Een van hen studeert veertig uur per week, een 24 uur per week en bij de andere twee is het aantal uur studie per week onbekend.

Om een totaalbeeld te krijgen van de mate van activiteit buitenshuis kijken we ook naar de vrijwillige activiteit van de respondenten die geen betaald werk verrichten. Opvallend is dat alle drie de Nederlandse vrouwen die zijn ‘werkzaam in eigen huishouden’ vrijwilligerswerk doen. Ditzelfde geldt voor twee van de zes Marokkaanse huisvrouwen en voor iets meer, namelijk drie van de vijf, Turkse huisvrouwen. Van alle 29 vrouwen zonder een betaalde baan doen er dertien vrijwilligerswerk. Op één Marokkaanse en één Nederlandse vrouw na gaat het

om vrijwilligerswerk van minder dan twaalf uur per week. In totaal zijn er zestien vrouwen die geen betaalde baan hebben én geen vrijwilligerswerk doen. Hierbij gaat het om bijna een derde van de Marokkaanse respondenten, om ruim een kwart van de Turkse en een van de tien Nederlandse respondenten. De inactiviteit buitenshuis is dus groter bij de allochtone dan bij de autochtone respondenten.

Werk situatie partners

In de interviews is aan de vrouwen gevraagd of de (ex-)partner betaalde arbeid verricht of vrijwilligerswerk doet. Van de partners hebben er 54 een betaalde baan. Naar etniciteit gaat het hier om de partners van 84% van de Marokkaanse, 88% van de Turkse en 90% van de Nederlandse respondenten. Eén van de partners heeft geen vaste werkuren, de anderen werken gemiddeld 39 uur per week. Meer dan de helft van hen werkt tussen de veertig en zestig uur per week. Zes vrouwen hebben een partner die geen betaalde arbeid verricht: de partners van twee Marokkaanse en twee Turkse vrouwen zijn werkloos/werkzoekend, van een Nederlandse 'werkzaam in eigen huishouden' en de partner van een Turkse vrouw werkt (voorlopig) onbetaald thuis aan een boek.

Zestien van de 54 partners met inkomen uit arbeid hebben een dienstverlenende functie. Hierbij gaat het om de partners van zes Marokkaanse, acht Turkse en twee Nederlandse vrouwen. Twaalf partners hebben een eigen onderneming, te weten de partners van vijf Marokkaanse, vijf Turkse en twee Nederlandse vrouwen. Drie partners werken in het onderwijs, drie in de verkoop en drie verrichten productiewerk. Bij deze laatste drie gaat het telkens om twee Marokkaanse en één Turkse partner. Overige partners zijn werkzaam als accountmanager, ambtenaar, advocaat, beleidsmedewerker, begeleider verstandelijk gehandicapten, consultant, assistent-manager, ICT, logistiek medewerker, cardioloog, onderhoudsingenieur, risikomanager bij een bank, secretariael werk, stafmedewerker, systeembeheerder, technisch inkoper en in de verzekering. Twee partners doen naast betaalde arbeid een studie.

Werk situatie gezin

In Turkse gezinnen komt het hebben van een betaalde baan door beide partners het vaakst (bij 52%) voor. Bij de Marokkaanse gezinnen is dit percentage 44% en bij de Nederlandse 50%. Er zijn twee Marokkaanse en twee Turkse gezinnen waarbij zowel de vrouw als de partner geen betaalde arbeid verrichten. Gezinnen waarbij de vrouw niet werkt maar de partner wel, vormt 48% van de Marokkaanse, 36% van de Turkse en 40% van de Nederlandse gezinnen. Het omgekeerde is het geval bij één Turkse en bij één Nederlandse vrouw.

Tabel 4.7 *Werk situatie van de geïnterviewde vrouw en haar partner naar etniciteit (in aantallen)*

Werk situatie vrouw	Werk situatie partner	Marokkaans	Turks	Nederlands	Totaal
Betaalde baan	Betaalde baan	11	13	5	29
	Geen betaalde baan	0	1	1	2
<i>Totaal betaalde baan</i>		11	14	6	31
Geen betaalde baan	Betaalde baan	12	9	4	25
	Geen betaalde baan	2	2	0	4
<i>Totaal geen betaalde baan</i>		14	11	4	29

Vrijwilligerswerk en overige activiteiten buitenshuis

Van de zestig respondenten doen er 21 vrijwilligerswerk (negen Marokkaanse, zeven Turkse en vijf Nederlandse vrouwen). Het aandeel vrijwillig werkenden ligt voor alle drie de groepen hoger dan landelijk het geval is, maar de ondervertegenwoordiging van de allochtone respondenten klopt wel met het landelijke beeld (Dekker & Keuzenkamp, 2006).

Het merendeel, namelijk zestien, van de betreffende respondenten doet vrijwilligerswerk op de school van hun kind(eren). Hierbij gaat het om zes Marokkaanse, zes Turkse en twee Nederlandse vrouwen. Het meest vaak wordt genoemd: hulpmoeder, oppasmoeder/overblijfmoeder, voorleesmoeder, helpen met kerst en andere feestdagen en helpen en begeleiden van activiteiten op school. Ook zijn een Marokkaanse en een Nederlandse vrouw lid van de ouderraad, een Nederlandse is penningmeester van de oudervereniging en een Marokkaanse vrouw is de invaller van de mentrix op een stageschool. Door twee vrouwen wordt hiernaast ook vrijwilligerswerk verricht in de zorgsector: een Nederlandse vrouw begeleidt demente bejaarden in een zorgcentrum en het gezin van een andere Nederlandse vrouw fungeert als gastgezin voor een gehandicapt kind. Door twee Marokkaanse vrouwen wordt vrijwilligerswerk verricht in een buurtcentrum: een geeft Nederlandse les aan Marokkaanse vrouwen en de ander helpt met activiteiten voor Marokkaanse vrouwen vanwege haar stage. Een Marokkaanse vrouw is actief bij twee Marokkaanse zelforganisaties en een Turkse is actief als interviewer bij een regionale Turkse krant. Een Turkse vrouw doet naast vrijwilligerswerk als hulpmoeder ook tolk/vertaalwerkzaamheden.

Veertien van de 21 vrouwen die vrijwilligerswerk doen, doen dit voor minder dan zes uur per week. Er zijn twee vrouwen (een Marokkaanse en een Nederlandse) die gemiddeld twaalf uur of meer vrijwilligerswerk per week doen. De overige vijf vrouwen zijn slechts incidenteel vrijwillig werkzaam, te weten één of twee keer per jaar. Van de respondenten die vrijwilligerswerk doen, hebben er dertien geen betaalde baan en de overige acht respondenten werken meer dan twaalf uur per week.

Aan de vrouwen is gevraagd of ze naast (vrijwilligers)werk of een opleiding andere activiteiten buitenshuis doen. Als voorbeelden werden taalcursussen, sport of deelname aan vrouwen-groepen genoemd. In totaal hebben 21 vrouwen, van wie zes Marokkaanse, zeven Turkse en acht Nederlandse, (ook) andere activiteiten buitenshuis. Drie van de zes Marokkaanse vrouwen doen aan sport, van wie er één ook andere activiteiten buitenshuis heeft zoals een empowermentclub voor vrouwen, een kookclub, volgen van een mozaïekcursus en ontwerpen van kleding. Hiernaast zijn er twee vrouwen die een cursus volgen op de school van hun kind ('Opstap' en 'Rugzak') en een vrouw die in het bestuur van een politieke partij zit. Aan sport doen twee van de zeven Turkse vrouwen. Overige activiteiten van de Turkse respondenten zijn: beheerder van een chatkanaal, begeleiden van allochtone jongeren in het vinden van een baan, toneelspelen en revalidatie, Turkse volksdanscursus en een cursus 'Liever bewegen dan moe'. Van de acht Nederlandse respondenten zijn er zeven die sporten; één bakt en verkoopt taarten. Van de 21 aldus actieve respondenten heeft het merendeel (13) een betaalde baan.

Activiteiten buitenshuis: totaalbeeld

Om de mate van activiteit buitenshuis en etnische verschillen daarin te overzien zijn de gegevens over betaald werk en vrijwilligerswerk, studie en andere activiteiten buitenshuis samengevoegd. Tabel 4.8 bevat een overzicht.

De allochtone respondenten zijn buitenshuis minder actief dan de autochtone respondenten. In totaal zijn er dertien vrouwen die geen betaalde baan hebben, geen studie volgen, geen vrijwilligerswerk doen en geen andere activiteiten buitenshuis hebben. Vijf Marokkaanse, zeven Turkse en één Nederlandse vrouw vallen in deze categorie. Van deze dertien vrouwen zijn er vijf 'werkzaam in eigen huishouden', ook vijf 'werkloos/werkzoekend' en drie 'arbeidsongeschikt'.

Tabel 4.8 Activiteiten buitenshuis van de geïnterviewde vrouwen naar etniciteit (in aantallen)

Betaald werk	Vrijw. werk	Studie	Andere activiteiten				Totaal
				Marokkaans	Turks	Nederlands	
Wel	Wel	Wel	Wel	-	-	-	-
Wel	Wel	Wel	Niet	1	-	-	1
Wel	Wel	Niet	Wel	1	1	2	4
Wel	Wel	Niet	Niet	1	2	-	3
Wel	Niet	Wel	Wel	1	1	-	2
Wel	Niet	Wel	Niet	2	1	1	4
Wel	Niet	Niet	Wel	1	3	3	7
Wel	Niet	Niet	Niet	4	6	0	10
Niet	Wel	Wel	Wel	-	-	-	-
Niet	Wel	Wel	Niet	2	1	-	3
Niet	Wel	Niet	Wel	2	2	3	7
Niet	Wel	Niet	Niet	2	1	0	3
Niet	Niet	Wel	Wel	-	-	-	-
Niet	Niet	Wel	Niet	2	-	-	2
Niet	Niet	Niet	Wel	1	-	-	1
Niet	Niet	Niet	Niet	5	7	1	13

4.5 Sociale contacten en steun

Familie

Aan de vrouwen is gevraagd met wie zij van hun familie, inclusief de partner, het meest praten over wat hen bezighoudt in het leven. Hierbij konden ze meerdere familie- of gezinsleden noemen. Het merendeel van de respondenten, namelijk 70%, praat met de partner. Dit geldt het meest voor de Nederlandse respondenten. Meer dan de helft van de respondenten praat (onder meer) met haar zus (58%) en moeder (53%). Bij de Marokkaanse respondenten komt de zus op de eerste plaats, daarna de partner en moeder, op enige afstand gevolgd door broers en schoonzussen. De Turkse respondenten praten in de eerste plaats met de partner en de zus, moeders en broers delen bij hen de derde plaats. Voor de Nederlandse respondenten tellen voornamelijk de partner en de moeder.

Opvallend is dat zussen bij Nederlandse respondenten lager (30%) scoren dan bij de Marokkaanse (72%) en Turkse respondenten (60%), en de moeder weer veel lager bij de Turkse (32%) dan bij de Marokkaanse (64%) en Nederlandse respondenten (80%). Verder zien we dat de partner door de allochtone respondenten wat minder vaak als steunbron wordt gezien, maar broers en vooral andere vrouwelijke familieleden dan de moeder des te meer (zie Pels & Distelbrink, 2000, voor vergelijkbare bevindingen).

De geïnterviewde vrouwen noemen bij deze vraag één tot zeven familie- of gezinsleden, het meest vaak twee of drie personen. Gemiddeld blijken de Marokkaanse respondenten te beschikken over de meeste steunbronnen binnen de familie, te weten 2,8, tegen 2,2 bij de Turken en 2,5 bij de Nederlanders.

Tabel 4.9 Gezins- en familieleden met wie de geïnterviewde vrouwen het meest praten naar etniciteit (in aantallen)

Praten met gezins- en familieleden	Marokkaans	Turks	Nederlands	Totaal
Partner	17	16	9	42
Zus	18	15	3	35
Moeder	16	8	8	32
Broer	6	8	2	16
Schoonzus	6	3	0	9
Vader	2	1	2	5
Schoonmoeder	3	1	0	4
Tante/Nichtje	2	3	1	4
Oudere dochter	1	0	0	1

Vriendenkring

Ook over de contacten met vrienden zijn enkele vragen gesteld, om te beginnen of de kring van vrienden en kennissen vooral bestaat uit Nederlanders, vooral uit Turken en/of Marokkanen, of meer gemengd is. Tabel 4.9 geeft een overzicht van de antwoorden.

Iets meer dan de helft van de respondenten (35) zegt dat hun vrienden- en kennissenkring voornamelijk bestaat uit mensen van dezelfde etnische afkomst. Dit gaat op voor 52% van de Marokkaanse respondenten, 56% van de Turkse en 80% van de Nederlandse respondenten. In totaal zeggen 24 vrouwen dat hun vrienden- en kennissenkring van gemengde herkomst is. Naar etniciteit gaat het om elf Marokkaanse, elf Turkse en twee Nederlandse respondenten. De meesten van hen noemen drie tot vier verschillende nationaliteiten. Het meest vaak worden hierbij Nederlanders, Marokkanen, Turken, Surinamers en Hindoestanen genoemd. Ook genoemd zijn: Pakistanen, Antillianen, Algerijnen, Syriërs, Iraniërs, Spanjaarden, Kaapverdiënen, Chinezen, Indonesiërs, Somaliërs en Indiërs. Er zijn twee Marokkaanse vrouwen van wie de gemengde vriendenkring alleen uit Marokkanen en Turken bestaat. Bij één Marokkaanse respondent en geen van de Turkse respondenten bestaat de vriendenkring voornamelijk uit Nederlanders.

De Marokkaanse en Turkse respondenten verkeren dus in een meer gemengde kring dan hun autochtoon-Nederlandse leeftijdgenoten. Dit beeld verandert enigszins als we ook de meer intieme vrienden in de beschouwing betrekken. In dat geval blijken de Turken een tussenpositie tussen de beide andere groepen in te nemen. Landelijk worden vergelijkbare verschillen in sociale contacten tussen de drie groepen gevonden (Gijsberts & Dagevos, 2005).

Dit komt naar voren uit de antwoorden op vervolgvragen over de kring van vrienden met wie de respondenten praten over wat hen bezighoudt in het leven. Twee Marokkaanse, twee Turkse en één Nederlandse vrouw zeggen geen vrienden te hebben met wie zij dit doen. Aan de overige 55 respondenten is gevraagd wat de etnische herkomst is van deze 'beste vrienden'. Bij twaalf Marokkaanse vrouwen zijn zij van dezelfde etnische herkomst, net als bij liefst zeventien Turkse en zeven Nederlandse vrouwen. Een naar etniciteit gemengde groep van beste vrienden hebben negen Marokkaanse, vijf Turkse en twee Nederlandse vrouwen. Hiernaast zijn er nog twee Marokkaanse vrouwen en één Turkse vrouw die alleen beste vrienden hebben van Nederlandse afkomst.

Tabel 4.10 Etnische herkomst vriendenkring en beste vrienden van de respondenten naar etniciteit

Vriendenkring	Beste vriend(en)	Marokkaans	Turks	Nederlands	Totaal
Vooral Nederlanders	Nederlands	1	-	6	7
	Gemengd	-	-	1	1
	Geen vriend	-	-	1	1
<i>Totaal vooral Nederlanders</i>		<i>1</i>	<i>0</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
Vooral Marokkanen/Turken	Marokkaans	10	-	-	10
	Turks	-	11	-	11
	Gemengd	2	2	-	4
	Geen vriend	1	1	-	2
<i>Totaal vooral Marokkaans/Turks</i>		<i>13</i>	<i>14</i>	<i>-</i>	<i>27</i>
Gemengd	Nederlands	1	1	1	3
	Marokkaans	2	-	-	2
	Turks	-	6	-	6
	Gemengd	7	3	1	11
	Geen vriend	1	1	-	2
<i>Totaal Gemengd</i>		<i>11</i>	<i>11</i>	<i>2</i>	<i>24</i>
Totaal		25	25	10	60

Het merendeel van de geïnterviewde vrouwen praat alleen met vriendinnen over wat hen bezighoudt. Dit geldt voor 22 Marokkaanse, twintig Turkse vrouwen en vijf Nederlandse vrouwen. Eén Marokkaanse, drie Turkse en drie Nederlandse vrouwen hebben een naar sekse gemengde vriendenkring. Er is één (Nederlandse) vrouw die alleen een beste vriend noemt. Al met al richten de allochtone respondenten, de Marokkaansen voorop, zich wat meer op de eigen sekse dan de autochtoon-Nederlandse respondenten.

Hoofdstuk 5   Visies op autonomie en participatie

Trees Pels

Int: Wat versta jij onder het woord emancipatie? ‘Wat je kan doen en wat je wilt doen. Je vrijheid. Wat wil jij? Wil jij bijvoorbeeld zonder hoofddoek lopen, maar moet jij dat dragen, nou, dan is dat geen emancipatie. Want jij kan dan die keuze niet maken. Maar als je een hoofddoek wil dragen en de mensen in je omgeving zijn erop tegen... en je kan het doen en je wil het doen, je mag het doen... dan is dat eigen keuze die je maakt.’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Zoals in de loop van dit hoofdstuk zal blijken is dit een veelzeggend citaat. Het laat zien dat de betrokken respondente haar persoonlijke vrijheid hoog in het vaandel draagt, terwijl deze vrijheid tegelijk gedefinieerd wordt in de context van de (spannings)relatie met anderen in haar omgeving.

Dit openingshoofdstuk omvat een deel van het materiaal om *vraagstelling 1* in het onderzoek te kunnen beantwoorden: Welke opvattingen leven er onder vrouwen van de tweede generatie over autonomie en participatie? Hoe wordt er, meer in concreto, over keuzevrijheid, bewegingsvrijheid en economische onafhankelijkheid voor de vrouw gedacht? Welke waarden en identiteitskeuzen liggen ten grondslag aan deze opvattingen? In hoofdstuk 9 komt het meer omvattende levensplan van de vrouwen aan de orde: hun verwachtingen voor de toekomst en visie op veranderingen in de lotsbestemming van vrouwen over generaties heen.

5.1   Keuzevrijheid voor de vrouw

Deze paragraaf schetst de rode draad in de gespreksfragmenten die als startpunt de volgende vraag hadden: ‘Vind je dat een vrouw vrij moet zijn om haar eigen keuzen te maken?’. Op één na antwoorden alle vrouwen bevestigend, autochtoon én allochtoon. Hiermee ondersteunen zij de bevinding van de sleutelinformanten dat zeker onder de jongere generatie vrouwen een sterk geloof leeft in het recht op keuzevrijheid.

De argumentatie van de nieuwe Nederlanders loopt uiteen: een vrouw is geen slaaf, is ook een mens, ze heeft genoeg hersens, ze moet haar kansen benutten, op haar eigen benen staan, niet onderdanig zijn, noch een ander voor zich laten beslissen of verantwoordelijk stellen voor haar keuzen. De vrouw heeft het recht iets te doen met haar leven en net zo veel rechten als de man. ‘Het is trouwens bewezen dat vrouwen veel beter zijn met keuzen en beslissingen maken dan mannen!’, voegt een Marokkaanse daar aan toe. Om het recht op keuzevrijheid te staven verwijzen enkele respondenten naar de islam. Zoals ook de sleutelinformanten naar voren brachten, kan de religie fungeren als hulpbron om zelfbewust te opereren.

‘Kijk maar naar de vrouw van de profeet, Khadija, toen hij haar ontmoette was zij een zakenvrouw. Zij was ook veel ouder dan hij, twintig jaar ouder of zo, en toen is hij bij haar gaan werken, het was een hele slimme vrouw. Daardoor is hij ook met haar getrouwd, en zij is een van de beste vrouwen die hij heeft gehad. En dan komt er zo'n dom persoontje aanzetten die zegt van “nou, jij gaat dit of dit voor mij doen”. Dan heb ik zoiets van “waar kom jij vandaan?”.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

‘Ja natuurlijk! Waarom zou er verschil zijn? In de koran staat dat de man en vrouw gelijk zijn. Maar de mensen maken er zelf iets heel anders van. De vrouw mag dit niet, mag dat niet. Waarom zou een vrouw niet mogen werken?! Dat is allemaal cultuur en het heeft niks met de islam te maken, want het staat nergens in dat wij vrouwen iets niet mogen doen wat een man wel mag doen. Waarom mag jij jezelf niet ontwikkelen?! Of doorleren tot je erbij neervalt?’ (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, werkend)

‘Ik ben degene die in het hiernamaals wordt gestraft of beloond. Wat dat betreft is er veel vrijheid in de Islam. Als ik dat wil dan loop ik rond in een chador. Mijn man is verantwoordelijk voor mij, maar hij kan je zonde niet delen. Hij is wel verantwoordelijk voor je en kan je richting geven, maar hij kan niet je zonden overnemen.’ (Turkse, 5 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Een enkeling vindt onze vraag over keuzevrijheid voor vrouwen wat overbodig. ‘Hahaha, beetje een open deur he?’, aldus een hoogopgeleide Turkse, om daar meteen aan toe te voegen dat die vrijheid toch niet overal zo vanzelf spreekt: ‘Als je kijkt naar de oude garde, daar zijn de keuzen voor gemaakt, dat was in Nederland ook zo met de oudere generatie’. Een paar moeders relativeren het verschil met Nederlandse vrouwen door te verwijzen naar de recente emancipatie van de laatsten, maar enkele anderen benadrukken dat keuzevrijheid juist voor allochtone vrouwen van belang is, omdat zij er minder over beschikken: ‘Vooral in onze Turkse samenleving moeten ze aan zichzelf denken, eerst aan zichzelf denken’. Met soortgelijke opmerkingen maken enkele Marokkaanse en vooral Turkse respondenten duidelijk dat autonomie voor vrouwen uit hun kringen een prille verworvenheid is en nog lang niet altijd gemeengoed (zie ook paragraaf 2.4). Vergelijken met de generatie van hun moeders achten de respondenten zich beter af. ‘Ik ben opgegroeid in een tijd van “ja en amen”’, aldus één van hen. De vergelijking met andere vrouwen binnen de gemeenschap valt eveneens vaak in het voordeel van de respondenten uit: ‘Veel vrouwen om mij heen kunnen hun mening niet uiten over zichzelf, het is altijd de man die voor hen beslist’; ‘Van heel veel vrouwen die ik spreek heb ik ook het idee dat ze de zelfstandigheid ook niet aan durven te gaan en er bang voor zijn’. Ook voelen zij zich geprivilegieerd ten opzichte van hun seksegenoten in het land van herkomst. ‘Wij hebben hier genoeg mogelijkheden en prikkels om dit voor elkaar te kunnen krijgen. Je hebt hier enorm veel opleidings-, oppas-, werkmogelijkheden’. Met het gegeven dat bijna alle respondenten keuzevrijheid zien als een onvervreemdbaar recht van vrouwen is nog niet alles gezegd. Een aantal vrouwen, wat meer Marokkaanse dan Turkse respondenten, verbindt aan dit recht namelijk een mits, die de relationele aard van hun autonomie-opvatting verraadt (zie ook 2.1 en 2.5): de vrouw heeft rekening te houden met haar omgeving. Het gezin wordt daarbij het meest genoemd. ‘Het moet niet ten koste gaan van haar gezin. Het gezin staat wat dat betreft voorop en de keuzen die je maakt zullen ten behoeve van het gezin zijn en niet ten koste van’. Enkele vrouwen maken in dit verband onderscheid tussen principe en praktijk. In principe moeten vrouwen hun eigen keuzen kunnen maken, maar ze kunnen dat vaak niet vanwege de kinderen. ‘Ik ben niet vrij omdat ik het zelf wil. Omdat ik het niet vertrouw om ze bij iemand achter te laten’.

‘Je kunt wel je keuze maken, maar je moet dan niet alleen aan jezelf denken. Je hebt nu eenmaal een gezin, je moet ook aan hen denken. Een vrouw is echt de 'direk' (steunpilaar) van het gezin. Alles wat thuis moet gebeuren, doet de vrouw. Zij zorgt ervoor dat het gezin overeind blijft. Of ze nou werkt of niet, het is haar verantwoordelijkheid. Echt. Natuurlijk is ondersteuning belangrijk, ik wil hiermee niet zeggen dat de vrouw alles moet doen, ze moet wel ondersteund worden door de man. Maar toch heeft de vrouw de grootste verantwoordelijkheid. Zo zie ik het. Als de vrouw even los laat, dan valt het gezin uit elkaar. Als iedereen “ik, ik” zegt, dan gaan ze uit elkaar.’ (Turkse, vijf kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

De Marokkaanse respondenten noemen naast de kinderen ook de partner en soms (schoon)ouders als personen met wie rekening moet worden gehouden. 'Een beetje naar je ouders luisteren, een beetje naar je man', aldus de een; 'als een vrouw getrouwd is en ze heeft haar man onder haar schoenen, dan is het te veel', aldus de ander. Voor zover Turkse vrouwen hun partner noemen is dat om aan te geven dat deze hen in hun keuzen vrijlaat, 'bijvoorbeeld ik heb nu een hoofddoek op, maar als ik wil kan ik hem ook gewoon afdoen'. Hierna zal nog blijken dat de partners ook bij de Turkse vrouwen toch meer gewicht in de schaal kunnen leggen. Enkele respondenten maken duidelijk dat het soms laveren is tussen eigen keuzen en de belangen van of het respect voor anderen.

'Voor mij is gewoon mijn gezin is belangrijk maar ik vind hetgeen wat ik wil ook belangrijk, dus daar moet je gewoon een tussenweg in vinden.(...) Daar word je niet gelukkig van op een gegeven moment. Als je dingen gaat doen om anderen gelukkig te maken en je zelf iedere keer op de tweede plaats stelt, daar word je zelf ook niet gelukkig van en uiteindelijk wordt jouw gezin daar ook niet gelukkiger van.' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

'Ik zal niet gelijk nee tegen mijn ouders zeggen, of tegen mijn schoonouders, maar toch nou ja ok, dat is goed. Zij vinden het best, maar uiteindelijk is het niet mijn mening. Ik zal ze het ook niet zeggen, om ze niet te krenken, maar ik zal wel tegen mijn man zeggen "daar ben ik het helemaal niet mee eens". We doen het wel, maar meer omdat ik ze respecteer, omdat ik zo opgegroeid ben, maar uiteindelijk is mijn standpunt "nee".' (Turkse, 2 kinderen, laagopgeleid, werkend)

Voor enkele respondenten is vrijheid voor de vrouw verbonden aan de voorwaarde dat zij 'binnen de regels van het geloof' blijft, 'als je de koran echt goed naleeft dan denk ik dat je altijd de goede keus maakt'. Andere vrouwen ervaren juist autonomie binnen de religieuze kaders waaraan zij zich - vrijwillig - onderwerpen. De Turkse respondente die al eerder in deze paragraaf werd aangehaald, vertelt dat zij zich door het geloof allesbehalve beperkt voelt in haar vrijheid. Enkele jaren geleden is zij een *chador* gaan dragen. Zij heeft er zelf voor gekozen, toen haar man op vakantie was, en voert dit aan als een bewijs voor haar keuzevrijheid als vrouw. De verdieping in de islam heeft haar autonomie vergroot:

'Sinds ik de Islam ken, dat is iets heel moois. Je begrijpt nu dat je vrij en onafhankelijk bent. Echt, daarna ben ik een veel onafhankelijker mens. Ik besefte dat ik spreekrecht heb als vrouw. Omdat je meer kennis hebt, krijg je spreekrecht. Als je die kennis niet hebt, dan kun je niet praten en doe je maar alles wat je man zegt. Je weet het namelijk niet. Je kent de rechten van de vrouw niet, dan moet je vaak je hoofd buigen en "ja" zeggen tegen alles wat je man zegt.' (Turkse, vijf kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Met een beroep op de islam kan de vrouw legitimeren dat zij geen andere autoriteit boven zich erkent dan die van Allah, zoals ook Pektaş-Weber (2006) recent opmerkt. Sommige vrouwen vertonen enige tekenen van ambivalentie of gemis aan zelfvertrouwen op het punt van keuzevrijheid. 'Voor een vrouw is het een moeilijke keuze, om iets te willen dat buiten de wil van haar gezin valt'. Een Turkse vrouw overlegt veel met haar man vanwege 'een stukje onzekerheid dat je hebt'; volgens haar is een man toch wat zekerder. Eén (Marokkaanse) respondente is, om verwante redenen, tegen keuzevrijheid voor vrouwen: 'Je kan altijd een foute keuze maken en er kan altijd een complot ontstaan als je je eigen keuze maakt als vrouw die gehuwd is', zo zegt zij. Als vrouw behoor je je ouders of man om toestemming te vragen, bijvoorbeeld om ergens heen te gaan. Mannen kunnen jaloers zijn of heel bezorgd; als er iets mis gaat en je komt niet op tijd opdagen, dan loop je minder kans dat het 'verkeerd begrepen wordt'.

Keuzevrijheid rondom werk en zorg

Tot nu toe bespraken we het begrip keuzevrijheid zonder expliciet in te gaan op het type keuzen dat de respondenten voor ogen hebben: gaat het om keuzen omtrent zorg en werk of de combinatie ervan, of denken vrouwen binnen andere kaders?

Lang niet alle allochtone onderzochten hebben zich - althans op dit moment in het interview - expliciet uitgelaten over de aard van de keuzen. Zowel enkele Marokkaanse als Turkse vrouwen refereren, in positieve zin, aan de keuze voor werk of - wat breder - maatschappelijke activiteiten, zoals sommige van de voorgaande citaten illustreren. Bezigheden buitenshuis moeten kunnen, is de boodschap, mits het gezin er niet onder lijdt. Anderen associëren keuzevrijheid niet zozeer met dit 'traditionele' emancipatiethema, maar denken sterk in termen van persoonlijke autonomie, binnen de grenzen van het domein waarin zij van oudsher de scepter zwaaien, het gezin (zie ook Friedman, 2000).

Dat moeders ook binnen het gezinsdomein autonomie kunnen ervaren blijkt uit verschillende uitspraken. Zo zegt een Marokkaanse respondente dat een man minder keuzevrijheid heeft waar het de zorg en het gezin betreft, want dat is het domein van de vrouw. En een Turkse - die mannen hekelt omdat zij weinig rekening houden met het gezin - bekent dat zij haar man nauwelijks tot de zorg toelaat en de regie aan zich wil houden. Uit de literatuur komt eveneens duidelijk naar voren dat vrouwen, allochtoon én autochtoon, hun machtspositie binnen het gezinsdomein niet gemakkelijk opgeven (Distelbrink et al., 2005; Duyvendak & Stavenuiter, 2004; Pels, 2005b).

Overigens zijn er ook enkele respondenten onder de Marokkaanse onderzoeksgroep die stellig menen dat mannen minder keuzevrijheid hebben dan vrouwen, omdat de eersten de hoofdverantwoordelijkheid voor het gezinsinkomen dragen. 'Dus in hoeverre is de keuze voor een man dan ook vrij? Misschien heeft hij ook behoefte om thuis te zitten bij de kinderen'. Mannen zijn 'kostwinnaars' die niet zomaar kunnen zeggen 'ik ga doen waar ik zelf zin in heb' en hun eigen dromen kunnen verwezenlijken. Vrouwen kunnen gemakkelijker stoppen met hun baan als die niet bevalt, zij zijn daarom uiteindelijk toch vrijer dan mannen.

'Ik heb ook een keertje een hele goede beschrijving gehoord, en dat is dat je een man kon vergelijken met het lichaam en de vrouw is eigenlijk het denkvermogen, dus eigenlijk die geeft de sturing aan alles en de man die doet eigenlijk het zware werk, hahahaha, die zorgt uiteindelijk dat het gebeurt zeg maar, die laat het zeg maar, die zorgt er voor dat het werkelijk wordt en de vrouwen zijn eigenlijk de denktank erachter.' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

In feite geeft de variëteit aan associaties met het begrip keuzevrijheid al aan dat het om een relatief begrip gaat. De (historische) context, verwachtingspatronen in de omgeving, bagage die een vrouw meekreeg en feitelijke (on)mogelijkheden drukken een belangrijk stempel op de opvattingen van de vrouwen en 'bandbreedte' van hun keuzevrijheid. Vrouwen zijn zich dit ook bewust, zoals blijkt uit opmerkingen als 'je laat je altijd beïnvloeden door je omgeving; hoe vrij is die keuze nog?'

'Iedereen neemt zo zijn beslissingen om bepaalde redenen. Als we verder gaan, dan zijn het weer factoren of culturen of dingen die weer een man misschien een bepaald gevoel geven dat hij zijn beslissing op iets heeft gebaseerd en een vrouw daarin haar eigen beslissing misschien kan nemen omdat ze eerst aan anderen denkt en niet d'r zelf.' (Marokkaanse, 3 kinderen, laagopgeleid, werkend)

Diversiteit

Enkele allochtone respondenten opperen dat opleiding een belangrijke voorwaarde is om autonoom te kunnen denken en doen: 'Vrouwen die echt goed geleerd hebben kunnen hun eigen

keuzen goed maken'. Wat de respondenten zelf betreft zorgen opleidingsniveau noch participatie op de arbeidsmarkt voor spreiding in de opvattingen over keuzevrijheid. De belangrijkste verklaring lijkt te zijn dat de opvattingen in wezen ook weinig uiteenlopen. Wel is het zo, dat de allochtone respondenten die 'rekening houden met' als voorwaarde verbinden aan de keuzevrijheid van vrouwen, niet buitenshuis werken en overwegend laag zijn opgeleid. Dit duidt er wellicht op dat hoger opgeleiden en werkenden een meer individualistische opvatting van autonomie huldigen. Omgekeerd kan het echter ook zijn dat de betreffende vrouwen een visie op autonomie ontwikkelen die in de pas loopt met de feitelijk door hen gemaakte keuzen.

Een vergelijking met de *autochtoon-Nederlandse vrouwen* in het onderzoek duidt zowel op overeenkomsten als verschillen. De keuzevrijheid van vrouwen is voor hen, zoals te verwachten was, net zo vanzelfsprekend. Het 'traditionele' emancipatiemodel lijkt onder hen alleen meer gangbaar; voor zover zij zich uitspreken over de aard van de keuzen die vrouwen kunnen maken, noemen ze werk, of de combinatie zorg - werk, altijd als een van de alternatieven. Eén (buitenshuis werkende) respondente zet zich daarbij af tegen de dominante opvatting dat vrouwen thuis horen en moeten zorgen. Zij wil dat haar dochter opgroeit 'met het idee dat én vrouwen financieel onafhankelijk zijn én dat mannen niet zorgafhankelijk zijn'. Een ander (die niet buitenshuis werkt) denkt juist dat vrouwen in hun hart het liefst thuis blijven. 'Ik denk dat heel veel vrouwen ervoor zouden kiezen om thuis te blijven met de kinderen als hun man genoeg zou verdienen. En het zou ook beter zijn voor de kinderen naar mijn mening'.

Vier van de Nederlandse respondenten, van wie drie buitenshuis werkend, hebben 'rekening houden met' hoog in het vaandel, waarbij het uitsluitend over het gezinsbelang gaat. Enkele van de betreffende vrouwen gaan in op de realiteit die de vrijheid van vrouwen om carrière te maken aan banden legt: het belang van een goede thuisbasis, de gerichtheid op zorg die 'deels genetisch bepaald' is, het idee 'dat vrouwen het beter kunnen' en niet te vergeten de eigen moedergevoelens.

Het aandeel van de vrouwen dat spontaan de belangen van anderen in haar standpunt betreft is niet minder groot dan bij de andere groepen onderzochten. In tegenstelling tot hen noemen de Nederlanders daarbij de partner, (schoon)ouders en het geloof niet als kader van hun handelen, maar focussen zij uitsluitend op het gezin.

5.2 Bewegingsvrijheid

Sinds de beginjaren van de immigratie van Marokkanen en Turken in Nederland vormt de relatief geringe bewegingsvrijheid van meisjes en vrouwen uit die kringen een terugkerend punt van aandacht. Ook omdat bewegingsvrijheid van vrouwen een van de voorwaarden is om maatschappelijk te kunnen participeren is, aan dit thema aandacht besteed in het interview. 'Vind je dat vrouwen vrij moeten zijn om zich buitenshuis te bewegen?' was de eerste vraag hierover, waarbij meestal autorijden, winkelen of naar de bioscoop gaan als voorbeelden werden genoemd. De vraag gaf in enkele gevallen aanleiding tot hilariteit ('Hallo, we zijn in de 21^e eeuw') en alle geïnterviewden antwoordden bevestigend en soms ronduit enthousiast.

'Ik heb nergens ooit in een boek, en ik probeer heel wat boeken te lezen, zien staan dat vrouwen niet mogen autorijden, niet mogen winkelen of zich buiten niet mogen vertonen.' (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

'Ja, natuurlijk. Ik vind het echt geweldig als ik een vrouw met een hoofddoek zie autorijden en dan hebben ze nog een vette wagen ook. Dat vind ik zo leuk om te zien.' (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

Toch is hiermee zeker niet alles gezegd. In de praktijk kunnen er de nodige mitsen en maren zijn. Om te beginnen was het recht op bewegingsvrijheid voor veel vrouwen geen vanzelfsprekendheid in hun eigen jeugd. Dit geldt voornamelijk voor de Marokkaanse en Turkse respondenten. Als nazaten van de eerste generatie hebben zij vaak strijd moeten leveren voor wat meer ruimte en daarbij de druk vanuit de familie of gemeenschap ondervonden. In navolgende paragrafen en in hoofdstuk 6 komen wij hier uitgebreid op terug.

'Weet je, ik heb een hele geschiedenis achter de rug, dat een vrouw eigenlijk helemaal niets mag in het verleden. Een vrouw is altijd thuis, die doet helemaal niets, dat heb ik eigenlijk mee gekregen toen ik wat jonger was, waardoor ik me er tegen verzet eigenlijk. Ik heb het verbroken.' (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Ook in het heden kunnen er beperkingen zijn. Een deel van de allochtone vrouwen, Marokkaanse wat meer dan Turkse, wees daar uit eigen beweging op. Een enkeling noemt de echtgenoot als mogelijke dwarsligger (en bedenkt een nogal rigoureuze aanpak: '...dan moet ze nadenken van "zal ik wel getrouwd blijven met die man of niet?" ') of legt zichzelf restricties op: 'ieder moet dat (uitgaan) voor zichzelf weten, maar ik doe dat niet'. Meer vrouwen stellen bepaalde voorwaarden, met als belangrijkste fatsoenlijk gedrag: 'als je maar weet met wie je gaat en waar je grenzen zijn'; 'ik ben trots op mijn eer'. Daarnaast moet volgens sommigen de gang buitenshuis nut hebben, het moet bijvoorbeeld niet alleen maar gaan om 'roddelen met de buurvrouw'.

'De islam verbiedt niet vrouwen om te gaan werken, te gaan bewegen. Er zitten dan wel wat dingetjes aan vast, oké. Maar dat is voor ieders eigen (verantwoordelijkheid). Weet je wat ik heel vaak merk? De mensen draaien het heel vaak om. Islam en cultuur halen ze door elkaar. Ze zeggen dat het haram is dat je vaak buiten komt, het is haram dat jij je daar of daar bevindt of dat je gaat werken. Het is niet haram, maar dat maken zij ervan. Ik vind dat als je echt de islam volgt je eerlijk moet zijn. Dan moet je ook eerlijk de vrouw de kansen geven die er (koran) in staan en niet de vrouw voor een domoor beschouwen. En dat doen heel veel mannen.' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, niet-werkend)

'Ja, zolang het binnen de regels is mag ze buiten ook alles doen. Wij hebben geen grenzen, mijn man zegt nooit "doe dit niet of dat niet". Maar je moet de dingen wel op een voor vrouwen passende manier doen. Het is niet prettig om buiten dingen te doen die niet bij een vrouw passen'. Int: Wat bijvoorbeeld? 'Dingen die niet bij een moslim passen. Bijvoorbeeld je ziet wel eens bij een uitverkoop dat Marokkaanse vrouwen over elkaar heen struikelen om dingen uit de bak te halen, ruzie maken, dat past niet bij ons. Dat soort dingen willen we niet zien. Als moslim zou ik graag het goede voorbeeld laten zien, bijvoorbeeld meedoen aan activiteiten van de moskee, voor zover ik dat kan, dat past beter bij onze leefgewoonte. Je moet gewoon niet een dubbel gezicht hebben, thuis je anders voordoen dan op straat.' (Turkse, vijf kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

De bewegingsvrijheid van vrouwen vindt dus zijn grenzen in de voor vrouwen geldende gedragsvoorschriften, en voor een enkeling in de partner. Dat diens rol niet kan worden uitgevlakt blijkt uit de antwoorden op onze vragen naar man-vrouw verschillen in bewegingsvrijheid binnen het eigen huwelijk. Bij de bespreking van het thema keuzevrijheid werd nogal gemakkelijk over sekseverschillen heengelopen. Toch blijkt de seksegelijkheid bij het directer aan de concrete praktijk van alledag rakende onderwerp bewegingsvrijheid, minder vanzelfsprekend te zijn. Een meerderheid van de allochtone vrouwen vindt dat er verschil is tussen de seksen, waarbij de mate en aard ervan sterk uiteen kan lopen. Een deel van de vrouwen is naar eigen zeggen meer dan hun man aan huis gebonden vanwege de kinderen. Zij

willen niet dat de kinderen ‘de dupe worden’, terwijl mannen gemakkelijker zijn. ‘Hij heeft zoiets van “moeder zorgt al voor ‘m”. Hij kan dan met een gerust hart gaan. Maar ik heb dat bijvoorbeeld niet’.

‘Als ik voor mijn werk een paar dagen weg ben, dan staat dat al ruime tijd van te voren vast. Het spontane weggaan, dat kan hij makkelijker dan ik omdat ik altijd de zorg van mijn dochter dan toch heb. Ik moet dan eerst overleggen: “ben jij vanavond thuis?”. Het spontane zit er minder vaak in dan bij hem.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

‘Mannen zijn makkelijker hoor. Als ze een afspraak gaan maken dan zeggen ze niet “maar mijn kind is ziek”, ze maken sneller een beslissing, maar jij moet steeds denken “die dag kan ik niet, mijn kind dit, kind is ziek”. Een vrouw houdt meer rekening met anderen dan een man in het algemeen. Er zijn wel mannen die rekening houden met, maar heel weinig. Mijn man is nu bijvoorbeeld negen dagen op vakantie naar Turkije. Ik kan niet zeggen: “Nou, toedelo, ik laat de kinderen en ga negen dagen op vakantie”. Dat gaat gewoon niet, want je hoofd blijft toch hier als moeder zijnde.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Vaker dan op de kindzorg wijzen de allochtone vrouwen op het verschil in machtspositie tussen man en vrouw als oorzakelijke factor. ‘Een Turkse man kan doen en laten wat hij wil’, zegt een van de vrouwen, en enkele anderen leggen uit hoe zij met hun man moeten soebatten om elk uitje. Hij kan zijn wil aan hen opleggen, maar andersom is dat niet het geval. De man hoeft zich minder te verantwoorden en kan zich meer permitteren. Hij zegt niets als hij later thuiskomt of hoeft niet te laten weten waar hij blijft, maar zij houdt hém altijd op de hoogte. Hij kan ’s avonds laat wegblijven, zij moet tegen 22 uur thuis zijn. Hij kan zonder het gezin op vakantie gaan, zij niet. Hij gaat alleen op stap, zij slechts met iemand die hij kent. En een laatste voorbeeld: hij verbiedt haar de bruidegom te kussen, maar kust zelf wel de bruid. De uitspraken van enkele (laagopgeleide) vrouwen duiden ook op onzekerheid om hun eigen pad te gaan.

‘Ja, ik vind als een man ergens heen gaat en hij heeft het niet gezegd, vind ik normaal, daar maak ik me niet druk om. Ik weet dat een man zich kan redden. Ik weet dat hij de grenzen kent, hij weet meer de grenzen dan ik. Als vrouw vind ik, ik vind voor mezelf, dat ik altijd bang ben om een vrije keuze te maken, de verkeerde keuze te maken.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, werkend)

‘Hij heeft toch wel overal het laatste woord voor, maar ik vind het ook niet erg, ik vind het ook wel fijn want ik heb geen zin om zelf beslissingen te maken en zo.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Slechts in enkele gevallen zijn de rollen omgedraaid en buigt de man voor de wil van zijn vrouw. ‘Ik ben een dominante tante’ zegt een van de Marokkaanse respondenten. Enkele andere Marokkaanse vrouwen wijzen opnieuw op relatieve grenzen aan de vrijheid van de man. Zo vertelt een van hen dat zij niet naar feestjes gaat als haar man erop tegen is, terwijl hij haar niets vraagt, ‘behalve als het echt gemengde gelegenheden zijn’. Een ander meent dat Marokkaanse mannen minder hun gang kunnen gaan dan Nederlandse mannen, omdat ‘ze belemmerd worden door dingen als schande, eer, familiecodes of traditie’. Een Marokkaanse getrouwde man zou bijvoorbeeld niet zo gauw wat gaan drinken met een Nederlandse (vrouwelijke) collega.

Diversiteit

Op het punt van de bewegingsvrijheid lijken de etnische verschillen wat groter dan bij het thema keuzevrijheid. Wat meer Marokkaanse dan Turkse respondenten relativeren het principe van bewegingsvrijheid voor vrouwen, door te verwijzen naar de invloed van de man of naar voor de vrouw geldende gedragsvoorschriften. Bij het thema 'man-vrouw verschillen in bewegingsvrijheid' komt eenzelfde beeld naar voren, dat wil zeggen dat sekseongelijkheid de verhoudingen wat sterker lijkt te kleuren in de gezinnen van Marokkaanse herkomst. De betreffende vrouwen verwijzen meestal naar ongelijkheid in macht en gedragsmaatstaven, en slechts een enkele keer naar de grotere zorgverantwoordelijkheid die zij als vrouw dragen. De Turkse vrouwen gebruiken beide typen kwalificaties ongeveer even vaak.

Naast etniciteit lijken ook opleidingsniveau en werksituatie van invloed. Bij de Marokkaanse vrouwen komen de hoger opgeleiden/werkenden wat strijdbaarder uit de hoek. Ze wijzen op vrouwenrechten of de eigen verantwoordelijkheid van de vrouw, terwijl lager opgeleiden/niet-werkenden vaker wijzen op het belang van (zelf)controle en op de begrenzing van de bewegingsvrijheid vanuit religieuze voorschriften. De laatsten zien ook wat vaker sekseverschil in bewegingsvrijheid en uit hun uitspraken spreekt meer acceptatie daarvan, en soms enige onzekerheid als vrouw. Bij de Turkse vrouwen vertoont het opleidingsniveau een vergelijkbare samenhang met de percepties van bewegingsvrijheid en sekseonderscheid. Naarmate de vrouwen hoger zijn opgeleid zien zij machtsongelijkheid minder en verschil in zorgverantwoordelijkheid meer als verklarende factor voor het man-vrouw verschil in bewegingsvrijheid. In de ogen van de *autochtoon-Nederlandse respondenten* stuit het recht van vrouwen op bewegingsvrijheid eveneens op grenzen. Voor hen zijn het echter uitsluitend 'moedergevoelens' en de belangen van het gezin die de vrijheid van vrouwen kunnen indammen. Door anderen opgelegde grenzen of te respecteren fatsoensnormen spelen in de optiek van de Nederlandse vrouwen geen rol, zoals dat ook opgaat voor de hogeropgeleide nieuwe Nederlanders. Van de autochtone vrouwen menen er naar verhouding iets minder dan van de allochtone vrouwen dat hier sekseonderscheid optreedt. De meesten die deze mening zijn toegedaan wijzen op de grotere vanzelfsprekendheid van hun zorg voor de kinderen en/of op het feit dat hun man werkt: zijn agenda gaat voor op de hare. Deze uitspraken vielen uitsluitend uit de mond van niet-werkende moeders te horen. Tussen de meningen over (sekseverschillen in) bewegingsvrijheid en opleidingsniveau valt bij de Nederlandse vrouwen nauwelijks verband te bespeuren.

5.3 Economische onafhankelijkheid

De laatste vraag waarmee wij de emancipatieopvattingen van de vrouwen wilden peilen luidde als volgt: 'Vind je het belangrijk dat een vrouw haar eigen geld verdient en economisch onafhankelijk is?'

De grote meerderheid van de Marokkaanse en Turkse respondenten beantwoordt deze vraag bevestigend. Het belangrijkste argument is dat een eigen inkomen een 'paspoort naar onafhankelijkheid' is, 'dan ben je niet zo afhankelijk van je man, want je hoeft niet je hand iedere keer op te houden'. Niet hoeven vragen om zakgeld, 'om dingen te doen die je leuk vindt in je leven, om dingen te kopen of geld te geven aan je ouders of aan goede doelen', kortom, 'lekker je eigen portemonnee kunnen opentrekken' vormen de belangrijkste redenen waarom de respondenten economische onafhankelijkheid voor vrouwen toejuichen. Enkele vrouwen gaat het er ook om de partner enigszins te ontlasten door zelf te zorgen voor extraatjes zoals verjaarscadeautjes voor een vriendin of uitjes voor de kinderen.

Daarnaast benadrukt een kleiner deel van de respondenten, wat minder Marokkaansen dan Turken, dat vrouwen als het nodig is op eigen benen moeten kunnen staan. Vrouwen moeten

zich economisch kunnen redden zonder hun man, bijvoorbeeld als het van scheiding mocht komen - het voorbeeld dat de meesten noemen.

'Je eigen geld op zak hebben is echt belangrijk! Ik zie het helemaal voor me, bijvoorbeeld als ik in de stad ben en leuke kleertjes zie, dat ik eerst met mijn man moet overleggen of ik wel wat kan kopen of niet... nee dat is toch zielig! En stel dat het over een paar jaar het niet goed zal gaan in mijn huwelijk en ik was huisvrouw, ja, dan zou ik me geen raad weten! Dat beseffen heel veel vrouwen niet, pas als het slecht gaat in het huwelijk dan pas krijgen ze spijt dat ze niet eerder economisch zelfstandig waren, nou dat wil ik wel graag voorkomen, want... you never know!!' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

'Je hoeft dan niet altijd "ja en amen" te zeggen, iedere keer. Je kan dan je mening zeggen zonder dat je bang bent om op straat te komen te staan en je zorgen te maken over hoe het dan verder moet. Dan weet je dat je jezelf wel redt, als je zelf een inkomen hebt. Dat je ook zonder hem kan.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Met het laatste citaat is het tweede type argument voor economische zelfstandigheid van vrouwen ingeluid: een eigen inkomen verhoogt het gevoel van eigenwaarde, het zelfrespect van de vrouw, of het maakt dat anderen haar meer voor vol aanzien, respecteren. Hiermee wordt het ook gemakkelijker om de eigen mening te uiten en een stem in het kapittel te krijgen.

'Het laat toch wel zien in onze cultuur dat een vrouw zelfstandig is, ze kan het. Ze kan meer dan alleen maar het huis schoonmaken, boodschappen doen en voor de kinderen zorgen. Dat kan ze, plus ze kan nog werken. (...) Je voelt je superwoman om het even zo te zeggen. Je merkt dat alles wat jij kan, daar kan hij misschien maar van de vijf dingen maar één ding. Jij kan al die vijf dingen, jij krijgt ze allemaal gedaan. Het geeft je zelfrespect en je gelooft in je zelf. Op een gegeven moment als het zo vaak voorkomt, dan hé, er wordt wel vaak gezegd dat de man sterker is, het sterkste geslacht is, en in dit geval is dit niet zo en dat ervaar je thuis. Het is niet zo. Mensen mogen zeggen wat ze willen, maar het is niet zo.' (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

'Ik vind het heel erg belangrijk want een vrouw behoudt daarmee haar identiteit van een onafhankelijke vrouw en dan sta je ook sterker in je schoenen en heb je voor mijn gevoel meer te zeggen. Een vrouw wordt dan eerder in haar waarde gelaten. Als ze economisch onafhankelijk is, dan wordt ze beter in haar waarde gelaten als zijnde "zij is ook capabel". Als je thuis zit en je werkt niet en je verdient niet, dan wordt je toch al gauw gezien als een vrouw die nergens voor deugt, die niet eens een inkomen kan bijdragen.' (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Het gaat in de eerste plaats om statusverhoging in de ogen van de echtgenoot en (schoon)familie, maar enkele vrouwen doelen specifiek op de kinderen. Het is belangrijk dat zij zien dat hun moeder 'niet altijd thuis heeft gezeten', dat zij 'meer kan' of 'nog steeds iets wil bereiken'.

Een derde type argument vormt het belang van de bijdrage van de vrouw aan het gezinsinkomen. Hierbij gaat het er dus niet meer om dat zij kan beschikken over eigen middelen, maar dat zij met de man de verantwoordelijkheid voor de kostwinning deelt. Vooral Turkse respondenten plaatsen de economische zelfstandigheid van vrouwen in dit perspectief.

Er zijn ook enige respondenten, wat meer Marokkaanse dan Turkse, die economische zelfstandigheid voor vrouwen minder belangrijk vinden of wat ambivalenter reageren op onze vraag daarover. Zij vinden het niet per se nodig dat een vrouw haar eigen geld verdient, het

is ook niet verplicht. ‘Als je man hartstikke rijk is en je hebt zo iets van “nou ik vind het wel leuk om bij het zwembad te gaan liggen”, haahah, dan ben ik de laatste die gaat zeggen “nee, ga maar je eigen centen verdienen”’.

De toelichtingen van de betrokken respondenten duiden er echter op dat hun stellingname niet heel principieel is. Zo stellen sommigen dat de vrouw moet bijdragen als de man niet genoeg verdient, of zou moeten werken als het alternatief is dat zij afhankelijk is van een uitkering. En enkele anderen vinden financiële onafhankelijkheid wel degelijk van belang voor een vrouw die nog niet getrouwd is, die alleen is komen te staan of uit de (kleine) kinderen is.

Wat de vrouwen in deze categorie gemeen hebben is dat zij vinden dat de man, voor zover hij zich kan veroorloven, zijn vrouw alles moet geven. ‘Zijn geld is haar geld’, de vrouw moet er vrijelijk over kunnen beschikken en er niet om hoeven bedelen. Sommige krijgen een maandelijks toelage, bij andere gaat al het geld ‘op een grote hoop’ of is er een gezamenlijke rekening. Met andere woorden: het feit dat de partner niet op zijn geld zit, lijkt een eigen inkomen voor deze vrouwen minder urgent te maken. Wellicht is het delen van inkomen te zien als uitdrukking van meer egalitaire verhoudingen tussen de partners. Overigens noemt een deel van de betrokken respondenten wel voordelen van financiële zelfstandigheid als zichzelf en de kinderen kunnen trakteren, verhoging van de eigenwaarde en status in de ogen van de kinderen.

Diversiteit

Overzien we het geheel aan bevindingen, dan lijken de Marokkaanse respondenten wat verder af te staan van het idee van financiële onafhankelijkheid van vrouwen. Meer van hen vinden dit niet per se nodig en minder van hen noemen het belang van een bijdrage aan de kostwinning of van zelfredzaamheid voor het geval de nood aan de man komt. Ten slotte zien meer Marokkaanse dan Turkse vrouwen eigen geld vooral als een besteding voor extra's, zonder dat ze daarvoor toestemming van de partner hoeven te vragen. Dit impliceert dat de man zowel de hoofdkostwinner is als degene die gewoonlijk wikt en beschikt over de uitgaven.

Onder degenen die een eigen inkomen voor vrouwen niet noodzakelijk vinden, zijn de lager opgeleiden oververtegenwoordigd. Onder de Marokkaanse vrouwen die onafhankelijkheid van de partner als voordeel zien bevinden zich relatief weinig hoger opgeleiden en werkenden. Bij de Turkse zijn de werkenden oververtegenwoordigd onder de vrouwen die hechten aan zelfredzaamheid na scheiding. Voor het overige zijn er geen duidelijke verbanden met opleiding en arbeidspositie.

Van de *autochtoon-Nederlandse* vrouwen toont zich de helft een voorstander van economische zelfredzaamheid van vrouwen. Daarbij komen deels vergelijkbare argumenten over tafel: onafhankelijk van de partner uitgaven kunnen doen, op eigen benen kunnen staan als hij zou wegvallen. Het laatste argument werd alleen uit de mond van hoog opgeleiden opgetekend. Verhoging van het zelfrespect of waardering van anderen noemt deze categorie vrouwen niet als argument.

De helft van de Nederlandse respondenten, van midden- of lager opleidingsniveau, neemt een meer relativerend standpunt in. Zij vinden het een zaak van eigen keuze of een vrouw zelf een inkomen verwerft of niet. Net als allochtone vrouwen die er zo over denken zien zij als voorwaarde dat het geld van allebei is. Enkel noemen voordelen van betaald werken, zoals de economische onafhankelijkheid van de partner, verhoging van de eigenwaarde of van de gelijkwaardigheid in de relatie. Dit neemt niet weg dat zij zich op het standpunt stellen dat er voor een vrouw andere prioriteiten kunnen zijn. Enkele respondenten voegen hier met enige nadruk aan toe dat ook aan hun zorgtaken (zelf)respect valt te ontleen. ‘Ik lever zo mijn aandeel’, aldus de een, en ‘ik heb ook zo iets van dat G. (man) en zijn bedrijf zo goed verdienen omdat er om hem heen zoveel rust is’.

‘Ik zou het zelf ook wel leuk vinden, hoor. Het geeft een beetje een gevoel van trots en eigenwaarde. Het heeft wel wat. Aan de andere kant denk ik dat mijn taak, hoewel onbetaald, toch ook heel erg belangrijk is. Dat zelfrespect moet je een beetje op een andere manier voelen. In het algemeen kan ik me voorstellen dat vrouwen dat wel belangrijk vinden. Maar voor mij persoonlijk vind ik het belangrijk om er te zijn voor mijn kinderen.’ (Nederlandse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Financiële zelfstandigheid wordt dus door zowel allochtone als autochtone vrouwen geassocieerd met eigenwaarde en waardering van anderen, maar de laatsten blijken - althans in deze context - meer geneigd respect te claimen voor hun specifieke aandeel in het gezinsbedrijf.

5.4 Samenvatting en conclusies

Zoals ook uit de gesprekken met de sleutelinformanten naar voren kwam, blijkt het recht van vrouwen op *keuzevrijheid* door de jonge generatie vrijwel unaniem te worden onderschreven. Als argumenten hiervoor gelden de menswaardigheid van de vrouw, haar capaciteiten en het belang van zelfstandigheid. In vergelijking met de oudere generatie, ook die van autochtone Nederlanders en generatiegenoten in de landen van herkomst, is de keuzevrijheid sterk toegenomen, zo prijst een aantal van de respondenten zich gelukkig. Het gaat dus om een prille verworvenheid, die sommige vrouwen dan ook enige onzekerheid inboezemt, gewend als zij zijn dat er veel voor hen wordt bedisseld. Enkele respondenten noemen als beperkende voorwaarde dat een vrouw binnen de regels van het geloof moet blijven, maar enkele anderen legitimeren hun autonomie juist met een beroep op de islam: Allah is de enige autoriteit die zij hoeven te erkennen.

Er is een nog belangrijker beperking aan de keuzevrijheid, die de relationele aard van de vrijheidsopvatting van de vrouwen verraadt: velen - Marokkaanse vrouwen wat meer dan Turkse - vinden dat autonomie van de vrouw niet ten koste mag gaan van haar kinderen. Enkele voegen daar ook de partner en/of (schoon)ouders aan toe. Het zijn overwegend lageropgeleide en niet buitenshuis werkende respondenten die het belang van ‘rekening houden met’ naar voren brengen. Wellicht hebben de andere vrouwen een meer individualistische notie van autonomie, maar even waarschijnlijk is dat vrouwen de opvatting huldigen die het best bij hun feitelijke keuzen past.

Relatief even veel van de autochtoon-Nederlandse respondenten, meestal werkenden, noemen het meewegen van de belangen van het gezin als voorwaarde voor keuzevrijheid. De Nederlandse vrouwen verschillen van de Marokkaanse en Turkse vrouwen in zoverre dat zij keuzevrijheid directer in verband brengen met het thema werk en zorg, waar de allochtone vrouwen net zo vaak denken aan autonomie binnen het gezin, hun traditionele machtsdomein.

Bewegingsvrijheid geldt eveneens als een vanzelfsprekend recht voor de vrouw bij onze onderzochten. Maar er zijn meer mitsen en maren. De allochtone vrouwen hebben om te beginnen vaak moeten vechten om dat recht voor zichzelf te realiseren. Voorts treden ook beperkingen aan het licht. Opnieuw gaat het deels om (geloofs)voorschriften. Veel meer komt het voor dat sekseverschillen (in)direct aan beperkingen voor de vrouw bijdragen. Deels gaat het er daarbij om dat de kinderopvang vrouwen meer aan banden legt en/of dat mannen daar luchthartiger mee omgaan. Nog vaker speelt ook machtsverschil mee: mannen gaan zonder ruggespraak hun weegs waar vrouwen zich moeten verantwoorden of zelfs met hun partner moeten soebatten om een uitje.

Op het punt van de bewegingsvrijheid zien we verschillen tussen de Marokkaanse en Turkse vrouwen. De eersten verwijzen vaker dan de laatsten naar de beperkende invloed van de man

of naar voor de vrouw geldende gedragsvoorschriften, evenals naar ongelijkheid in macht en gedragsmaatstaven. Naast etniciteit lijken ook opleidingsniveau en werksituatie van invloed. De hoger opgeleiden/werkenden komen wat strijdbaarder uit de hoek, terwijl lager opgeleiden/niet-werkenden vaker wijzen op het belang van (zelf)controle en begrenzing door religieuze voorschriften. Uit hun uitspraken spreekt ook meer acceptatie van sekseongelijkheid. De autochtoon-Nederlandse vrouwen percipiëren iets minder vaak sekseongelijkheid, maar ook in hun visie stuit het recht op bewegingsvrijheid van vrouwen op grenzen. Het grote verschil met de allochtone vrouwen is echter dat zij hierbij uitsluitend de belangen van het gezin voor ogen hebben en niet door anderen opgelegde grenzen of te respecteren fatsoensnormen.

Dat veel allochtone onderzochten gehecht zijn aan autonomie komt opnieuw naar voren bij de bespreking van het thema *economische onafhankelijkheid*. De grote meerderheid onderschrijft nadrukkelijk het belang hiervan. Meer Marokkaanse dan Turkse respondenten gebruiken daarbij het argument dat de hand ophouden bij de man voor eigen bestedingen onwenselijk is en een eigen inkomen een 'paspoort naar onafhankelijkheid' betekent. De overige respondenten hanteren een nog 'geëmancipeerder' argument: vrouwen moeten zich financieel kunnen redden, ook zonder man, of moeten medeverantwoordelijkheid dragen voor de kostwinning. Voorts verhoogt een eigen inkomen het zelfrespect of de status in de ogen van anderen, zoals partner, familie en ook kinderen. Een kleine groep respondenten vindt het niet per se nodig dat een vrouw haar eigen centen verdient. Hun mening is echter niet heel principieel: zolang de man een goed inkomen heeft kan de vrouw doen wat zij wil, maar zo niet, dan moet zij kunnen bijspringen. In de laatste categorie zijn de lager opgeleiden oververtegenwoordigd. Het argument van (financiële) onafhankelijkheid van de partner leeft relatief meer onder lager opgeleiden en niet-werkende Marokkaanse respondenten. Bij de Turkse respondenten zijn de werkenden oververtegenwoordigd onder de vrouwen die hechten aan economische zelfredzaamheid.

Van de autochtoon-Nederlandse vrouwen toont zich naar verhouding een kleiner deel voorstander van economische onafhankelijkheid van vrouwen, te weten de helft. Daarbij komen vergelijkbare argumenten over tafel, behalve dat verhoging van het (zelf)respect nauwelijks wordt genoemd. De andere helft, midden of lageropgeleid, stelt zich meer relativerend op: voor een vrouw kunnen er andere prioriteiten zijn. Enkele respondenten voegen hier met enige nadruk aan toe dat ook aan hun zorgtaken (zelf)respect valt te ontnemen, iets wat uit de mond van de allochtone vrouwen niet is vernomen.

Conclusies

De gegevens laten zien dat de doelen van het emancipatiebeleid, autonomie en participatie, *in principe* worden onderschreven. Ook de kleine groep vrouwen die economische onafhankelijkheid minder belangrijk vindt is niet principieel tegen buitenshuis werken. Idealen en praktijk staan echter nogal eens ver van elkaar af. De zorgrol blijkt toch veelal dominant en dit betekent dat in de praktijk 'rekening houden met' anderen vaak prioriteit krijgt. Een tweede kanttekening betreft het machtsverschil tussen man en vrouw waarvan een deel van de respondenten verhaalt. 'Rekening houden met de partner' kan feitelijk betekenen dat hij het uiteindelijk voor het zeggen heeft en dus de autonomie van de vrouw begrenst. Een laatste relativerende kanttekening is dat de meerderheid van de allochtone respondenten met economische onafhankelijkheid geen bijdrage in de kostwinning voor ogen heeft, maar het verdienen van een 'extra' bovenop het door de man ingebrachte hoofdkomen. Dit extra kan naar eigen inzicht worden besteed en creëert daarmee onafhankelijkheid van de partner. Participatie in betaalde arbeid, zo valt te concluderen, staat dus meer in het teken van het verwerven van autonomie dan van economische zelfredzaamheid. Meer of minder impliciet laten deze nuanceringen zien dat de identiteit van moeder en zorgende spil in het gezin toch bij velen voorop blijft staan.

Er is verschil geconstateerd tussen de respondenten van Marokkaanse en Turkse herkomst. De eersten moeten om zo te zeggen 'van verder weg' komen. In theorie omhelzen zij emancipatie in de zin van keuze- en bewegingsvrijheid en economische onafhankelijkheid. In de praktijk is echter vaker dan bij de Turksen sprake van zelfopgelegde of door anderen, met name de partner, opgelegde beletsels.

Naar opleidingsniveau en werkstatus is het beeld tamelijk consistent. Het 'rekening houden met', ofwel de zorgidentiteit, komt meer voor bij lager opgeleiden en niet-werkenden. De laatsten zijn ook minder strijdbaar. Ze zijn meer geneigd tot acceptatie van begrenzing van hun autonomie en minder geneigd om buitenshuis werken in het licht te zien van kostwinnenschap. Kortom, vrouwen die in termen van participatie als succesvol zijn aan te merken, verbinden aan hun emancipatoire opvattingen meer geneigdheid tot autonoom gedrag en bereidheid tot verantwoordelijkheid voor de kostwinning dan hun minder succesvolle seksegenoten. Ten slotte de vergelijking met de autochtoon-Nederlandse respondenten. 'Rekening houden met' is in deze groep niet minder zeldzaam. Anders dan bij de allochtone vrouwen gaat het alleen om zelfopgelegde grenzen of om indirecte onvrijheid omdat de partner minder automatisch zorgt. De partner legt niet direct beperkingen op. Voorts lijkt de combinatie van zorg en werk in het verwachtingspatroon van de Nederlandse vrouwen meer vanzelfsprekend. Dit betekent niet dat zij grotere voorstanders zijn van economische onafhankelijkheid dan de allochtone vrouwen. Zij thematiseren het gezin feitelijk nadrukkelijker als alternatieve prioriteit, en als een levensbestemming waar de vrouw respect aan kan ontlenen. Het lijkt er al met al op dat de allochtone respondenten begonnen zijn aan een (eigen) emancipatiebeweging, terwijl de Nederlandse respondenten over de top zijn van de eerder ingezette emancipatiebeweging (de tweede feministische golf) en juist wat meer pas op de plaats willen maken.

Hoofdstuk 6 De tienertijd

Jannet van der Hoek

‘Mijn moeder is heel erg van de vaste regels. Mag het niet dan houd je je daaraan. Ze was toch een beetje ongerust over de buitenwereld, van het Nederlandse. Dat was heel erg onbekend. Vandaar was ze heel erg voorzichtig. Ze probeerde ons meer kansen te geven maar ze was innerlijk heel erg bang. Wat ze allemaal deed voor ons, deed ze uit voorzorg. Want ze kende de wereld niet en dan kan je je kind niet zomaar in die wereld laten. Maar daarna, toen we eindelijk op eigen benen stonden, heeft ze ons meer vrij gelaten. Daarna als we 5 minuten te laat waren, werd ze niet boos. Gewoon vertrouwen zeg maar.’ (Turkse, 5 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

De Turkse en Marokkaanse vrouwen in dit onderzoek beleefden hun puberteit ergens in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Afgezien van twee vrouwen die een groot deel van hun puberteit in Turkije verbleven, brachten de vrouwen deze levensfase door in Nederland. De interviews over de tienertijd reflecteren dan ook het Nederland van die tijd. Zo zijn er verwijzingen naar opvangklassen voor meisjes die niet mochten doorleren. Deze klassen bestaan niet meer, omdat het nauwelijks meer voorkomt dat meisjes van school worden gehouden om hun moeder in het huishouden te helpen of om contact met jongens te vermijden. De vrouwen maken verder gewag van de andere, meer open houding, die Nederlanders in die tijd aannamen tegenover ‘buitenlanders’. ‘De moslims en de allochtonen waren nog niet echt ontdekt’, merkte een van de respondenten op.

Ook de ervaringen die de respondenten uit hun tienertijd vertellen, zijn aan tijd gebonden. Ze zijn niet los te zien van het gegeven dat zij de kinderen zijn van de eerste generatie immigranten die hier als gastarbeiders zijn gekomen. Ze behoorden tot een pionerende tienergeneratie; bovendien waren ze meisjes. Ze konden moeilijk ontsnappen aan het bewustzijn dat ze anders waren dan Nederlandse tienermeisjes. Dit werd hen duidelijk te verstaan gegeven door de grote beperkingen in hun bewegingsvrijheid die in die tijd in hun gemeenschap golden voor meisjes in de puberteit. Het is bekend uit de literatuur dat migrantenouders doorgaans meer van hun dochters dan van hun zoons verwachten dat ze zich houden aan traditionele gedragscodes (Dion & Dion, 2001). De verhalen van de meeste vrouwen bevestigen dit.

Dit hoofdstuk gaat in op de (keuze)processen die zich afspeelden in de periode van de vroege adolescentie tot de volwassenheid van de respondenten en omvat daarmee bevindingen waarmee *vraagstelling 1 en 2* deels zijn te beantwoorden. Hoofdthema’s vormen de participatie in het onderwijs en de ontwikkeling van autonomie, evenals de invloeden op keuzen en kansen in beide domeinen.

6.1 School: keuzen en kansen

Het interviewdeel over de tienertijd van de vrouwen opende met de vraag wat ze zich het meeste herinnerden als het om school ging. Deze vraag ontlokte heel uiteenlopende reacties, van hilarische uiteenzettingen over het uitgehaalde kattenkwaad tot spijtige bekentenissen als ‘ik heb nooit gepuberd’. Voor de een stond ‘school’ voor een heerlijke tijd, een tegenhanger van thuis waar het lang niet zo gezellig was. Voor de ander betekende ‘school’ eerder een gevangenis of een plek waar de tiener zich niet op haar gemak voelde.

‘Het vrij zijn. Lachen, gieren, brullen en praten over dingen waar je thuis niet over durfde te praten. Jongens, seks en weet ik veel wat allemaal. Maar ook gewoon hele simpele dingen, gewoon het kroelen met elkaar, knuffelen gewoon. Ik had een vaste club vrienden.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

‘Ik had het gevoel dat ik andere dingen moest doen, ontdekken en ik had gewoon geen zin om achter de schoolbanken te zitten. Ik wilde veel liever naar buiten toe, op stap, vriendinnen en dingen ontdekken en zien.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-wekend)

De meeste vrouwen zeggen echter dat ze een leuke schooltijd hebben gehad. Bij bijna allemaal staat de verruiming van de bewegingsvrijheid voorop die de gang naar het voortgezet onderwijs biedt en vooral het sociale contact met vriendinnen en leeftijdgenoten daarbij. Dit geldt voornamelijk voor de Marokkaanse respondenten die heel open uitleggen waarom ze hun schooltijd zo leuk vonden. Uit hun verhalen spreekt een grote dosis puberale uitgelatenheid en onbezonnenheid.

‘Als we bijvoorbeeld `s ochtends om half acht van huis weggingen en dan kwam ik me vriendinnen in de tram tegen en als je in de tram bent dan ga je lachen en dat soort dingen wat ze nu ook doen, verhalen vertellen en zo. Dan overstappen op de bus, dan pak je de bus weer en dan ga je in de bus weer gekke dingen doen en dat soort dingen, het was echt hartstikke gezellig altijd’. Int: Wat was voor jou ‘gekke dingen’ doen? ‘Herrie maken, hard schreeuwen in de tram, vieze moppen vertellen en dat soort dingen allemaal, hahaha.’ (Marokkaanse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

De vrolijke herinneringen waren echter nogal eens gemengd met herinneringen aan tragische omstandigheden, zoals het vroegtijdig overlijden van een ouder, depressie van een vader, ontsparing van een zus of broer of een slecht huwelijk. Gebeurtenissen als deze konden een stempel drukken op het gezinsleven en ook op de schoolloopbaan. Zij zorgden er bijvoorbeeld voor dat de vrouwen als tiener niet tegen hun ouders durfden in te gaan.

Hoewel we niet specifiek naar de overgang van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs gevraagd hebben, geven de verhalen wel een goede indruk hoe de keuze voor de school van voortgezet onderwijs tot stand kwam. Het merendeel van de vrouwen is naar een school van voortgezet onderwijs gegaan in overeenstemming met de Cito-score en het schooladvies van de basisschool. In enkele gevallen werd het schooladvies te laag bevonden en bereikte de vrouw, met hulp van de ouders en een oudere broer of zus, dat ze geplaatst werd op een hoger niveau. Een kleine minderheid van de vrouwen moest tegen haar zin naar het lhno (de vroegere huishoudschool). De voornaamste redenen hiervoor waren dat op dit schooltype geen jongens zaten of dat de school in de buurt stond. De vrouwen zagen dit vaak als een beperking van hun bewegingsvrijheid.

‘Ja, het feit dat de school waarop ik zat pal naast ons huis stond. Mijn vader kon dus elk moment langskomen... Dus dan ben je al heel gauw beperkt.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

Ook bezochten enkele vrouwen een speciale opvangklas voor leerplichtige meisjes die niet naar school mochten. Deze klassen werden in die tijd in diverse grote steden door de gemeente opgezet. Zo kregen, dat was de gedachte tenminste, leerplichtige meisjes toch een mogelijkheid om enkele dagdelen per week onderwijs te volgen. Het curriculum bestond voornamelijk uit Nederlands en naailessen. Uit het volgende verhaal blijkt dat daar ook meisjes heen gingen die al in het voortgezet onderwijs zaten.

‘Ik zou naar school gaan en toen had ze (moeder van resp.) via via gehoord dat er zo een school was geopend. Ze zei "ja, naailessen zijn veel nuttiger, die kan je meer gebruiken dan Nederlands, Engels, Duits die je op school krijgt". Toen moest ik er vanaf. Het was echt een keus van "je gaat er af, anders verbied ik...". Ja, het was ehh... in maart moet het zijn geweest. Ik zat midden in klas 3, toen moest ik er van af. Toen moest ik naar die andere school.’ (Turkse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Van de vrouwen die mochten doorleren - in overeenstemming met het schooladvies - waren enkelen het eerste meisje in het gezin, dat zoiets mocht. Hun oudere zussen waren nog op het lhno of de opvangklas geweest. Het omgekeerde kwam ook voor. De respondente zelf moest nog naar het lhno, maar stelde alles in het werk om een jonger zusje te laten doorleren op een hoger niveau dan het lhno of de opvangklas. Het soms grote verschil in de onderwijs carrière van oudere en jongere dochters in één gezin, evenals de stimulerende rol van oudere broers en zussen, is in ander onderzoek in Marokkaanse en Turkse gezinnen ruimschoots gedocumenteerd (bijvoorbeeld Coenen, 2001; Crul, 2000; Distelbrink & Pels, 2000).

Int: Dus de zussen na jou, die hebben een beetje geluk gehad. ‘Die hebben veel geluk gehad. Maar daar hebben wij een rol in gespeeld he. Van mij, van mijn broer, van mijn zus. Zij wilde naar school gaan maar dat was een beetje ver. Mijn ouders wilden haar niet sturen. Ik heb gezegd van "nee, dat kan niet. Zij heeft die punten gehaald. Het enige school die ze kan nemen is die school. Want de andere scholen vertrouw ik niet. Want die school heeft de beste kwaliteit. Ik zie die school als een goeie opleiding voor haar. Ik wil dat ze daar naar toe gaat". Nou, toen heeft mijn oudere zus en mijn broer zich ermee bemoeid. Toen zeiden ze oké. Maar mijn moeder zei "als er wat gebeurt, dan zijn jullie de schuldige". Maar er is gelukkig niets gebeurd. Ze is heel goed naar school gegaan.’ (Turkse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Hoewel de keuze van de school voor het voortgezet onderwijs voor de meeste vrouwen ofwel werd bepaald door het schooladvies ofwel door de ouders, hadden de vrouwen die doorleerden wel ruimere keuzemogelijkheden als het ging om de vervol- en beroepsopleiding. Toch waren er ook grenzen aan deze keuzevrijheid. Doorleren mocht dan wel, maar de ouders koesterden zo hun eigen ideeën. Ze hadden bijvoorbeeld voorkeur voor een beroep dat ook in het land van herkomst uitgeoefend kon worden of waren tegen een beroep waardoor de dochter veel buitenshuis moest zijn. Soms bleef er dan niet veel over.

‘Als ik zou kiezen om stewardess te zijn, dan zou dat een hel zijn, ze wilden liever dat ik op kantoor zou werken. Ook geen politieagente: "Politie? Dan word je 's nachts opgebeld en dan moet je dieven gaan pakken!". Dan dachten ze dat ik zou worden neergeschoten door een dief of zo, dan gingen ze helemaal de toekomst voorspellen, dan dacht ik "oké, politie gaat ook niet door", zulke dingen. Dan hou je heel weinig over, dus dan maar secretarieel.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Diversiteit

Wat de beleving van de schooltijd betreft, is er een opmerkelijk verschil tussen de verhalen van de Marokkaanse en de Turkse vrouwen. Onder de Marokkaanse vrouwen domineren de positieve reacties, onder de Turkse vrouwen de neutrale en negatieve reacties. De Marokkaanse respondenten leggen in hun verhalen de nadruk op het plezier van de omgang met vriendinnen op school en ook het goede contact met docenten; in de verhalen van de Turkse respondenten klinkt vaak teleurstelling en spijt door, het gevoel dat ze er alleen voor stonden of dat zij niet zelf hun keuze konden maken. De Turkse vrouwen vertellen ook vaker dan de Marokkaanse dat zij niet het schooladvies konden volgen. Soms is er in het gezin verzet daar-

tegen omdat het te laag is. Maar wat meer voorkomt is dat de vrouwen tegen het schooladvies in door hun ouders in een lager schooltype werden geplaatst. De reden hiervoor was in de meeste gevallen dat de ouders een school in de buurt wilden.⁴

Terwijl er geen verschil is tussen werkende en niet-werkende respondenten, zijn er tamelijk grote verschillen tussen de vrouwen in relatie tot hun opleidingsniveau. De hogeropgeleide vrouwen zijn over het algemeen positief over hun schooltijd, terwijl de middelbaar en lager opgeleiden een gemengd beeld laten zien. Bij de laag opgeleiden is er opnieuw een markant verschil tussen de Marokkaanse en Turkse respondenten. De laag opgeleide Marokkaanse vrouwen zijn vrijwel allen positief over hun schooltijd en de Turkse vrouwen negatief of neutraal vanwege de eerder genoemde beperkingen die zij van huis uit kregen opgelegd. Het lijkt erop dat de Turkse vrouwen toen zij tieners waren hogere onderwijsaspiraties hadden dan de Marokkaanse vrouwen. De uitkomsten van een onderzoek dat in die tijd is gedaan onder Marokkaanse en Turkse meisjes in het lager beroepsonderwijs, toen nog lhno (Hüpscher-Post, 1990), duiden hier eveneens op. De onderzoekster stelde vast dat juist Turkse meisjes weinig voor dit type onderwijs gemotiveerd waren. Dit vanwege de gerichtheid op de traditionele vrouwenrol, de geringe aandacht voor de algemeen vormende vakken en de geringe toekomstmogelijkheden waarop het uitzicht bood. Marokkaanse meisjes zagen de school in de eerste plaats als ontmoetingsplek.

In de verhalen van de *autochtone vrouwen* over de schoolperiode herkennen we een deel van de uitspraken van de nieuwe Nederlanders. De herinneringen aan de schooltijd zijn voor ruim de helft van hen gemengd met herinneringen aan een moeilijke gezinssituatie. Veelal ging het om scheiding van de ouders en wat daarop volgde, zoals moeizaam contact met een stiefvader of stiefmoeder. Ondanks de situatie thuis vinden de meesten dat ze een leuke en gezellige schooltijd hebben gehad. Net als bij de Marokkaanse en Turkse vrouwen staat het contact met leeftijdgenoten voorop, maar ook de school zelf speelt een positieve rol, omdat deze klein is en iedereen elkaar kent. Enkele autochtoon-Nederlandse vrouwen hebben minder goede herinneringen aan hun schooltijd. De een ging niet graag naar school omdat ze zo onzeker was, de ander omdat ze het gevoel had dat de docenten haar niet steunden in wat ze wilde, een derde omdat ze van haar vader een vakkenpakket moest kiezen dat te zwaar voor haar was. Bij de overgang naar het voortgezet onderwijs is in bijna alle gevallen het schooladvies gevolgd. Vier vrouwen zijn op initiatief van hun ouders op een kleine school in de buurt geplaatst in plaats van een grotere onpersoonlijke scholengemeenschap verder weg.

6.2 Hulpbronnen en hindernissen bij het schoolgaan

Iets meer dan de helft van de vrouwen van Marokkaanse en Turkse herkomst geeft aan dat hun ouders de meeste invloed hebben gehad op het verloop van hun schoolloopbaan. Veelal heeft de bemoeienis van hun ouders ertoe geleid dat ze kunnen doorleren. De ouderlijke inmenging uit zich niet altijd in concrete ondersteuning maar kan ook bestaan uit aanmoedigingen, zoals 'een meisje moet ook een diploma halen' of 'denk aan je toekomst'. Deze ouders tonen interesse in de dagelijkse gang van zaken op school en gaan naar de ouderavonden. Een enkele ouder is daadwerkelijk actief in de planning van de schoolloopbaan van hun dochter. Dit betreft voornamelijk de hogeropgeleide vrouwen. Een vrouw vertelt hoe haar ouders te werk gingen:

---

⁴ Voorzover ons bekend wordt dit verschil tussen Turkse en Marokkaanse ouders van de eerste generatie niet door de literatuur geschraagd. Wellicht berust het op toeval.

'Nee, dat was geen keuze. Het was een beetje de verwachting zeg maar, mijn ouders wilden het ook en het ging ook. Dus dat was geen eigen keuze nee. Ik mocht kiezen tussen vwo-A (taal-economie) of B (exact). Ik heb toen exact gekozen, maar dat was eigenlijk ook in overleg met de leraren en mijn ouders. Van "wat is handig?", "wat wil je later?'. (Turkse, 2 kinderen, hoogopgeleid, werkend)

Bij een minderheid leidt de ouderlijke bemoeienis ertoe dat de vrouwen niet hebben kunnen doorleren op het hogere niveau dat de basisschool adviseerde. Dit is niet altijd tegen de wil in van het meisje zelf; ze is al blij dat ze door mag leren op een hoger niveau dan het lager beroepsonderwijs. In deze groep zijn echter ook vrouwen die zich ontmoedigd voelen. Hun ouders zijn negatief over doorleren ('Je wordt niet wijzer van studeren') of ze vinden het belangrijker dat het meisje praktische vaardigheden leert zoals het naaien van kleding. Een deel van de allochtone respondenten schrijft ook zichzelf invloed toe op het verloop van de schoolloopbaan. Ze bereiken op eigen kracht dat ze doorleren of, en dat komt bijna net zo veel voor, zij zijn het die besluiten hun opleiding af te breken. Van de vrouwen die zich inzetten om een school van voortgezet onderwijs op het gewenste niveau te volgen, kan een aantal dit doen omdat de ouders in elk geval niet tegenwerken. Ze hebben geen kennis van het onderwijssysteem, maar ze vinden onderwijs wel erg belangrijk. Of ze laten het over aan de school en hun dochter uit desinteresse; ze vinden het allemaal wel best.

'Wat meewerkt, is dat een aantal leerkrachten zich over je ontfermden zeg maar, dat was heel positief, wat heel moeilijk was daarnaast was dat je eigenlijk ook vanuit je ouders, vanuit de thuissituatie heel veel vrijheid kreeg omdat ze eigenlijk weinig weten van het schoolsysteem en dat die vrijheid juist ook belastend was eigenlijk want je moest eigenlijk in je eentje proberen keuzen te maken.' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

'In deze tijd is het zo dat de ouders, niet allemaal maar zeker 70% toch weet over onderwijs en die beleven het anders dan toen wij opgroeiden. Ouders wisten er niets van, het interesseerde hen niet zo zeer. Ja, die mensen waren druk met andere dingen bezig. Ze wisten het ook niet en als ze werden voorgelicht begrepen ze toch niet wat het was, dus gingen ze maar niet. Als ze maar zeiden ga regelmatig naar school, en als prestaties niet naar wensen waren, dan lag dat aan jou, want dan had je maar beter moeten luisteren op school. Maar dat was het dan. (...) Als je maar naar school ging, want uiteindelijk, je mocht toch naar school.' (Turkse, 2 kinderen, laagopgeleid, werkend)

De citaten laten zien dat het onderscheid tussen de ouders en het 'zelf' als hulpbron of belemmering in de schoolloopbaan tamelijk kunstmatig is. Wat de ouders en de tiener zelf deden of lieten stond niet los van elkaar. Waar de vrouwen zichzelf de drijvende kracht achter de schoolloopbaan noemen, werkten de ouders in elk geval niet bewust tegen. Zij laten eerder ruimte open dan dat ze bewust ruimte geven. Dit is vooral zo in de vroege puberteit, de fase van twaalf tot vijftien jaar.

Zoals gezegd, zijn er vrouwen die zichzelf als een hindernis aanmerken. Zij besluiten zelf hun opleiding te staken, zodra ze de leerplichtige leeftijd bereikt hebben. Hiervoor hebben ze verschillende redenen, zo blijkt uit hun verhalen. De een vindt dat haar ouders teveel van haar verwachten, 'je moet dit worden, je moet dat worden', de ander wil liever werken en geld verdienen om financieel onafhankelijk te zijn. Er zijn er die snel willen trouwen omdat ze verliefd zijn en er zijn er die de stress van het leren niet aan kunnen. De ouders van deze vrouwen houden zich meer op de achtergrond. Ze hebben het druk met werken; in deze gezinnen werken vaak beide ouders. De meisjes mogen zelf kiezen, zeggen ze, maar eenzelfde

grootmoedige houding tonen de ouders niet wat de bewegingsvrijheid buitenshuis van het meisje aangaat.

Als we de hulpbronnen en hindernissen in de schoolloopbaan van de respondenten overzien, komt er een heel divers beeld naar voren. De ouderlijke bemoeienis varieert van heel stimulerend tot heel belemmerend. Waar de ouders zich weinig met het onderwijs van hun dochter bemoeien, komt het aan op haar eigen initiatief en de hulp van anderen in haar omgeving. Deze diversiteit van invloeden op de schoolloopbaan van meisjes sluit aan bij de bevindingen van onderzoek, dat uitgevoerd is in het begin van de jaren negentig (Van der Hoek & Kret, 1992). Dit onderzoek over de gezinsinvloeden op keuzen en kansen van Marokkaanse tienermeisjes onderscheidde vier gezinstypen: het ambitieuze (ouders actief), het assertieve (meisje zelf actief, ouders geven de ruimte), het ambivalente (ouders verdeeld over de steun) en het afhoudende (ouders negatief). We zien alle vier gezinstypen terug in de verhalen van de vrouwen in dit onderzoek.

Naast de ouders of zichzelf noemt een deel van de respondenten uitdrukkelijk een andere hulpbron: een oudere zus of broer of een leerkracht. De invloed van oudere broers of zussen op belangrijke beslissingen in de schoolloopbaan houdt verband met de speciale positie die de oudste kinderen als medeopvoeder traditioneel bekleden in Marokkaanse en Turkse gezinnen (Van der Hoek, 1995; Crul, 2000). Na de migratie fungeren deze oudste kinderen als make-lars tussen het gezin en de nieuwe samenleving, dus ook de school.

‘Mijn advies was lino, de huishoudschool. Maar mijn zus zei van: je kan beter naar de gewone brugklas en vanaf daar zien we wel verder. Mijn ouders vonden het advies wel goed, die wisten niet beter. Als mijn zus er niet was geweest was ik op een huishoudschool terecht gekomen denk ik.’ (Turkse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

Een klein deel van de vrouwen noemt als hulpbron een vriendin of klasgenote. Voor de meesten in deze groep was de vriendin een belangrijke hulpbron naast de ouders of tegenover de ouders; voor een enkeling vormde de vriendin, veelal een Nederlandse, de grootste invloed. Een respondente vertelde het volgende over de steun van haar Nederlandse klasgenoten, die ook haar vriendinnen waren:

‘Zij hadden zoiets van, trek je daar niets van aan. En zij steunden mij daar erg veel in. Zij hadden zoiets van, het is jouw leven. Je moet je niet veel aantrekken van anderen. Je moet gewoon doen waar je zin in heb en ik had zoiets van..jah..waarom moet ik me veel aantrekken van anderen.’ (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend).

In veel gezinnen was er controle op de omgang met Nederlandse vriendinnen of werd de omgang met hen in elk geval niet aangemoedigd. De ouders meenden dat Hollandse meisjes heel anders waren, want ze gingen immers met jongens om. Een vrouw vertelt dat haar moeder streng toezicht hield op haar omgang met haar Nederlandse klasgenoten en vriendinnen uit angst dat haar dochter op het slechte pad zou raken. Een andere respondente meent dat ook het geloof hierbij een rol speelde.

‘Het was toen dat de ouders veel meer bang waren dat de kinderen in contact zouden komen met Nederlandse kinderen, dus ook met een ander geloof. Ze waren heel erg bang dat ze dan andere waarden en normen over zouden nemen. Of zelfs over zouden willen stappen naar een ander geloof. Hierdoor waren toch heel veel dingen beperkt, zoals op kamp gaan, samen met een vriendinnetje de stad in.’ (Turkse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

In de toelichtingen die de vrouwen geven bij de vraag naar hulpbronnen en hindernissen noemen ze nogal eens dat de tijdgeest in hun jeugd anders was, dat er minder negatief werd

gekeken naar 'buitenlanders'. Ze voelden zich geaccepteerd en geholpen op school, in de Nederlandse - buurt en in de samenleving als geheel. Het debat over de multiculturele samenleving is sinds de jaren negentig veel negatiever geworden over Nederlanders van andere afkomst.

'Lagere school ging hartstikke goed. Ik had goeie vriendinnen. Ja, je was, er waren ook minder allochtonen, minder Marokkanen, minder Turken toen die tijd. Hollanders die zeiden dan echt van; Oo, leuk. En iedere keer je haren, Oo, wat heb je mooie haren en dit en dat. Je was toen hun beste vriendin. Je was bijzonder als buitenlander, je hoorde gewoon bij de blonde kring zeg maar.' (Marokkaanse, 5 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Hoewel het weinig in de verhalen ter sprake komt, willen we hier kort aandacht geven aan het dragen van een hoofddoek in de puberteit. Het dragen van de hoofddoek is de laatste jaren sterk toegenomen op allerlei schooltypen en de aanleiding voor felle discussies over de emancipatie van allochtone vrouwen. Zoals blijkt uit de uitspraken van de Marokkaanse en Turkse respondenten, speelde dit onderwerp nauwelijks in hun tienertijd, zo'n twintig jaar geleden. Vier vrouwen vertellen spontaan dat ze in hun puberteit, zo tussen hun twaalfde en veertiende jaar, aangespoord werden om een hoofddoek te dragen, maar zich hiertegen met succes hebben verzet. Ze benadrukten dat hun argumenten om geen hoofddoek te dragen werden geaccepteerd door hun ouders en dat ze daarin vrij werden gelaten. Twee vrouwen droegen wel een hoofddoek in hun puberteit; de een omdat ze daarvoor koos, de ander omdat het moest. De laatstgenoemde heeft het dragen van de hoofddoek als een grote belemmering ervaren in haar schooltijd; zij was het enige meisje met een hoofddoek op school en heeft uiteindelijk besloten om met haar opleiding te stoppen.

Diversiteit

Er is tussen de Turkse en Marokkaanse vrouwen geen verschil wat betreft de mate van ouderlijke bemoeienis, eigen invloed en die van leerkrachten op de schoolloopbaan. Wat de bemoeienis van anderen betreft, zijn er wel verschillen naar etniciteit. De Marokkaanse vrouwen noemen aanzienlijk vaker een vriendin als hulpbron. Zij verwijzen ook expliciet naar de invloed van de Nederlandse omgeving, bestaande uit de wijk waar ze woonden, de school die ze bezochten of een vriendin met wie ze het meeste optrokken. De Turkse vrouwen doen dat veel minder. Zij verwijzen eerder naar een familielid, een broer of een zus.

Bekijken we de hulpbronnen en belemmeringen per opleidingsniveau en werkstatus, dan zijn er meer verschillen. Ouders als hulpbron komen het vaakst voor onder de hoogopgeleide en de op middenniveau opgeleide vrouwen, hoewel het soort ondersteuning verschillend kan zijn. Deze varieert van het uitstippelen van de schoolloopbaan tot het op de achtergrond stimuleren. Onder de op middenniveau opgeleide vrouwen is echter ook een groep die gemengde signalen krijgt; ofwel een van de ouders is niet ondersteunend en de andere wel, of ze moeten terugvallen op een broer of zus voor ondersteuning. De laag opgeleide vrouwen hebben de ouders het vaakst als belemmering ervaren, vooral in de vorm van desinteresse, ouderlijke uitspraken dat onderwijs niet belangrijk is of een nadruk op werken en geld verdienen in plaats van op onderwijs om vooruit te komen. De laag opgeleide vrouwen noemen naast de ouders ook vaker zichzelf als belemmering, omdat zij door het gebrek aan ondersteuning besluiten om vroeg te gaan werken of te trouwen. Behalve opleidingsniveau is er ook naar werkstatus verschil: de respondenten die zichzelf aanmerken als hulpbron zijn overwegend werkende vrouwen, de respondenten die zichzelf aanmerken als belemmering zijn overwegend niet-werkend.

In het relaas van de *autochtone vrouwen* zien we een vergelijkbare mengeling van ouderlijke bemoeienis en eigen initiatieven van de respondenten terug. Als vrouwen zichzelf als de be-

langrijkste invloed op hun onderwijscarrière noemen, komt dat omdat hun ouders hen vrij laten of omdat ze weinig interesse of kennis van zaken hebben.

Mijn ouders hadden er nooit zo van die bepaalde ideeën over. Die vonden het ook allemaal een beetje hoogdravend, onderwijs ging een beetje aan hun pet voorbij. Ze vonden de mavo al heel hoog. Kind, wat moet je er allemaal niet voor doen. We weten het allemaal niet. Zelf hadden ze lager beroepsonderwijs. Ik geloof niet dat ze daar een diploma van hadden. Ik ben niet streberig opgevoed. Dat had wel een beetje meer gemogen, zeg ik nu wel eens. Maar aan de andere kant, ik voel me er happy bij. Het is wel goed. Ik heb er ook geen problemen mee.’ (Nederlandse, 2 kinderen, middenopgeleid, werkend)

De verhalen van de vrouwen laten verder zien dat ze vrijwel allemaal vrij zijn gelaten in hun keuze van een vervolgopleiding. In deze fase van de schoolloopbaan treden andere personen dan de ouders naar voren als belangrijke invloeden. Een enkele keer is dat een zusje of een vriendin die op hetzelfde moment bezig is informatie te verzamelen over beroepsopleidingen. Soms is het een jongen met wie de vrouw al vroeg verkering heeft gekregen. Enkele vrouwen verwijzen naar de positieve invloed van de op meisjes gerichte overheids campagne ‘Kies exact’. Deze campagne liep aan het begin van de jaren negentig met de bedoeling om meisjes meer te interesseren voor de exacte vakken, onder de slogan ‘Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid’.

6.3 Bewegingsvrijheid in de tienertijd

Het tweede deel van de vragen over de tienertijd betrof de bewegingsvrijheid die de vrouwen in die tijd hadden. Het ging om bewegingsvrijheid in de letterlijke zin van ruimte om uit te gaan, op stap te gaan, nieuwe zaken te ontdekken en in de figuurlijke zin van ruimte om eigen keuzen te maken en beslissingen te nemen.

Een ruime meerderheid van de Marokkaanse en Turkse vrouwen geeft aan in de puberteit weinig bewegingsvrijheid te hebben gehad. De meest genoemde verboden golden deelname aan het schoolkamp, bezoek aan bioscoop of disco, reizen met de bus of trein zonder volwassen begeleiding, uitgaan tot in de nacht, meedoen aan schoolfeesten, slapen bij een vriendin, de stad in met vriendinnen en met een jongen - die geen familie is - op straat lopen, ‘je weet wel, de bekende dingen’. De grenzen kunnen verschillen - de een mag niet alleen of met een vriendin maar wel met haar oudere broer naar de disco, de ander mag de stad in zo lang ze haar moeder maar tevoren informeert - maar bij de meesten zijn het min of meer dezelfde verboden die de tienertijd regeren. Het volgende dagelijkse patroon was gangbaar: van huis naar school en gelijk van school naar huis, na schooltijd binnen of direct in de buurt van huis blijven, alleen met de moeder, vader of broer de stad in. Het kwam er op neer dat het meisje buitenshuis altijd onder de supervisie van een verantwoordelijke volwassene stond.

Een beperkte ruimte wat betreft het zelfstandig maken van keuzen kwam tot uitdrukking in het niet vrij zijn in de keuze van vriendinnen en van een toekomstige partner. Een enkele ouder gaf uitleg bij de opgelegde verboden, de meesten deden dat niet. ‘Nee was nee’, herinneren de respondenten zich. Wel was het hen duidelijk dat het feit dat ze een meisje waren en angst voor de onbekende nieuwe samenleving een rol speelden.

‘Hij (de vader) probeerde ons wel zo min mogelijk mee te laten doen met de Nederlandse cultuur. Maar niet op een strenge manier hoor. Hij heeft ons nooit gedwongen. Hij zei “dit is ons cultuur, dit is Nederlandse cultuur. Maar als je dit doet is het beter want jij bent Turks”. Meer praten dus.’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

'Ik mocht bijvoorbeeld heel veel dingen niet terwijl ouders van nu natuurlijk gewoon veel makkelijker daarin zijn. Dat heeft ook te maken met dat mijn ouders de eerste generatie gastarbeiders zijn die, de manier waarop het hier in Nederland er aan toe ging voor de kinderen vaak eng vonden omdat ze heel veel dingen niet wisten, niet kenden, waardoor je toch vaker liever thuis gehouden werd en dat is nu veel minder het geval.' (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

Een lichtpunt voor een aanzienlijk deel van de vrouwen was dat ze meer bewegingsvrijheid kregen naarmate de adolescentie vorderde en ze hadden bewezen dat ze zich 'goed' konden gedragen buitenshuis. De overgang lag tussen de zestien en achttien jaar.

'Ja, wij werden ouder, ze vertrouwden ons en zij zien ook andere dingen. Ze beseffen dan 'als jij nee, nee, zegt, ze gaan het toch doen'. Dan doen ze het via school of zo. Zo lang je het maar met school doet, maar dat is ook onzin, want je kan ook met school weg en dan daar afspreken. We mochten dus wel met school weg. Vriendjes niet, nee. Maar op een gegeven moment mocht dat ook.' (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

We hebben al eerder opgemerkt dat er in de meeste gezinnen nogal wat veranderingen optraden in de loop van de tijd. Jongere zusjes kregen meer kansen en ondersteuning bij de schoolloopbaan. Hetzelfde geldt voor de bewegingsvrijheid. Vrouwen die de oudste dochter waren in het gezin, voelden zich wegbereiders voor hun jongere zusjes. Ze hebben daar doorgaans veel begrip voor en kijken met weinig rancune terug.

'Ik was de proefpersoon, hahaha ha en zij (respondent bedoelt haar moeder) moest het gewoon zelf ook leren. Ze zijn gewoon naar een heel totaal ander land ander cultuur gekomen en zij wisten ook niet wat ze moesten doen of wat dan ook. Dus op een gegeven moment toen het bij mij ging lopen nou, daar leerde zij ook van waardoor ze dan ook de anderen kon steunen en tips konden geven en dat soort dingen. Mijn voordeel is dat ik sterker ben gaan staan in mijn schoenen en dat ik ook meer vindrijker ben, het nadeel was dus dat ik het een beetje in het begin zelf moest uitvoeren. En dat de anderen daar wel van hebben geprofiteerd zeg maar, mijn broer en zus en dat soort dingen.' (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

Anders dan de meeste respondenten vindt een klein deel dat ze veel bewegingsvrijheid hebben gehad in vergelijking met andere Marokkaanse en Turkse meisjes. Wat mochten ze dan? Uit eten met vriendinnen, op schoolkamp, naar de bioscoop, uitgaan tot een afgesproken tijd. De redenen die de vrouwen geven lopen uiteen. Sommigen waren vroeg zelfstandig omdat ze een bijbaantje hadden en financieel onafhankelijk waren, anderen omdat ze al jong het vertrouwen hebben verworven van hun vader of hun moeder, bijvoorbeeld door zich te houden aan religieuze voorschriften of verantwoordelijk gedrag te vertonen op het gezinsfront. Wat de vrouwen in het onderzoek met elkaar gemeen hebben, is dat het absoluut taboe was om een vriendje te hebben. Toch vertellen ook elf vrouwen dat ze in hun tienertijd stiekem verkering hebben gehad, die in de meeste gevallen later is uitgemond in een huwelijk. Het vriendje leerden zij kennen terwijl ze op een vervolgopleiding zaten, in een periode dat ze al meer bewegingsvrijheid hadden verworven. Hiervan maakten ze gebruik om af en toe een dag van school te spijbelen en met vriendinnen op een ov-kaart een trip te maken. Zo'n dag was dan ook een gelegenheid om met het vriendje af te spreken.

Diversiteit

Er is weinig verschil tussen Marokkaanse en Turkse vrouwen in de mate van bewegingsvrijheid in hun tienertijd. Het opleidingsniveau blijkt wel uit te maken. De vrouwen die relatief veel

bewegingsvrijheid hadden zijn op één na middelbaar of lageropgeleid. De laag opgeleiden verwierven een grotere zelfstandigheid door hun status als medeopvoeder in het gezin of als werkende; de andere vrouwen verwijzen naar een speciale band met een van de ouders. Zoals gold voor de schoolloopbaan blijken vooral bij de hoog opgeleiden de ouders de teugels strak in handen te houden. Deze uitkomsten lijken erop te wijzen, dat een beperkte bewegingsvrijheid of autonomie niet per se een belemmering hoeft te betekenen in de schoolloopbaan. In ander onderzoek wordt de beperkte bewegingsvrijheid van Marokkaanse en Turkse meisjes genoemd als belangrijke verklarende factor voor het feit dat zij het in het vo relatief goed doen in vergelijking met de jongens (bijvoorbeeld Rijkschroeff et al., 2003; Turkenburg & Gijssberts, 2006).

We zijn ook bij de groep van *autochtone vrouwen* nagegaan hoe het in de tienertijd stond met hun bewegingsvrijheid. Er bestaat over de Nederlandse opvoeding een beeld van ongebreidelde vrijheid, ook voor meisjes. Dat de meisjeswereld ook in autochtone kring zo zijn grenzen kent is bijvoorbeeld aangetoond door De Waal (1989). In de verhalen van de tien vrouwen zien we dit terug. Een deel is naar haar gevoel te beschermd of strikt opgevoed en vindt dat ze weinig bewegingsvrijheid heeft gehad. Een deel stelt dat ze die vrijheid misschien wel had maar er geen gebruik van maakte en destijds dus ook niet goed wist hoe de ouders er over dachten. Van de tien is er maar één, die vindt dat ze veel bewegingsvrijheid heeft gehad van haar alleenstaande moeder; dit was meer door de omstandigheden ingegeven dan bewust beleid. In alle gevallen golden er regels in het gezin, waaraan het meisje zich diende te houden. Deze betroffen altijd het uitgaan en het naar de disco of dansles gaan. Dit was wel toegestaan vanaf ongeveer het vijftiende jaar, maar altijd in het gezelschap van een zus, een nicht of vriendinnen die de ouders ook kenden. Een andere voorwaarde die algemeen gold was dat de meisjes in een groep naar huis gingen of door een van de ouders werden opgehaald.

Het sterkste contrast met de respondenten van Marokkaanse en Turkse herkomst is het goeddeels afwezige taboe op verkering in de puberteit. De helft van de Nederlandse vrouwen had op jonge leeftijd, nog tijdens de schooltijd, een vaste relatie met een jongen. Twee zijn getrouwd met deze jeugdliefde. Wat de relatie betreft waren er wel regels, zoals elkaar alleen in het weekend zien. Maar ouders deden hun best om het stel tegemoet te komen met onder andere slaaparrangementen, zolang de relatie maar serieus was.

6.4 Bewegingsvrijheid: hulp en hinder

We vroegen ook voor het onderwerp bewegingsvrijheid wie of wat een belangrijke rol speelde, ofwel welke personen of omstandigheden meewerkten of juist tegenwerkten.

De bevindingen duiden op een grotere bemoeienis en controle van de ouders op dit punt dan bij de schoolloopbaan. De allochtone vrouwen noemden het vaakst hun ouders als personen die bepaalden hoeveel bewegingsvrijheid ze hadden. De ouders bleken hierover nogal eens uiteenlopende meningen te hebben gehad. In het algemeen werd de vader vaker als belemmering genoemd en de moeder vaker als hulpbron om meer bewegingsvrijheid te realiseren, soms buiten het medeweten van de man om. Deze bevinding is consistent met soortgelijke bevindingen in ander onderzoek, die er op duiden dat moeders gezien kunnen worden als motor van verandering en emancipatie van hun dochters (zie ook Pels & Vedder, 1998). In een enkel geval was echter de moeder de strengste van de twee. In andere gezinnen trokken de ouders één lijn, al hoefde die lang niet altijd geëxpliciteerd te worden vanwege de vanzelfsprekendheid ervan.

‘Mijn ouders brachten het zo dat je het uit je hoofd liet. Dat was gewoon zo. Maar het was dus ook niet zo dat op het moment dat het kamp was dat je vrolijk naar je ouders ging om te vragen en dat je in een keer “nee” hoorde, dat je dan helemaal verbaasd was. Je werd zo opgevoed dat het al jaren van tevoren duidelijk was dat jij dat nooit zou gaan doen. Je hoefde het niet eens te vragen. Op het moment dat je het woord kamp hoorde vallen dacht je al “shit daar ga ik niet aan meedoen”. Dat wist je al van tevoren. Het zat zo in je opvoeding dat het niet in je opkwam om je daar tegen te gaan verzette.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, niet-werkend)

Uit de verhalen van de vrouwen bleek dat de ouders vaak handelden onder druk van de omgeving en zich eigenlijk niet vrij voelden een eigen opvoedingskoers te volgen. Zoals een van de vrouwen over haar ouders opmerkte: ‘Ze leven niet voor zichzelf. Ze denken niet voor zichzelf, denk ik dan’. De meeste vrouwen hielden er als tiener rekening mee dat hun ouders door landgenoten beoordeeld werden op het gedrag dat zij buitenshuis vertoonden.

‘Wat ik altijd heel erg vond is dat mijn vader veel waarde hechtte aan wat mensen van ons vonden, met name de Marokkaanse burens en kennissen, bijvoorbeeld als ik een keer te laat thuis kwam, nou dat hoorde je altijd mijn vader klagen van “wat doe je nou, wat zullen de burens en mensen van je denken, dat je zo laat op straat slentert” dus hij was heel erg bang voor gezichtsverlies, klinkt idioot natuurlijk, maar zo dacht hij en zo dachten er meer Marokkaanse ouders, maar ik ben wel erg blij dat het steeds veranderd is, je merkt wel dat ze steeds verwesterd worden in hun denken, wat eigenlijk al lang moest gebeuren.’ (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

Voor sommigen respondenten bleken andere gezinsleden, zoals oudere broers of zussen, ook in dit verband van belang als medeopvoeder.

‘Wel heeft mijn oudste broer de vaderrol overgenomen van mijn vader omdat mijn vader daarin tekort schoot. Bijvoorbeeld hij was voor ons een aanspreekpunt waar wij met onze problemen en vraagtekens ernaar toe gingen voor zijn wijze raad. Dat deden wij ook vaak. Ook ondersteunde hij ons financieel, waar dat nodig was. Hij stelde ook de nodige regels vast. Want soms was het wel nodig om regels te stellen. Als kind heb je behoefte aan structuur. Dat beviel wel prima.’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, werkend)

Een enkeling verhaalde van het optreden van een oudere zus of broer in een lastige situatie. Zo vertelde een van de vrouwen, dat haar oudste broer haar een keertje met de disco liet kennismaken, omdat ze er zo nieuwsgierig naar was en er veel ruzie over had met haar moeder.

Ten slotte benoemden sommige respondenten zichzelf als de belangrijkste invloed op hun bewegingsvrijheid, maar dan alleen in die zin dat ze met de verboden geen moeite hadden of dat rebellie niet in hun karakter lag.

Diversiteit

Wat betreft de hulpbronnen en belemmeringen in relatie tot bewegingsvrijheid, springen de ouders er in zo goed als alle gevallen uit als het meest bepalend. Wel maken veel vrouwen onderscheid tussen de vader en de moeder. In dit opzicht is er ook een licht verschil tussen de Marokkaanse en de Turkse vrouwen. De Marokkaanse vrouwen die vinden dat ze veel bewegingsvrijheid hebben gehad verklaren dit uit de goede band met hun vader. ‘Ik ben een vaderskindje’. De Turkse vrouwen noemen in dit verband vaker hun moeder. Bij de Turkse vrouwen treedt naast (een van) de ouders soms ook een broer of zus op als een hulpbron of belemmering.

Wat betreft opleidingsniveau zien we verschillen tussen de hoog opgeleide respondenten enerzijds en de op middenniveau en laag opgeleide vrouwen anderzijds. Onder de hoog opgeleide vrouwen zijn vaker de beide ouders bepalend voor de mate van bewegingsvrijheid. Ze trekken één lijn in de opvoeding (zie Pels, 2005a voor een vergelijkbare bevinding). Bij de op middenniveau en laag opgeleide vrouwen zien we vaker dat de ouders verdeeld zijn over de aanpak van de bewegingsvrijheid van hun dochter. Doorgaans is de vader streng en probeert de moeder haar dochter te helpen om meer bewegingsvrijheid te realiseren. Ook met de werkstatus is samenhang, dat wil zeggen dat de werkenden veel vaker een van hun ouders (meestal hun moeder) als hulpbron noemen dan niet-werkenden.

We hebben ook aan de groep *autochtone* vrouwen de vraag voorgelegd wie of wat in de bewegingsvrijheid een belangrijke rol speelden. Voor de respondenten met gescheiden ouders was hun moeder toonaangevend op dit gebied. Maar ook als het gezin nog intact was, bleek de moeder tamelijk dominant te zijn.

'Mijn moeder was ook heel controlerend zeg maar, als ik bepaalde post kreeg die zij niet wilde dan onderschepte zij het. Dus dan liet ik mijn post bij een vriendin komen of zo. Mijn ouders waren ook zwaar tegen roken, dus dan verstopte ik mijn sigaretten.' (Nederlandse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

Andere invloeden naast de ouders noemden de autochtone vrouwen niet. Vergeleken bij de verhalen van de Turkse en Marokkaanse vrouwen ontbreekt de factor 'omgeving' of 'familie' totaal. Aangenomen mag worden dat er buiten de gezinnen geen bemoeienis is geweest van anderen met de opvoeding of, zo die er was, dat de ouders zich daardoor weinig hebben laten beïnvloeden.

6.5 Van acceptatie tot opstand: strategieën

Nu we hebben vastgesteld dat een groot deel van de Marokkaanse en Turkse vrouwen door hun ouders sterk in hun vrijheid werd beperkt, is het van belang om te weten hoe ze met de opgelegde restricties omgingen. Legden ze zich erbij neer of hebben ze zich verzet? Welke strategieën pasten ze dan toe?

Uit wat de vrouwen ons vertelden konden globaal vier typen reacties onderscheiden worden: misleiding, acceptatie, communicatie en rebellie. Zo afgebakend als hier voorgesteld was het in de werkelijkheid niet altijd. Rebellie kon overgaan in communicatie; misleiding op kleine schaal had bijna iedere vrouw wel toegepast. Maar in grote lijnen kunnen deze vier manieren wel onderscheiden worden als aparte strategieën die de vrouwen als tiener bezigden.

Van de vier manieren kwam 'acceptatie' verreweg het meeste voor. Met 'acceptatie' bedoelen we zowel het accepteren van het verbod zonder er moeite mee te hebben, als het zich schikken omdat er niets aan te doen valt. Deze tweede vorm van acceptatie kon gepaard gaan met begrip voor de ouders en respect voor hun handelwijze, maar ook met onmachtgevoelens.

'Maar ik had het nooit gedaan dus ik wist eigenlijk ook niet wat ik miste. Maar het was wel altijd zo dat maandagochtend alle verhalen kwamen van het weekend, van een disco waar iedereen altijd heenging. En dan kon ik nooit meepraten, dat vond ik wel jammer. Maar echt een heel groot probleem is het nooit geweest. Je bent dan wel nieuwsgierig. Maar geen enkel Turks meisje deed dat.' (Turkse, 2 kinderen, hoogopgeleid, werkend)

'Ik probeerde er wel over te praten, maar je weet op een gegeven moment dat als het niet mag dan mag het gewoon niet. Als puber heb je het er natuurlijk wel moeilijk mee. Ik was wel iemand die het dan maar gewoon accepteerde.' (Marokkaanse, 2 kinderen, hoogopgeleid, werkend).

Een kleiner deel van de respondenten had gerebelleerd tegen de beperkingen in hun bewegingsvrijheid. Hun verzet uitte zich voornamelijk in wat zij zelf betitelen als 'zeuren en drammen', maar heftige meningsverschillen bleven ook niet uit. De gevolgen waren evenmin altijd licht. Soms kreeg de jonge vrouw slaag. In twee gevallen liep de rebel weg en één vrouw werd uit huis gezet.

'Het was geen havo geworden, maar toch mavo. En na de mavo moest ik nog een keer dokken. Mocht ik weer niet. Moest ik weer thuis blijven. Echt. En toen ben ik uit het huis gezet. Zo van "als je gaat, dan kom je niet meer naar huis". Ik zei "oké, dan kom ik niet meer naar huis". Nou, ik ben geweest en ik ben toch binnengekomen (thuisgekomen). Echt, zulke strenge regels had hij (de vader). Achteraf, toen hij mijn diploma zag, had hij zoiets van "goed zo, goed gedaan". Maar tot die tijd moest ik heel veel.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

'Mijn vader kwam toen met een man. Maar ik was wel een voorbeeld voor ze (meisjes in de omgeving). Ik had wel de stoute schoenen aan om dat te doen om dat te verbreken. Van he, het is niet mijn keuze, het is jullie keus...ik verbreek het. En toen ging ik met deze (huidige partner), maar het was niet m'n pa's keuze. Dat ik het had verbroken, konden ze niet hebben. Ik was een schande voor de familie, vooral voor de Marokkaanse maatschappij... Marokkaanse gemeenschap. Ja en een rijbewijs halen dat kan niet, want dan ben je een hoer. Echt hoor, dat werd gezegd. Een vrouw achter het stuur dat kan niet! Nou als je weet wat verhalen ik allemaal heb gehoord. Int: mocht u dan van uw ouders wel rijden? 'Ehh...ja met gewoon zeuren en drammen; ik ga dat doen, ik ga dat doen, ik wil rijden, ik wil me laten zien hoe en wat. Ik heb gezegd als ik achttien ben ga ik rijden, nou mocht niet. Maar ik heb wel doorgezet en ging toch rijden. Zeker weten, maar dat kon toen echt niet.' (Marokkaanse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Leeftijd kwam steeds naar voren als een factor die verschil maakte in bewegingsvrijheid. Ook bij het omgaan met de belemmeringen zien we verschil tussen meisjes onder de zestien, zeventien en ouder. De vrouwen waren volwassener geworden en ze werden blijkbaar meer serieus genomen door hun ouders. Communicatie als strategie zien we dan ook vooral terug in de verhalen over de bewegingsvrijheid in een latere leeftijdsfase.

'Ik had dan tot laat stage (dus ook in de avond). En dan kwam ik ook heel laat thuis. Als mijn vader dat dan niet wilde dan gingen we daar over praten, dat het moest voor school enzovoorts. Maar in mijn tienertijd dacht ik het is goed.' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, niet-werkend).

In de categorie van communicatie - praten, overhalen, uitleggen - vallen ook de vrouwen die hun moeder of vader van tevoren informeerden over hun doen en laten als dit ging afwijken van de regels.

'Als ik de bus miste en naar de stad ging, dan zag ik al die bekenden en dacht 'o, mijn god, stel dat ik nu wel iets stiekems had gedaan, dan was ik wel gepakt'. Ik zei het dan tegen mijn moeder 'ik ben die dag de stad in gegaan en heb de bus gemist', want ik weet dat ze roddelen en dan zei mijn moeder 'is goed joh'. Ik probeerde de roddels altijd voor te zijn door het te

vertellen en te zeggen dat ik de bus had gemist enzo.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Misleiding op kleine schaal - stiekem de stad in tijdens een vrij uur op school - kwam bij bijna iedereen incidenteel voor. Misleiding op grote schaal - liegen, structureel spijbelen, vriendinnen organiseren om voor je te liegen - vormde naar verhouding echter een zeldzaamheid. Waar het zo uitkwam maakten sommige vrouwen gebruik van de onwetendheid van de ouders.

‘Want ik ben best eigenwijs. En ik vertelde mijn verhaal eigenlijk... van zo en zo... Ik verveelde me op school...en had eigenlijk ook niet zoveel te leren. Dus ik maakte hun wijs dat ik alles kende... Dus ik had beloofd dat ik mijn diploma zal halen. Dat heb ik ook gedaan...maar ze vonden het goed. Want ze wisten eigenlijk toen ook niet hoe het in zijn gang...ja hoe het schoolsysteem in elkaar zit. En ik kon zeggen dat ik 7 uur naar school ging en ‘s avonds laat om 6 uur naar huis kom. Dan zouden ze toch niet zeggen... Is het niet te laat voor school?’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Diversiteit

Er is weinig verschil tussen de Marokkaanse en Turkse respondenten in de manieren waarop ze met belemmeringen in hun bewegingsvrijheid zijn omgegaan. Alleen onder de rebellen zijn iets meer Turkse dan Marokkaanse vrouwen. Onder de rebellen zijn ook meer midden- en laagopgeleide vrouwen dan hoogopgeleide vrouwen. Er is in deze groep slechts één hoogopgeleide vrouw; zij is met medewerking van haar oudste zus weggelopen van huis om ver weg een vervolgopleiding te gaan doen. De overige hoogopgeleide vrouwen behoren tot de inschikkelijken of onderhandelaars. Voor het overige zien we geen verschillen naar opleidingsniveau, terwijl de respondenten naar hun huidige werkstatus ook geen verschillen laten zien. We hebben ook aan de *autochtone on-Nederlandse vrouwen* gevraagd hoe ze omgingen met de belemmeringen. Hun antwoorden onderscheiden zich weinig van de Turkse en Marokkaanse vrouwen. In hun verhalen zijn alle vier strategieën te herkennen.

6.6 Tieners vroeger en tieners nu

Veel Turkse en Marokkaanse vrouwen vertelden spontaan al over veranderingen binnen hun ouderlijk gezin in één generatie. Zij mochten wel naar het voortgezet onderwijs, terwijl een oudere zus niet mocht doorleren, of zij waren de oudste en hebben de weg bereid voor een jonger zusje. We hebben in de interviews over de tienertijd ook gevraagd welke belangrijke verschillen de vrouwen zien met de tieners van nu.

De respondenten noemden veranderingen op uiteenlopende terreinen: het onderwijs, de houding van ouders aangaande de school, de opvoeding en specifiek de bewegingsvrijheid van meisjes. Tussendoor leverden ze commentaar op de jeugd in het algemeen.

Het onderwijs is danig veranderd vergeleken met hun tienertijd, zo werd aangevoerd. De scholen treden tegenwoordig strenger op tegen spijbelen, ze letten meer op prestaties en testen meer, ze zorgen voor meer begeleiding bij de keuze van het vakkenpakket en vervolgopleiding, kijken meer naar de individuele leerling en hebben meer oog voor leermoeilijkheden. Dat is allemaal nodig want ook het onderwijs zelf is veel ingewikkelder geworden en de leerlingen zijn lastiger.

‘Nu moet je op middelbare school al een beroepskeuze maken. Dat hadden wij in onze tijd niet. Dat was pas op mbo. Wat heb je nu? Ja, ik weet het niet. Je hebt profielen natuurlijk. Je hebt niet meer vakken keuzen. Het is allemaal veel moeilijker geworden. Nu heb je zoveel kaders ook, ja.’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

‘Ja tegenover de leraren, met alles eigenlijk. Ze beginnen ook met alles snel. En als ze al in de familie een beetje heel streng opgevoed zijn, dan zijn ze buiten ook meer vrij...en dan reageren ze ook heel anders. Maarre, ik vind ze gewoon... ik weet niet. Ze zijn heel sociaal, maar ook asociaal. Nou ik heb ervaring van mijn zusje hoor. Ze zijn heel grof en bot.’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Eén respondente wees op veranderingen in het moskeeonderwijs in de loop der tijd. Het is nu meer kindgericht en minder streng. De stof is toegankelijker gemaakt voor de jongere leeftijdsgroep van moskeebezoekers (zie ook Pels, Lahri & El Madkouri, 2005). Zij memoreerde verder dat ouders tegenwoordig meer doen aan de godsdienstige opvoeding thuis (vgl. de jonge Marokkaanse vaders in Pels, 2005a).

‘Onze ouders hadden ook niet veel religie, zal ik maar zeggen. Ja, van via via...van horen. Maar wij kunnen nu zelf lezen. Dat is de positieve kant. En we doen het bewust. Bij onze ouders was het meer de cultuur, de omgeving, meer “wat zouden ze zeggen”. Ook al was het niet in de religie, het geloof. Dat was voor hun verbod, dat mag niet... heeft niks met het geloof te maken. Het was de omgeving, zal ik maar zeggen’. Int: Dus jij zegt dat religie toegankelijker is geworden... ‘En aantrekkelijker. En daardoor hebben ze (respondent bedoelt jongeren) houvast in hun leven... en dat nemen ze hun hele leven mee. Dat passen ze in in hun eigen leven. Het geeft structuur.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Volgens de respondenten zijn de ouders van nu meer betrokken bij het onderwijs van hun tienerkinderen. Ze weten meer van het onderwijssysteem, hebben er zelf ook vaker ervaring mee en gaan bewuster om met de keuze voor het voortgezet onderwijs. Over de hoge aspiraties van migrantenouders naar het onderwijs van hun kinderen is veel gepubliceerd (bijvoorbeeld Pels, 1998a; Nijsten, 1998a). Recent onderzoek laat zien dat deze ambitie in toenemende mate omgezet wordt in actieve ondersteuning (Coenen, 2001; Distelbrink & Pels, 2000; Pels, 2005b).

‘Ja. Ik denk dat de ouders nu bewust met hun kinderen omgaan en er achter aan zitten. Vroeger was dat niet zo. Met allochtone ouders was het zo van, werken en dan naar huis...Ja, minder tijd voor de kinderen. Denk ik. Ik spreek in zijn algemeen he. Meer geld verdienen...enne teruggaan naar het land van herkomst. Dat was hun doel, ja. En nu is het doel...je weet dat je hier in Nederland blijft. Dus daarom draai je met alles mee met wat er allemaal op school gebeurt en speelt. Daar draai je in mee.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

‘(...) Een ouder van nu schaamt zich om te zeggen dat zijn/haar kind naar de Mavo gaat. Dat vind ik erg. Wat doet dat met het kind. Als ze geen Havo niveau of hoger halen dan vinden ze dat erg. De ouders hebben nu hogere verwachtingen van hun kinderen.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, hoogopgeleid, werkend)

Een grote meerderheid van de respondenten vindt dat er vergeleken bij hun eigen tienertijd veel veranderd is in de opvoeding van meisjes in Turkse en Marokkaanse gezinnen. ‘Ze mogen bijna alles tegenwoordig. Ze hebben ook bijna alles. We hadden dat niet’. De meisjes zelf zijn ook veranderd. De meisjes van tegenwoordig hebben ‘meer lef’, vinden het minder belangrijk ‘om lief gevonden te worden’ en zijn niet langer bang om tegen het ouderlijk gezag in te gaan. Wat betreft de bewegingsvrijheid van tienermeisjes kunnen gezinnen nog steeds sterk uiteenlopen, maar het contrast tussen de tienermeisjes vroeger en nu is wel groot. ‘Ze hebben veel meer vrijheid’.

'Ik weet wel van mijn schoonzus...zij heeft een tienerdochter...zij mag wel met vriendinnen uit, maar dan brengt de vader weg en haalt de vader ook op, dat wel'. Int: Waar gaan ze dan naar toe? 'Naar de bioscoop of naar de stad...ehh...schooldiscotheken hebben ze wel...enne...maar of ze ook naar de discotheek mag, dat weet ik niet. Maar zij krijgt die vrijheid...ze moet wel goede cijfers halen. Zij zit op de havo/vwo. Daarvoor zeg ik, het leven is geven en nemen.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, werkend)

Enkele vrouwen noemen ook een grotere vrijheid in het bespreken van onderwerpen die vroeger taboe waren, zoals seksualiteit en vriendjes. De ouders kunnen wel verlegen zijn met zo'n gesprek, maar gaan er in mee omdat ze weten dat de tijden veranderd zijn.

'Soms wil ik het niet doen, maar dan komt ze bij me en dan gaat ze slijmen: 'je weet het wel, vertel het mij nou maar' weet je, over bijvoorbeeld meisjesdingen, puberteit en ongesteldheid enzo. Dat wil ze dan graag van mij horen, ik probeer het een beetje geheim te houden maar dan wil ze het toch horen. Dan praten we er een beetje over. Ze zijn toch wel vrijer dan toen.' (Turkse, 5 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

'Maar nu heeft mijn zusje wel een vriendje. Zij mag. Dat bedoel ik nou. Alles is veranderd. Zelfs mijn ouders zijn veranderd. Maar toentertijd...ja, niemand deed dat.' (Turkse, 2 kinderen, laagopgeleid, werkend)

Sommige verhalen gaan over de grotere keuzevrijheid die tienermeisjes tegenwoordig hebben. Deze grotere vrijheid brengen de vrouwen in verband met een meer individualistische opvoeding. Een van de vrouwen vertelt over haar twee nichtjes (veertien en zestien jaar), die zeer uiteenlopende keuzen hebben gemaakt. De ene interesseert zich voor de Islam en heeft besloten een hoofddoek en hijab te dragen; haar jongere zusje is meer met uitgaan bezig. Wat de respondente opvalt is dat de meisjes allebei de ruimte krijgen om een eigen keuze te maken. De vrouwen wijzen verder op veranderingen in keuzepatronen, bijvoorbeeld het kiezen van een partner die in Nederland is opgegroeid omdat de vreemdelingenwetgeving tegenwoordig de immigratie van een partner uit het land van herkomst bemoeilijkt.

'Het maken van keuzen...dat was vroeger zo dat ze uitgehuwelijkt werden maar dat komt tegenwoordig niet meer voor. En de jeugd van tegenwoordig, jah...ze denken meer aan hun toekomst en ze ze...als je nu kijkt naar jongeren die studeren. Dat is meer dan in het verleden want in het verleden was het zo dat heel veel Turkse meiden uit Turkije gingen trouwen en hun echtgenoot uit Turkije haalden en dat ze daarvoor een vaste baan nodig hadden. Maar de jeugd van tegenwoordig die...die kiest hun partner hier uit Nederland. En om te gaan werken, ja die behoefte hebben ze niet. Ze kunnen gewoon denken lekker aan hun toekomst en studie. En die kans grijpen ze ook.' (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

De opmerkingen over de toename van de keuze- en bewegingsvrijheid van tienermeisjes in Marokkaanse en Turkse gezinnen sluiten aan bij de onderzoeksbevinding dat de verschillen tussen gezinnen wat betreft de opvoeding toenemen (Distelbrink et al., 2005). Dit is het gevolg van een proces van culturele dynamiek, dat onvermijdelijk na de migratie optreedt: ouders zoeken namelijk op den duur naar een eigen balans tussen behoud van gewaardeerde tradities enerzijds en overname van nieuwe elementen anderzijds. De grotere interne heterogeniteit van migrantengroepen is een van de kenmerken van integratieprocessen in pluriforme, multiculturele samenlevingen (Van der Hoek, 2006).

Bijna de helft van de vrouwen had commentaar op de jeugd in het algemeen. De jeugd is erg veranderd, vonden ze, en niet ten goede. Jongeren van tegenwoordig zijn materialistischer,

waarden minder dat ze mogen doorleren, zijn vrijpostig en brutaal op school en thuis; meisjes kleden zich veel te bloot en gedragen zich onfatsoenlijk op straat.

'Ik heb heel veel neefjes en niet veel nichtjes dus ik kan niet echt vergelijken. Maar wat ik op straat zie, hoe een meisje erbij loopt...dan denk ik: zo! die hebben het wel anders. Ik vind het niet leuk wat ik zie. Zulke jonge meisjes die al zoveel make-up hebben en de kledingkeuzen die ze maken. Dat zou ik niet willen, dat mijn dochter zo is. Dat vind ik weer te vrij. Het is ook meer het gedrag dan wat ze aan hebben. Hun gedrag erbij maakt ze zo sletterig weet je wel. En dan heb ik het puur over de meisjes omdat ik nu een meisje heb.' (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

Niet alle vrouwen konden antwoorden uit eigen ervaring met tieners, bijvoorbeeld in hun eigen gezin of de naaste familie. Zij gingen af op de media of wat ze in hun omgeving zagen. Waar vrouwen wel uit eigen ervaring spraken, waren de observaties doorgaans milder van toon en genuanceerder.

Diversiteit

Wanneer de Turkse en Marokkaanse vrouwen de tieners van vroeger vergelijken met de tieners van nu, maken vooral de Turkse vrouwen opmerkingen over veranderingen in de opvoeding. De veranderingen die zij noemen zijn grotendeels positief: de ouders van nu zijn meer ondersteunend, geven hun dochters meer (keuze)vrijheid, weten meer over het onderwijssysteem en er wordt meer over allerlei - ook gevoelige - zaken gepraat tussen ouders en kinderen. Zoals een van de Turkse vrouwen opmerkte 'we hadden zo'n gesloten omgeving'. Een verklaring voor dit verschil tussen de allochtone respondenten is niet gemakkelijk te geven, behalve dat gezien de wat minder positief getinte verhalen van de Turkse vrouwen over hun tienertijd het contrast met vroeger voor hen groter is dan voor de Marokkaanse vrouwen. Dat zich in de opvoeding in Marokkaanse gezinnen door de jaren heen vergelijkbare veranderingen hebben voorgedaan laat eerder onderzoek (Pels, 1998a, 2005a) zien.

De hoogopgeleide vrouwen wijzen meer op veranderingen in de samenleving als geheel, op de vermindering van de sociale controle in de eigen gemeenschap en op de verharding van de Nederlandse samenleving tegenover migranten en hun gezinnen. Zij menen vaker dat het positief is dat geijkte rolpatronen worden doorbroken. Onder de lageropgeleide vrouwen zijn er gemiddeld meer die negatieve opmerkingen maken over de tienermeisjes van nu. Er is geen verschil tussen werkende en niet-werkende vrouwen wat betreft hun visie op de besproken veranderingen.

We hebben ook aan de *autochtone respondenten* gevraagd welke verschillen zij zagen tussen hun tienertijd en de tieners van nu. In grote lijnen kwamen hun antwoorden overeen met die van de Turkse en Marokkaanse respondenten. De autochtone respondenten benadrukken dat er in het onderwijs tegenwoordig meer keuzen gemaakt moeten worden op jongere leeftijd en dat de tieners van nu het daardoor moeilijker hebben dan zichzelf vroeger. Aan de andere kant menen zij dat ouders in het algemeen meer vrijheden toestaan aan tienermeisjes dan vroeger. 'Ze kunnen en mogen veel meer dan wij vroeger mochten'. Ook zij maken veel negatieve opmerkingen over de jeugd van tegenwoordig, vergelijkbaar in strekking met die van de allochtone respondenten.

6.7 Samenvatting en conclusies

De *participatie in het onderwijs* vormde het eerste onderwerp in dit hoofdstuk. Een klein deel van de respondenten moest van de ouders naar een lager vo-schooltype dan geadviseerd, omdat de betreffende school in de buurt of alleen voor meisjes was. In de mees-

te gevallen drukten de ouders een stempel op de keuze van vervolgopleiding en beroepsrichting. Niettemin hebben de meeste allochtone respondenten naar eigen zeggen een leuke schooltijd gehad. Wel zijn de Marokkaanse vrouwen daarover veel positiever dan de Turkse vrouwen. Vooral bij de lager opgeleiden onder de Turksen klinkt teleurstelling door over gemiste kansen. Het lijkt erop dat de Turkse vrouwen toen zij tieners waren hogere onderwijsaspiraties hadden dan de Marokkaanse vrouwen en daardoor meer gefrustreerd waren in hun verwachtingen. De autochtone vrouwen werd bij de schoolkeuzen minder in de weg gelegd: in alle gevallen werd het vo-schooladvies gevolgd en kozen degenen die doorleerden zelf hun vervolgopleiding en beroepsrichting.

De allochtone vrouwen schrijven hun ouders de meeste invloed toe op het verloop van de schoolloopbaan, meestal in positieve zin maar bij een deel in negatieve zin. Daarnaast noemen de respondenten zichzelf als de belangrijkste invloed - positief dan wel negatief -, in samenhang met het feit dat hun ouders uit gebrek aan informatie of interesse veel aan hen overlieten. Andere hulpbronnen zijn oudere zussen en broers, leerkrachten en Nederlandse vriendinnen. De Marokkaanse vrouwen noemden vaker een Nederlandse vriendin als hulpbron, Turkse vrouwen vaker een zus of broer. Een enkele vrouw gaf aan dat ze zich in die tijd ook geholpen voelde door een algemene sfeer van acceptatie van 'buitenlanders' in Nederland. Naarmate het opleidingsniveau van de respondenten hoger is hebben zij hun ouders meer als hulpbron ervaren. De laag opgeleide vrouwen noemen daarentegen de ouders het vaakst als belemmering vanwege de door hen getoonde desinteresse. De laag opgeleide vrouwen noemen naast de ouders ook vaker zichzelf als belemmering, omdat zij door het gebrek aan ondersteuning besloten om vroeg te gaan werken of te trouwen. Ook naar werkstatus is er verschil: de respondenten die zichzelf aanmerken als hulpbron zijn overwegend werkende vrouwen, de respondenten die zichzelf zien als belemmering zijn overwegend niet-werkend. De autochtone vrouwen noemden eveneens ofwel hun ouders ofwel zichzelf als belangrijkste invloed op hun schoolloopbaan. Waar ze zichzelf noemden, toonden de ouders evenmin veel interesse.

Wat hun *bewegingsvrijheid* betreft, rapporteert het overgrote merendeel van de Marokkaanse en Turkse respondenten grote beperkingen, die vaak wel enigszins afnamen met het ouder worden. Een klein deel van de vrouwen vond dat zij relatief vrij waren gelaten in hun doen en laten buitenshuis. Dit kwam omdat ze vroeg een (bij)baantje hadden of met voorbeeldig gedrag een goede relatie hadden opgebouwd met de ouders. Voor zo goed als alle vrouwen was verkering taboe, hetgeen een deel van hen er niet van weerhield stiekem met een vriendje te gaan.

Er is weinig verschil tussen de Marokkaanse en Turkse vrouwen in de mate van bewegingsvrijheid in hun tienertijd. Wat betreft het opleidingsniveau is er ook weinig verschil tussen de respondenten. De kleine groep van vrouwen die vond dat ze relatief veel bewegingsvrijheid had genoten, bestond voornamelijk uit middel- en lager opgeleide vrouwen; er was een hoogopgeleide vrouw bij. De autochtone vrouwen kenden ook diverse beperkende maatregelen, voornamelijk op het vlak van uitgaan en discobezoek, maar de grenzen waren aanzienlijk ruimer. Het hebben van een vriendje was meestal geaccepteerd; de helft van de vrouwen had indertijd een vaste relatie.

Meer dan bij het onderwerp van de schoolloopbaan kwamen bij het thema bewegingsvrijheid de ouders als grootste invloed naar voren. De ouders van de hoogopgeleide allochtone vrouwen trokken dikwijls één lijn in de opvoeding van het meisje. De andere ouders waren vaker verdeeld over de aanpak van hun dochter, waarbij vaders veelal golden als belemmering en moeders als hulpbron om iets meer autonomie te realiseren. Naast het opleidingsniveau is de werkstatus van belang: de werkenden noemen veel vaker beide ouders als hulpbron dan niet-werkenden. Bij de autochtone vrouwen waren het overwegend de moeders die dominant waren in het bepalen van de bewegingsvrijheid.

Om met belemmeringen in hun (keuze- en bewegings-)vrijheid om te gaan hanteerden de vrouwen vier, ook door de sleutelinformanten in de voorstudie genoemde, strategieën: acceptatie, rebellie, communicatie en misleiding. Acceptatie en rebellie kwamen het meeste voor, communicatie kwam pas op oudere leeftijd aan de orde. Misleiding pasten bijna alle vrouwen als tiener wel eens in mindere mate toe, maar meer ernstige vormen waren een zeldzaamheid. De Turkse groep telde iets meer rebellen dan de Marokkaanse, en de lager opgeleiden telden er meer dan de hoogopgeleide vrouwen. De autochtone vrouwen pasten bij belemmeringen dezelfde strategieën toe.

Over de veranderingen in de opvoeding zijn de allochtone vrouwen veelal positief: ouders van nu geven meer aandacht, zijn meer gemotiveerd voor het onderwijs, staan meer bewegingsvrijheid toe en praten meer open met hun dochters, ook over onderwerpen die vroeger niet bespreekbaar waren. Over de tieners en meisjes van nu zijn de respondenten veel minder positief. Ze vinden ze materialistisch, brutaal, te vrij met jongens en minder op het onderwijs gericht. Vrouwen die in hun directe omgeving tieners hebben zijn wel genuanceerder in hun oordeel dan vrouwen die hun opinie baseren op wat ze in de media of op straat zien. De hoogopgeleide vrouwen wijzen meer op de vermindering van de sociale controle in de eigen gemeenschap en op de verharding van de Nederlandse samenleving tegenover migranten. Zij menen vaker dat het positief is dat geijkte rolpatronen worden doorbroken. De negatieve geluiden over de tieners van nu klinken sterker onder de laag opgeleiden. De autochtone vrouwen verschillen weinig van de Turkse en Marokkaanse vrouwen in hun visie op de verschillen tussen vroeger en nu.

Conclusies

Het is duidelijk dat de ouders van de allochtone respondenten een duidelijk stempel hebben gedrukt op hun keuzen en kansen in het onderwijs. Bij de hoger opgeleiden geldt dit doorgaans in positieve zin: ouders golden meer als hulpbron en legden tegelijk ook hun bewegingsvrijheid eensgezind aan banden. De onderwijscarrière van lager opgeleiden is negatief beïnvloed doordat ouders hun schoolkeuzen beperkten. Zij deden dat ten eerste bewust, om hun dochters af te schermen van contact met mannen, maar een gebrek aan kennis of motivatie speelde zeker mee. De schooltijd is hierdoor vooral voor de Turkse respondenten een desillusie, wellicht omdat maatschappelijke participatie in Turkse kringen indertijd meer geaccepteerd was dan in Marokkaanse kringen. Voor de Marokkaanse meiden vormde de gang naar het voortgezet onderwijs een relatief grote breuk met het verleden van hun moeders, die in hun ogen vooral voordeel opleverde vanwege de grotere bewegingsvrijheid. Zoals uit de literatuur bekend kunnen andere personen enigszins compenseren voor het gebrek aan steun van de ouders. Opmerkelijk is dat de Turkse vrouwen zich hierbij als tiener meer verlieten op familieleden en de Marokkaanse op Hollandse vriendinnen. Dit verschil staat dat mogelijk in verband staat met de geringere mate van collectivisme en de hogere mate van oriëntatie op Nederland bij Marokkanen vergeleken met Turken (zie ook Dagevos, 2001).

De vrouwen kenden als tiener sterke beperkingen in hun bewegingsvrijheid. Opmerkelijk is dat dit vooral gold voor degenen die een hoger opleidingsniveau hebben behaald. De gegevens bevestigen de verklaring die in eerdere onderzoeken is gegeven voor het relatieve schoolsucces van meisjes ten opzichte van jongens: dit verschil wordt eveneens in een verschil in bewegingsvrijheid gezocht. Hiermee is tevens aangetoond dat autonomie niet altijd een noodzakelijke voorwaarde voor participatie is, maar ook een belemmering kan zijn: teveel bewegingsvrijheid kan in de periode van de adolescentie succes op school in de weg staan. Ook de consequenties voor de ontwikkeling van autonomie en daartoe nodige competenties verdienen aandacht. Enerzijds maakte de ouderlijke passiviteit aangaande schoolzaken dat er veel aanspraak werd gedaan op de zelfredzaamheid van de meisjes wat hun onderwijscarrière

betreft. Zoals we eveneens in het vorige hoofdstuk hebben gezien kon echter ook onzekerheid het gevolg zijn, waarmee het 'zelf' een belemmerende factor in plaats van een hulpbron kan worden bij het waarmaken van aspiraties. In die zin vormen Marokkaanse en Turkse vaders soms een belemmering en moeders een hulpbron, omdat de eersten meer een rem op de autonomie-ontwikkeling zetten en de laatsten vaker de motor voor verandering zijn.

Zoals in schoolzaken blijven de meisjes ook wat hun bewegingsvrijheid betreft niet passief onder het restrictieve gedrag van een of beide ouders. Wel zien we dat in de door hen aangewende strategieën 'rekening houden met' en conflictvermijding voorop staan: inschikkelijkheid vormt de voornaamste reactie naast stiekemheid, terwijl vooral de op kleinere schaal toegepaste strategieën van communicatie/onderhandeling en rebellie geschikt zijn om in de relatie met de ouders meer autonomie te oefenen, of te bevechten. We kunnen in de genoemde strategieën elementen herkennen van de strategieën voor emancipatie die de informanten in hoofdstuk 2 hebben genoemd. In wat zij aanduiden als een onderhandelingsstrategie zien we duidelijk de benadering van de inschikkelijken en de onderhandelaars terug. In overeenstemming met wat de informanten beschrijven, stelden de respondenten 'al dan niet omzichtig' regels of voorschriften aan de orde bij de ouders. Afhankelijk van het succes waren zij ofwel inschikkelijk of durfden ze een stapje verder te gaan. Verder herkennen we de 'leven in twee-wereldenstrategie' terug bij de categorie die hun ouders om de tuin leidt. De religiestrategie - wie een hoofddoek draagt en zich aan religieuze voorschriften houdt krijgt meer bewegingsvrijheid - speelde nog niet de belangrijke rol die deze nu blijkbaar heeft.

De respondenten bespeuren grote veranderingen in de opvoeding, die alle in de richting gaan van meer autonomie, keuze- en onderhandelingsruimte en mogelijkheden tot maatschappelijke participatie. Een tendens die eerdere opvoedingsonderzoeken bevestigen. Op dit punt is enig optimisme voor het lot van de toekomstige generatie vrouwen gerechtvaardigd. Waar het de visie op de jeugd van tegenwoordig betreft vertonen de negatieve uitspraken van de respondenten echter een nogal schril contrast met hun beeld van de huidige opvoeding. Kortweg dreigt het respect voor ouders en 'rekening houden met' anderen er bij in te schieten door de grotere vrijheid die jongeren van nu hebben. Somberte over de huidige jeugd is van alle tijden. Waaraan wel moet worden toegevoegd dat de angst voor marginalisering en vervreemding van pubers onder Marokkaanse en Turkse gezinnen nog groter is dan onder autochtone Nederlanders (Pels & Distelbrink, 2000).

Ten slotte kan geconcludeerd worden dat de gelijkenis met de ervaringen van de autochtone respondenten in sommige opzichten groot is. Wat betreft hun schoolkeuzen en bewegingsvrijheid hebben de autochtone vrouwen als tiener echter wel meer armslag gehad.

Hoofdstuk 7 Gezinsvorming

Marjan de Gruijter

‘Gewoon, je wordt verliefd, gaat trouwen en je denkt “We gaan een gezin beginnen”. Trouwen en daarna krijg je kinderen. Ja, een beetje een algemeen rooskleurig beeld van “Ja ik ga met hem trouwen we krijgen kinderen en we leefden nog lang en gelukkig”.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, niet-werkend)

Dit hoofdstuk biedt een verslag van de wijze waarop de vorming van een gezin bij de respondenten uit ons onderzoek heeft plaatsgevonden. Dit vormt het materiaal waarmee we een deel van onderzoeksvraag 1 en 2 (feitelijke levensloop en processen rondom gezinsvorming, beïnvloedende factoren, kansen, belemmeringen en strategieën) kunnen beantwoorden. Het hoofdstuk valt in twee delen uiteen. Eerst richten we de blik op de partnerkeuze; daarna komt de keuze voor kinderen aan de orde. Het hoofdstuk eindigt met een samenvatting en conclusies waarin we de onderzoeksvragen over gezinsvorming beantwoorden.

7.1 Partnerkeuze

De Marokkaanse en Turkse vrouwen uit ons onderzoek kiezen bijna uitsluitend voor een partner met dezelfde etnische herkomst. Op drie Turkse vrouwen na, die zijn gescheiden, zijn de Marokkaanse en Turkse respondenten getrouwd en samenwonend met de partner. De groep Marokkaanse en Turkse respondenten valt in twee delen uiteen: zij die getrouwd zijn met een herkomstgenoot uit Nederland, en zij die getrouwd zijn met een herkomstgenoot die omwille van de relatie naar Nederland is gemigreerd. Volgens Hooghiemstra (2003a) kiest zestig procent van de in Nederland geboren en getogen Marokkaanse en Turkse vrouwen voor een zogenaamde huwelijksmigrant. De Marokkaanse en Turkse vrouwen in ons onderzoek verbinden zich echter, zoals ook in paragraaf 4.2 is beschreven, in meerderheid aan een partner die al in Nederland verbleef voordat een huwelijk aan de orde was. Dit geldt voor ruim twee derde van de Marokkaanse vrouwen en voor bijna twee derde van de Turkse vrouwen. De partners van deze vrouwen zijn in Nederland geboren, of op jonge(re) leeftijd naar Nederland gekomen. Een minderheid van de vrouwen is getrouwd met een huwelijksmigrant. Uit onderzoek is bekend (zie bijvoorbeeld Sterckx & Bouw, 2005) dat de partner van Marokkanen en Turken in Nederland in sommige gevallen afkomstig is uit de eigen (groot)familiekring. Ook een aantal van de respondenten in ons onderzoek is met een familielid getrouwd. Bijna een kwart van de Marokkaanse en Turkse, voornamelijk laag- en middenopgeleide respondenten, heeft een partner die een (aangetrouwd) familielid is (neef, of achterneef). Een van de Marokkaanse vrouwen die getrouwd is met haar neef, noemt de familieband als een reden om met hem te trouwen.

Int: Waarom heb je voor hem gekozen? Je kon ook wachten en dan kwam er misschien iemand anders of zou je iemand ontmoeten? ‘Nee, dat had ik niet gewild. Ik was niet iemand die iemand gaat zoeken of iemand ontmoeten. Ik dacht van “een neef krijg je nooit”. Een neef is meer dichtbij dan andere vreemden, zo’n idee had ik.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, werkend)

Twee Turkse vrouwen noemen juist openlijke weerstand tegen het feit dat zij een neef getrouwd hebben, de ene van de kant van haar ouders, de ander vanuit de Nederlandse samenleving, waarin volgens deze respondent vreemd aangekeken wordt tegen mensen die ‘wat

hebben' met hun eigen familie. De overige vrouwen in ons onderzoek zijn getrouwd met een partner buiten de familiekring.

Aan de respondenten stelden wij de vraag hoe zij hun partner hebben ontmoet. Dit levert verhalen op waarin verliefdheid, verwachting, spanning en in sommige gevallen (ernstige) hindernissen vechten om voorrang. Zoals ook Sterkx en Bouw (2005) in hun recente onderzoek naar importhuwelijken concluderen neemt de invloed van ouders af en individuele zeggenschap toe, hoewel onze respondenten toch gevoelig blijven voor het oordeel van anderen. De 'eerste ontmoetingen' zijn uiteraard zo divers als de respondenten zelf. Niettemin zijn de verhalen rondom het ontmoeten van de partner te verdelen in twee groepen: de ontmoetingen die zonder inmenging van derden plaatsvonden en de ontmoetingen die door derden gefaciliteerd werden of waartoe derden zelfs het initiatief namen.

Ruim de helft van de Marokkaanse respondenten ontmoette de huidige partner zelfstandig, zonder directe inmenging van anderen. De buurt en vooral de school zijn vaak genoemde plaatsen waar de eerste ontmoeting plaatsvond. De partners leerden elkaar soms al als klein kind kennen, of juist tijdens de studie. Bij de Turkse respondenten ligt dit iets anders: slechts een derde ontmoette de partner zonder directe inmenging van anderen. In de overige gevallen hebben anderen een rol gespeeld bij de kennismaking. De rol van derden varieert van de opmerking 'misschien is hij iets voor jou' van een vriendin of klasgenoot tot een gearrangeerde ontmoeting met als doel een huwelijk te bewerkstelligen.

Bijna een derde van de Marokkaanse respondenten werd door anderen voorgesteld aan hun huidige partner, waarbij de variant van het 'informeel in contact brengen' domineert.

'Hij gaat ook veel met Nederlandse mensen om en ik ook. Die vrienden van mij kenden zijn vrienden. We zijn een beetje gekoppeld. Die vonden dat we bij mekaar passen, we zijn allebei een beetje Nederlands. Ik ging met Nederlanders om en hij ook. Zodoende.' (Marokkaanse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

'We zijn eigenlijk aan elkaar voorgesteld, mensen die mij kennen, kenden mensen die hem kennen. Hij had navraag gedaan en geïnformeerd naar mij .... (...). Mij is toen netjes gevraagd "Mogen we je telefoonnummer (aan hem) geven?". Ik heb het toen al heel snel aan mijn moeder verteld.' (Marokkaanse, 3 kinderen, laagopgeleid, werkend)

In enkele gevallen introduceerden de eigen ouders de huidige partner, overigens nadat deze en/of zijn ouders belangstelling toonden. Voor het overige zijn het vrienden en broers of zussen die als matchmaker optraden.

Bij maar liefst twee derde van de Turkse respondenten bemoeiden anderen zich actief met (het mogelijk maken van) de eerste ontmoeting. Vaker dan bij de Marokkaanse respondenten zijn het de eigen ouders en/of schoonfamilie die het initiatief namen tot een ontmoeting, of die een ontmoeting op initiatief van de potentiële huwelijkskandidaat mogelijk maakten. 'Ik hoorde ook veel over hem, dat hij een hele goeie jongen is en zo. Mijn zwager was ook helemaal enthousiast over hem', 'mijn zwager zei dat het een goede jongen was. Als hij had gezegd "Nee joh, daar moet je echt niets mee te doen hebben", dan had ik het niet gedaan' zijn typerende uitspraken in dit verband.

In de bovenstaande gevallen faciliteert de familie weliswaar de (eerste) ontmoeting, zeker ook door erachter te staan, maar heeft de vrouw vervolgens zelf de touwtjes in handen bij het voortzetten van het contact. In een enkel geval beperkt deze ruimte zich tot het al dan niet instemmen met de keuze van de (schoon)ouders, zoals bij deze Turkse vrouw.

'Mijn zwager is familie van hen. Ze kwamen op bezoek en toen hebben ze mij daar gezien. Op de traditionele manier eigenlijk. Ik was zestien. Ze vonden mij toen geschikt, want onze dorpen lagen ook dicht bij elkaar. Dus we waren geen vreemden. Onze ouders kenden elkaar wel, maar ze kwamen niet bij elkaar over de vloer. Maar ik had hem nog nooit gezien. En hij

mij ook niet. Alleen die dag. Toen was hij er ook bij. Hij was 24, ik was zestien'. Int: En hij vond jou leuk? 'Ja. Ze (hij en zijn ouders) hebben met elkaar over gepraat. Enne... Daarna kwamen ze om mijn hand vragen. En toen hebben mijn ouders gezegd van "Nou, wij zullen met haar gaan praten, wat zij ervan vindt"'. Int: *Wat vonden ze van je leeftijd, je ouders? 'Ehh...Geen probleem eigenlijk. Want toentertijd was het gewoon normaal hè, zestien, zeventien jaar. Vooral voor mensen uit XX (stad in Turkije). En toen hebben we met elkaar gesproken. Eerst hebben mijn ouders ook aan mij gevraagd, van "Wil je het wel?". En ik heb ja gezegd.'* (Turkse, 2 kinderen, laagopgeleid, werkend)

In de meeste gevallen is er (veel) meer keuzevrijheid voor de respondenten, maar ontmoetingen met een potentiële partner worden geacht niet (te) lang zonder consequenties te blijven. Als vrouwen kiezen voor voortzetting van het contact, dan gaan verwachtingen van een toekomstige verbintenis een grote rol spelen, zeker als ouders zich hiermee actief bemoeien. In onderstaand citaat beschrijft een Marokkaanse vrouw haar weerstand tegen een (tweede) gearrangeerde ontmoeting met een huwelijkskandidaat.

Int: Hij (vader) heeft je niet gedwongen? 'Hij heeft het wel geprobeerd, maar het is hem niet gelukt'. Int: Op welke manier? 'Door elke dag met mij te praten en elke keer dat hij boos werd, dat moest mij waarschijnlijk ertoe brengen dat ik nog een gesprek met hem (huwelijkskandidaat) zou voeren, maar dat wilde ik niet. Mijn vader heeft heel lang niet met me gesproken, misschien maanden. Ik ben God dankbaar dat ik er niet aan begonnen ben, alleen om hem gelukkig te maken'. Int: Wat had je te verliezen als je een tweede gesprek met hem (huwelijkskandidaat) had gevoerd? 'Dan was het waarschijnlijk definitief, dat ik dus wel een verloving met hem zou aanwillen'. (...) Int: Je had toch ook in een tweede gesprek kunnen vertellen dat je niets voor hem voelde? 'Ik had er geen behoefte aan. Mijn vader bracht het wel heel aardig, dat hij me leuk vond en zo. Maar ik vond hem gewoon niet leuk. Mijn vader vroeg "Wat is er dan niet (wat ontbreekt er)?"'. Ik schaamde me om tegen mijn vader te zeggen dat ik niets voor hem voelde. Mijn vader zei "Liefde komt pas na een huwelijk". Ik dacht "Bekijk het even, we leven niet in de middeleeuwen met liefde-komtpas-na-een-huwelijk". We leven in een andere tijd. (...). Je moet wel het bed delen met die persoon. Dat vind ik heel erg. Hoe doe je dat als je niet van iemand houdt? Als je niet eens het gevoel hebt, dat je uiteindelijk verliefd wordt? Ik dacht "Wat bezielt mijn vader?" Ik dacht alleen maar aan vriendinnen en gezellig school.' (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Een van de Turkse respondenten steekt de draak met de gewoonte om via bezoek aan ouders potentiële huwelijkskandidaten te komen 'keuren'. 'Eerst zien hè? Eerst bezichtigen, even kijken of ik goed van lengte ben, of ik goed kan lopen, geen scheve of... hè (lacht)'. Als het initiatief voor de eerste ontmoeting van derden is gekomen, wil dit niet per definitie zeggen dat sprake is geweest van drang of dwang, zoals ook onderstaand voorbeeld aangeeft.

Int: Hoe heb je je partner ontmoet? 'Via een vriend van een vriendin, dat was weer een goede vriend van hem. Zij waren samen opgegroeid, komen uit hetzelfde plaatsje en hij had mijn telefoonnummer aan hem gegeven. Dus toen belde hij mij...'. Int: Hij zat in Turkije, jij hier, jullie kenden elkaar niet en hij belde je. 'Hij sms'te mij. Dat was echt een wonder, want ik zat toen depressief thuis, ik zag het niet meer zitten en noem maar op. Ik had heel veel in mijn werk meegemaakt (...). Op een gegeven moment gingen we praten en het klikte. Onze interesses waren hetzelfde, dus zo kwam het eigenlijk. Toen ben ik hem heel snel in Turkije gaan ontmoeten. Ik heb mijn koffers gepakt en ging drie weken op vakantie. Iedereen verklaarde mij voor gek, van "je kent hem niet eens en je gaat nu al naar Turkije". Toen ik daar was ben ik voor het geloof getrouwd en anderhalve week hebben we erover gedaan om

alle papieren in orde te maken. (...). Hij had me per sms ten huwelijk gevraagd, en toen kende ik hem nog niet.’ (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

Diversiteit

Ongeveer twee derde van de Marokkaanse en Turkse respondenten in ons onderzoek is getrouwd met een herkomstgenoot uit Nederland. Een derde is getrouwd met een partner die in het kader van het huwelijk naar Nederland is gemigreerd. Bij onze respondenten lijkt opleidingsniveau van invloed op de keuze voor een huwelijksmigrant als partner. Laag opgeleiden zijn vaker ‘over de grens’ getrouwd dan hoger opgeleiden.

Méér Marokkaanzen dan Turksen in ons onderzoek ontmoetten hun partner zonder inmenging van derden. Opleidingsniveau en participatie op de arbeidsmarkt hebben geen invloed op de spreiding naar wijze waarop men de partner heeft ontmoet.

Het lijkt erop dat de eigen familie en/of de schoonfamilie bij de Marokkaanse respondenten een minder prominente rol speelt in de ontmoeting met de huidige partner dan bij de Turkse respondenten. De Marokkaanse ouders claimen hierin in ieder geval een minder expliciete rol dan de Turkse ouders. De focus op de eigen (groot)familie en de netwerken uit de herkomstregio die de Turkse gemeenschap in Nederland karakteriseert (Buijs & Nelissen, 1994; Fenema et al., 2000) brengt wellicht met zich mee dat de Turkse ouders meer vasthouden aan hun traditionele regierol. Dit betekent overigens zeker niet, dat de voorkeuren van Marokkaanse ouders geen rol spelen in de uiteindelijke partnerkeuze van hun dochter. Deze keuze blijft een zaak die het individuele belang van de dochter overstijgt. Het feit dat zij vaak te rade gaan bij andere familieleden of vrienden over het ontmoeten van potentiële partners, laat zien dat ook zij zich oriënteren op anderen.

Dit laatste is een groot verschil met de *Nederlandse respondenten*. Zij hebben hun huidige partner zonder inmenging van derden ontmoet, hoewel bij nader inzien voor sommigen geldt dat anderen een bescheiden rol hebben gespeeld: één vrouw ontmoette haar huidige partner bijvoorbeeld via een gemeenschappelijke vriendin, die lid was van hetzelfde kerkgenootschap. De gelijke gezindte van haar huidige partner sprak haar aan. Eén Nederlandse vrouw ontmoette haar huidige partner via een voorloper van het internet-daten, de babbelbox, waarin zij had ingesproken ‘misschien is er iemand die mij deze zomer wil leren zeilen’. Kortom, de rol van familieleden (vooral bij de Turksen) en vrienden (vooral bij de Marokkaanzen) bij de eerste ontmoeting met de partner is gemiddeld groter dan bij de Nederlanders. Vervolgcontact bij de Marokkaanse en Turkse respondenten staat in het teken van een serieuze verbintenis, zoals in de volgende paragraaf zal blijken.

7.2 Van ontmoeting tot verbintenis

In een klein aantal gevallen is bij de Marokkaanse en Turkse respondenten de periode tussen eerste ontmoeting en het aangaan van een verbintenis zeer kort. Dit kan het geval zijn bij een gearrangeerd huwelijk, maar ook kunnen beide partners zonder inmenging van anderen besluiten om direct in het huwelijksbootje te stappen. Van beide scenario’s is hierboven een voorbeeld gegeven. Het is soms moeilijk om druk van buitenaf te weerstaan, waardoor het niet altijd de huwelijkspartners zelf zijn die de lengte van de periode tussen ontmoeting en verbintenis bepalen.

Int: Wat vond je eigenlijk van zijn ouders? ‘Ja, ik vond ze lief, heel erg lief. Ze vonden mij de eerste keer al leuk en ze wilden mijn hand komen vragen, maar ik heb ze een beetje tegengehouden. Ik had zoiets van “het is nog te vroeg”. Maar na twee maanden waren we al verloofd.’ (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

Vaker zit bij de Marokkaanse en Turkse respondenten in ons onderzoek een periode tussen de eerste ontmoeting en het huwelijk, die in lengte varieert van enkele weken tot jaren. In deze periode, waarin men de partner beter leert kennen, komen sommige respondenten (ernstige) belemmeringen tegen. Anderen doorlopen deze periode in grote autonomie. Hieronder wordt een beeld geschetst van dit spectrum, in oplopende mate van keuze- en bewegingsvrijheid. Zowel Marokkaanse als Turkse vrouwen in ons onderzoek vertellen dat het vanuit de familie, de (religieuze) gemeenschap, of vanwege 'de cultuur' niet is toegestaan om een relatie voor het huwelijk te hebben. Veel vrouwen zorgen er daarom voor dat ontmoetingen (voorlopig) buiten het blikveld van de ouders en directe omgeving blijven, waarbij de kans om 'ontdekt' te worden altijd aanwezig is. 'Ik mocht geen verkering of zo, ik had het wel stiekem gedaan voor hem. Mijn moeder ging meteen daarna dromen, en ze kreeg een koortslip. Ik dacht "Mijn God, ze is helderziend of zo, ik kap er maar mee". Ze wist het meteen'. Dat de angst voor ontdekking niet altijd ongegrond is, laat onderstaand schrijnend voorbeeld zien.

'Ik was verliefd op hem. Ik was bont en blauw geslagen. Ik mocht hem niet meer zien, ik mocht hem niet meer bellen. Af en toe schreef hij een brief (vanuit Turkije) en toen zijn we gepakt. Mijn vader had een brief van hem in zijn hand. Dat was de reden. Het mocht niet meer. Het moest ophouden. Maar we bleven contact houden. Toen zijn we weer gepakt, en toen ben ik bont en blauw geslagen. Maar mijn oom (broer van vader) had beloofd dat het ooit goed zou komen, dat hij er voor zou zorgen dat ik met hem zou trouwen. En toen mijn vader op vakantie was, kon hij niet meer nee zeggen tegen zijn broer. Tja, en zo is het gegaan, eigenlijk. Een hele ellende. Als mijn oom er niet was geweest, dan hadden we nog niet kunnen trouwen.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

De meeste respondenten in ons onderzoek probeerden de (aard van de) relatie aanvankelijk verborgen te houden voor hun omgeving. Het is de moeder die, zo blijkt (soms achteraf), vaak al van de relatie afweet. 'Mijn moeder wist dat we met elkaar omgingen. De familie wist officieel van niks'.

Bovenstaand citaat geeft al aan dat ouders of andere familieleden niet altijd (geheel) in het ongewisse zijn over de relatie van de respondent, maar dat deze omgang - omwille van bestaande taboes - wordt genegeerd. Ook als de relatie serieus wordt en er trouwplannen zijn, blijft het soms nodig om de voorgeschiedenis te verdoezelen.

Int: Heb je je vader ook verteld dat je met hem ging? 'Nee, ik heb toen verteld dat hij bij mij op school zat en dat ik heel goed omga met zijn zusje en dat hij me leuk vond en met mij wil trouwen, dus hij komt om mijn hand vragen'. Int: Je hebt niet eerlijk gezegd dat je verliefd was en dat je met hem ging? 'Nee, natuurlijk niet; verliefd zijn, dat kon helemaal niet.' (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Enkele respondenten vertellen dat het niet zozeer een ouderlijk verbod op het hebben van een relatie als zodanig is dat hen parten heeft gespeeld, maar de leeftijd waarop de relatie ontstaat, of de achtergrond van de kandidaat-partner. Bij enkele ouders bestaat de angst dat de dochter haar opleiding niet afmaakt als een potentiële partner in het vizier komt, wat één vader ertoe bracht uitstel als voorwaarde aan zijn toestemming voor het huwelijk van zijn dochter te verbinden.

'Mijn vader was er tegen dat ik ging trouwen, wie het ook zou zijn. Hij zei altijd tegen me "Dochter, denk niet aan trouwen, dat kan altijd, probeer eerst te studeren, een hoge opleiding te doen, je rijbewijs te halen, een auto kopen, je huis inrichten. Doe alles zelf, zodat je

niet afhankelijk bent van anderen. Probeer zover dat kan, een carrière te hebben, voordat je trouwt”. (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, niet-werkend)

‘Nadat hij mij ten huwelijk heeft gevraagd, had mijn vader wel zoiets van “nou, je gaat niet meteen trouwen” en toen zijn we ook echt twee jaar verloofd geweest, omdat mijn vader zoiets had van “nou, dan hebben jullie de tijd om elkaar te leren kennen en sowieso om je studie af te ronden”. Het was wel een van de eisen van mijn vader.’ (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

Ook verschillen in achtergrond van een stel brengt een klein aantal - meest Turkse - ouders ertoe de relatie te dwarsbomen. In ons onderzoek gaat het dan om stellen waarvan de een Soennitisch is en de ander Alevitisch. Een van de Turkse respondenten liep om die reden weg van huis. Een Marokkaans ouderpaar met een Berberachtergrond trachtte de relatie van hun dochter met een Arabier te verhinderen.

Er zijn in ons onderzoek ook respondenten die een meer welwillende houding van de ouders ondervonden toen zij een relatie aangingen. Sommige ouders nodigen nadrukkelijk uit tot openheid van zaken. Dit schept een situatie waarin de respondent rustig de tijd kan nemen om haar toekomstige partner goed te leren kennen.

‘Na een half jaar (verkering met huidige echtgenoot) heb ik het mijn moeder verteld. Zij hadden namelijk altijd zoiets van “als er iets gebeurt, dan willen we het graag van jullie horen, niet van anderen buiten. We willen het van jullie mond horen”.’ (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, niet-werkend)

‘Nou het was begonnen op vriendschappelijk niveau. Later zijn we meer voor elkaar gaan voelen, en is het uitgebloeid tot een echte relatie’. Int: Wanneer begon jij hem leuk te vinden? ‘Ik was toen twintig en ik ging veel met hem om en we hadden heel vaak diepgaande gesprekken over de toekomst en we merkten heel gauw dat we op dezelfde lijn zaten betreffend het gezin, werk, enzovoort. En ja, die gevoelens kwamen geleidelijk en het leuke was dat het wederzijds was’. Int: En wisten je ouders ervan? ‘In het begin niet, maar ze merkten dat wij veel tijd met elkaar doorbrachten. En hij kwam ook vaak bij ons thuis om te studeren en opdrachten te maken.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

Andere ouders zijn aanvankelijk streng, maar worden na verloop van tijd ‘makkelijker’. De leeftijd van de dochter kan hiermee te maken hebben: een ‘oudere’ dochter krijgt meer vrijheden om een partner te ontmoeten dan een ‘jongere’. Zoals in hoofdstuk 6 aan de orde kwam kan ook goed gedrag van dochters worden beloond met meer vrijheden (zie ook Van der Hoek & Kret, 1992; Van der Hoek, 1994; Pels, 1998a).

‘Kort daarna was ik verloofd in Marokko en mijn vader vond dat hartstikke leuk voor mij. Ik ging ook op vakantie naar Marokko en dan bleef ik ook bij mijn verloofde slapen en gingen we altijd samen uit en toen zei hij ook nooit van; je mag niet daar naar toe gaan want jullie zijn nog niet getrouwd of....., hij had gewoon vertrouwen in mij’. Int: Wat was dan het vertrouwen dat hij had, dat je geen gemeenschap zou hebben met je verloofde of dat je het veilig zou doen? ‘Nee, dat ik gewoon niet met hem naar bed zou gaan, pas na mijn trouwen. Ik mocht het van mijn geloof zelf ook niet want ik wist dat je tot na je huwelijk moest wachten. Mijn vader vertrouwde mij gewoon omdat ik toen ook bad (vijf maal per dag), ik heb altijd gebeden en mijn vader zag dat altijd, hij was altijd heel blij met mij, heel trots.’ (Marokkaanse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

‘Ja, wij werden ouder, ze vertrouwden ons en zij zien ook andere dingen. Ze beseffen dan “als je nee zegt, dan gaan ze het toch doen. Dan doen ze het via school of zo”. (...). We mochten dus wel weg met school. Vriendjes niet nee. Maar op een gegeven moment mocht dat ook. Niet dat ik elke week met een andere jongen thuiskwam, maar meer ... -want ik was al 25 geweest - en toen vroeg mijn vader “Dochter, heb jij een sahpaz [vriend]?”. Zo zei hij het altijd. (...). Toen ik met mijn man omging, dat had mijn vader in de gaten. Ik belde hem op, want ik laat het hem altijd wel weten hoor, en bijvoorbeeld dan zei ik “Ik ga na het werk een vriend ophalen”. En op een gegeven moment was dat elke dag wel. Toen zei hij “Dochter kom eens een momentje. Jij bent iets aan het uitvreten, ik merk het, maar als je iets doet, doe het dan goed”’. Int: Wat bedoelde hij daar precies mee? ‘Nou “Kies je man goed uit”, daar kwam het op neer.’ (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

Een relatie van hun dochter vóór het huwelijk bezorgt veel ouders hoofdbreken, maar het uitblijven van een geschikte huwelijkskandidaat doet dat evenzeer. ‘Toen kwam ik dus met hem aanzetten. Maar omdat ik nooit begon over vriendjes, dachten mijn ouders bijna dat ik lesbisch was. Dus die waren al heel blij dat ik met een man aan kwam zetten, haha’.

Diversiteit

Is de ontmoeting met de partner vaak al een kwestie waarbij derden betrokken zijn, dit geldt in nog sterkere mate voor de periode na de ontmoeting tot aan het huwelijk. In deze periode is de bemoeienis van familie, vooral de ouders, bij de Marokkaanse en Turkse respondenten tamelijk vanzelfsprekend, of deze nu wordt gewaardeerd of niet. Etniciteit, opleidingsniveau en participatie op de arbeidsmarkt hebben geen duidelijke invloed op de mate van bewegings- en handelingsvrijheid van de respondenten met de toekomstige partner. De periode tussen ontmoeting en huwelijk is voor alle respondenten een spannende tijd, waarin strikte regels en taboes de omgang domineren. Het valt wel op dat zowel Marokkaanse als Turkse respondenten die ten tijde van de eerste ontmoeting iets ‘ouder’ waren, meer tijd of bewegingsvrijheid krijgen van de ouders om de partner te leren kennen.

De *Nederlandse respondenten* ondervinden nauwelijks bemoeienis van anderen. Het feit dat ze een relatie aangaan (voor het huwelijk) is dan ook niet of nauwelijks omstrepen. Hoogstens maken ouders zich zorgen over de jonge leeftijd van hun dochter, maar dit leidt niet tot een verbod. Geen van de Nederlandse respondenten meldt noemenswaardige obstakels bij het aangaan van de relatie met hun huidige partner: het is fijn als familieleden en vrienden blij zijn met de gemaakte keuze, maar de relatie is een privé-zaak van de twee geliefden.

7.3 Afwegingen bij de partnerkeuze

Welke afwegingen maakten de respondenten bij de keuze van een partner en welke verwachtingen hadden zij? Hoeveel ruimte was er om autonoom keuzen te maken? Wat dit laatste betreft kunnen we drie groepen onderscheiden. De eerste groep wordt gevormd door respondenten die geen of nauwelijks ruimte kregen om zelf de partner en/of het tijdstip van trouwen te kiezen. De tweede groep bestaat uit vrouwen die vertellen dat anderen een (belangrijke) rol speelden in hun overwegingen om met de partner te trouwen. De laatste groep bestaat uit vrouwen die zeggen zelfstandig en zonder inmenging van anderen te hebben beslist. Voor een kleine groep Marokkaanse en Turkse respondenten was het aangaan van een verbintenis met de partner een zaak waarbij de eigen keuze geen of een niet noemenswaardige rol speelde.

‘Hoe zal ik het zeggen... net als internet... je weet niet wie er achter dat beeldscherm zit. Zo’n persoon. Toentertijd, hoe hij zei dat hij was, zo was hij niet. Hij was een heel ander

persoon'. Int: Maar je was verplicht om met hem te trouwen? 'Nou ik zeg toch (geïrriteerd) zij hebben het.... Ja, ze zeiden "Je bent al twintig enzo, je gaat trouwen enzo". En ik had niemand anders. Dus ik zei niet "ik wil hem niet, maar ik wil hem".' (Turkse, 3 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

De meerderheid van deze vrouwen zegt zelf overigens dat zij niet door drang of dwang in het huwelijk zijn beland. De mogelijkheid om de voorgestelde huwelijkskandidaat af te wijzen, vormt volgens hen de grens tussen 'uithuwelijken' en 'arrangeren': 'bij uithuwelijken kan je niks zeggen en moet je het gewoon doen'. Dat arrangeren echter niet per definitie méér vrijheid betekent laat onderstaand citaat zien.

'Ik ben niet uitgehuwelijkt. Ze hebben wel gezegd van "je moet een keuze maken en zorgen dat je later niet zegt 'ik ben uitgehuwelijkt', dat moet je niet zeggen" '. Int: Je ouders zeiden dat je zelf een keuze moest maken? 'Ja. Maar op een gegeven moment, omdat hij hier moest komen, waren we in december op papier getrouwd (in Turkije) en toen leerde ik ze (schoonfamilie en toekomstig echtgenoot) kennen voor wat ze waren. Toen heb ik tegen mijn vader gezegd "Pa, ik wil niet meer". Toen zei mijn vader "Nee, je bent te laat, want je bent al getrouwd". Daar heeft mijn vader ook spijt van, dat hij dat heeft gezegd, maar hij zei toen "je bent al getrouwd, ook al ben je niet getrouwd, je bent wel getrouwd". Int: Wat bedoel je met 'op papier'? 'Om hem hierheen te halen en samen te komen gingen we in december trouwen en in juli na de bruiloft, kwam hij naar Nederland. Ik zeg "Pa, ik wil niet". "Nee, jij hebt zelf die keuze gemaakt om te trouwen en je bent getrouwd".... Mijn vader dacht: "Ze is getrouwd en dan gescheiden, dat is een slechte naam". Zo'n scenario had hij in zijn hoofd gemaakt. Maar ja, ik had zoiets van "pa, er zijn meisjes die op de bruiloft zeggen van 'ik wil niet', met hun trouwjurk aan. Ik ben alleen nog maar op papier getrouwd en we hebben nog niets gedaan". Maar nee, het mocht niet.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

In ons onderzoek komt daarnaast een geval voor van een Marokkaanse respondente die op haar achttiende uitgehuwelijkt is aan de beste vriend van haar vader, tegen haar uitdrukkelijke wil. Toen zij kort na het huwelijk bij haar man wegliep, stemde haar vader pas in met een scheiding als de vrouw de gederfde kosten van de bruiloft aan hem zou terugbetalen. Dit schrijnend relaas is gelukkig uitzonderlijk. Er is daarnaast wel een klein aantal vrouwen dat aangeeft dat hun belangrijkste overweging om te trouwen was te kunnen ontsnappen aan de beperkte bewegingsvrijheid in het ouderlijk gezin. Deze vrouwen hoopten op 'een beter leven', een wens die voor sommige is uitgekomen.

'Toen kwamen zijn ouders om mijn hand vragen, tja, toen was het gebeurd. Ik had wel altijd hem in gedachte als partner. Ik dacht altijd "als ik ga trouwen, dan trouw ik met hem". Ik was daar op vakantie. Ik ben niet echt uitgehuwelijkt. Ik had toen zoiets van "als ik bij mijn vader blijf is dat ook niet leuk. Ik had het niet meer naar mijn zin thuis, want mijn vader wilde ook gaan trouwen. Ik wilde geen andere vrouw zien in huis. Ik dacht "nou, ik ga gewoon trouwen, ik ga gewoon weg hier". (...). Er was geen andere keus. Of je moest trouwen, of je moest ergens anders gaan wonen. En alleen wonen kon bij ons niet. Nee. Dat is gewoon onze cultuur.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, werkend)

'Er waren eerder mannen om mijn hand komen vragen, maar toen wilde ik niet'. Int: Waarom niet? 'Omdat ze familie van mijn vader waren. Ik wilde niet hetzelfde leven als wat ik thuis had'. Int: Waarom koos je voor hem? 'Ik kon bij hem een ander leven krijgen. Ik kende zijn familie, mijn broers hadden mij verteld over zijn karakter (...)' Int: Toen duidelijk werd dat je met hem door zou gaan, kun je iets vertellen over hoe je je dat had voorgesteld?

‘Even genieten van elkaar en van het leven en dan kinderen nemen. Dat was ook precies zijn idee. We hebben niet gelijk kinderen genomen. Lekker op stap, lekker uitgaan. Hele leuke dingen doen. Wat wij al die tijd niet gedaan hadden’. Int: Wat jij vroeger niet kon doen, heb je met hem gedaan? ‘Ja, en ik veranderde zo. Ik was zo anders dat mijn familie dacht “Jeetje!”.’ (Marokkaanse, 3 kinderen, middenopgeleid, werkend)

Bijna een kwart van de Marokkaanse en bijna de helft van de Turkse respondenten namen de beslissing om een verbintenis met de partner aan te gaan samen met anderen (ouders). Meestal is de rol van de ouders aanzienlijk, maar benadrukken de respondenten dat zijzelf uiteindelijk wel degelijk degenen zijn die de beslissing genomen hebben om met de partner te huwen. Opvallend is dat een viertal Turkse respondenten met nadruk vermeldt dat hun ouders niet de verantwoordelijkheid voor de partnerkeuze willen dragen.

‘Maar ik zei “Ik wil eerst jullie (ouders) antwoord horen, wat willen jullie? Ik wil eigenlijk doen wat jullie willen”. Maar mijn moeder zei: “Het is j ouw leven, jij gaat ervoor, want je moet niet straks zeggen “mijn moeder heeft me gegeven” en dan je huwelijk kapot maken, dat willen we niet. Als je gaat, dan ga je voor je hele leven”.’ (Turkse, 5 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

De helft van de vrouwen (waaronder meer Marokkaansen dan Turksen) nam naar eigen zeggen zonder interventie van anderen de beslissing om met de partner te trouwen. Verliefdheid en een gevoel van lotsverbondenheid met de partner zijn in hun geval de belangrijkste redenen om te trouwen.

De meeste Marokkaanse en Turkse respondenten hebben overigens naast het rekening houden met familie en/of romantische redenen, ook praktische en rationele afwegingen genoemd bij het aangaan van een verbintenis met hun huidige partner. ‘Krijg ik het goed in mijn huwelijk?’ is hierbij de achterliggende vraag. Voor een Turkse respondent speelde bijvoorbeeld de praktische afweging of zij na haar huwelijk haar studie zou mogen voltooien, iets dat overigens niet gelukt is.

‘Toen kwamen zij mijn hand vragen. Toen zat ik op school. Ik had eerst gezegd van: “Nee, ik wil het niet. Ik wil - ook al is het huishoudschool - ik wil toch eerst wel iets halen. Een bewijs, een diploma, waar ik verder mee kan als ik ga trouwen weet je. Dus dat ik verder kan opbouwen”. Dat heb ik tegen de vrouw van zijn broer gezegd en ze zei “O, je kan ook doorgaan met studeren, want dat vinden wij ook heel goed dat je doorstudeert”. Dat was wat mij over de drempel trok, weet je, om ja te zeggen. Maar toen heb ik gezegd “Maar ik heb wel een voorwaarde. Ik wil hem eerst leren kennen. Het is niet voor twee dagen, die beslissing die ik ga nemen, het is voor levenslang. En pas daarna zeg ik van ok e. Ik vind hem leuk, ik vind hem lief, of kunnen we wel met elkaar omgaan?”. Toen zijn we verloofd en pas eind mei zijn we getrouwd’. Int: Ben je in die tijd naar school gegaan? ‘Jawel. Maar na het trouwen ben ik gestopt, want ik was zwanger (respondent lacht). Het was niet de bedoeling, maar ik was zwanger.’ (Turkse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Afwegingen hebben dus in grote mate te maken met de voorstelling die men zich maakt van de toekomst met de partner. Hiervoor is het belangrijk dat de partner een bepaalde ori entatie heeft (‘Ik wilde niet met iemand trouwen met een ouderwetse achtergrond’) en/of beschikt over karaktereigenschappen zoals betrouwbaarheid en verantwoordelijkheidsgevoel.

‘Het klikte gewoon. We voelden elkaar goed aan en wilden onze hele leven met elkaar blijven. Hij had bepaalde kenmerken van de ideale man, de prins op het witte paard. (...). Zoals de manier waarop hij praatte over de rol van een vrouw in een huwelijk. Dat sprak mij heel

erg aan. Hij was erg gesteld op de onafhankelijkheid van een vrouw. De manier waarop hij over zijn familie sprak, het waren vrij progressieve mensen volgens hem. De manier waarop hij over het leven dacht, hij wilde graag een vrouw die werkte en een vrouw die onafhankelijk was en dat zijn dingen die ik ook heel erg graag wilde. Hij stond met beide benen op de grond, dat vond ik ook erg belangrijk.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

‘Ik dacht van “hij heeft een goed karakter, hij is rustig, hij is leuk, hij is grappig, hij doet zijn best, hij werkt ook. Ik zie dat hij ook goed kan werken, weet je”. Hij is niet zo iemand van “ik ga thuis zitten. Ik ga luieren”. Ik dacht van “ik vind hem leuk, ik kan een leuke tijd met hem doorbrengen”. Hij werkt ook. Hij laat me nooit in de steek weet je. “Hij kan goed voor me zorgen” dacht ik eigenlijk. Dat is belangrijk.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Diversiteit

Hierboven maakten we een indeling naar de mate van autonomie die de respondenten hebben gehad bij het aangaan van een verbintenis met de partner. Hieruit blijkt dat de Marokkaanse respondenten vaker dan de Turkse zeggen zonder inmenging van anderen hun partner te hebben gekozen. Opleidingsniveau blijkt hierbij een rol te spelen: de respondenten die zonder inbreng van anderen hebben gekozen voor een verbintenis met de partner, zijn meest midden- en hoogopgeleid.

Als er invloed is van anderen, dan zijn dit bijna uitsluitend de ouders, en in enkele gevallen andere familieleden. Een kleine groep Marokkaanse en Turkse respondenten had weinig of geen inspraak in de keuze van de partner. Deze vrouwen zijn laag- of middenopgeleid.

De Nederlandse respondenten zijn alle naar eigen zeggen zelfstandig en zonder invloed van anderen een verbintenis met de partner aangegaan. Al eerder is opgemerkt dat de partnerkeuze voor hen een zaak is die slechts de geliefden aangaat.

De afwegingen van de *Nederlandse respondenten* bij de partnerkeuze wijken nauwelijks af van die van de allochtone respondenten. Ook de Nederlandse vrouwen benadrukken het belang van een ‘juiste’ of overeenkomstige oriëntatie (‘hij had dezelfde verlangens’). Vaker dan de Marokkaanse en Turkse respondenten noemen zij hierbij de afweging dat de toekomstige partner een goede vader voor de kinderen zal zijn. Dit verschil kan wellicht worden verklaard doordat voor Nederlandse vrouwen en zeker mannen de keuze voor kinderen minder vanzelfsprekend is dan voor allochtonen (vgl. Dijkstra et al., 2003; Nijsten, 1998a; Pels, 1998a), waarmee de partnerkeuze bewuster in het licht van toekomstig vaderschap komt te staan.

7.4 Steun en obstakels binnen het huwelijk

Hoewel de nadruk lag op de keuze voor een partner en die voor kinderen, kwam in het interview de periode sinds de huwelijksvoltrekking wel aan de orde, vooral rondom het onderwerp ‘verwachtingen van de partner/het getrouwde leven’. Bij het bespreken hiervan vertelden veel respondenten over de mate waarin hun verwachtingen zijn uitgekomen. Ook rondom de onderwerpen ‘keuze voor kinderen’ en ‘taakverdeling’ (zie later in dit hoofdstuk en hoofdstuk 8) gaven de respondenten een kijkje in hun huidige gezinsleven, de hulpbronnen die zij aanwenden en de hindernissen die zij ondervinden. Deze bespreken we hieronder in het kort, ook omdat ze inzicht verschaffen in strategieën die de respondenten toepassen om hun handlings- en bewegingsvrijheid te vergroten.

Wat opvalt, is dat - ongeacht de wijze waarop het huwelijk tot stand is gekomen - de respondenten het huwelijk en hun partner zeer belangrijk achten. Zoals een van hen het verwoordt:

'Je bouwt met je man een stamboom op, met je partner. Niet met je ouders of met je kinderen, maar met je partner'.

Een klein aantal respondenten vertelt dat het huwelijk zo belangrijk en onaantastbaar is in hun ogen, dat zij - ondanks dat zij niet gelukkig zijn - niet overwegen om te scheiden van hun partner. Een drietal Turkse vrouwen is echter wel gescheiden. Een Marokkaanse vrouw is tweemaal gescheiden en nu getrouwd met haar derde echtgenoot. Ook in dit huwelijk is zij niet gelukkig, maar zij stelt dat zij zich vanwege 'de buitenwereld' niet de vrijheid kan permitteren om ook van deze man te scheiden.

Een aantal respondenten maakte in het interview opmerkingen waaruit bleek dat het dagelijks leven na de huwelijksvoltrekking moeilijk was, om diverse redenen. Vijf - allen Turkse - respondenten, getrouwd met een huwelijksmigrant, melden problemen die met de migratie van de partner te maken hebben. De partner van één respondent werd depressief na aankomst in Nederland, maar er zijn ook veel praktische obstakels te overwinnen.

'Mijn man kwam net van Turkije, hij werkte thuis, die conflicten waren er natuurlijk ook. (...) Ik ging werken en hij zat thuis, dat kan een man niet hebben uit Turkije. Dat jij gaat werken, de man bent en hij in principe de vrouw is. En de taal, dan moest ik naar de politie om te regelen, dan moest ik weer dat doen, en dit regelen, school regelen en dan moest ik na alles ook nog zijn Nederlandse taal helpen te leren. Dus eh, het is me allemaal een beetje teveel geworden eigenlijk.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

De meesten melden overigens dat het nu beter gaat: twee van de partners zijn een eigen onderneming gestart en meestal lijken de partners hun plek in Nederland te hebben gevonden. Er zijn echter ook Turkse respondenten die aangeven dat zij en hun partner vanwege de nasleep van de huwelijksmigratie (tijdelijk) uit elkaar zijn gegaan.

Niet alleen respondenten getrouwd met een huwelijksmigrant ondervinden problemen in de eerste fase van hun huwelijk. Bemoeizuchtige schoonfamilie blijkt een belangrijke bron van conflict en ergernis.

'Je leert gewoon jezelf beschermen. Ik had zoiets van "ja, mijn man beschermt me wel en ik ben toch de boze en hun zoon luistert wel". Als ik iets zeg, dan zegt ze (schoonmoeder) toch "het is mijn schoondochter en die weet toch niks". Maar op een gegeven moment dacht ik "Nee, je moet jezelf beschermen schat, want niemand beschermt jou".' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

'Om haar (schoonmoeder) hebben we ook veel ruzie gehad. In het begin waren er veel problemen. Bijvoorbeeld, dan vertelden ze mijn man iets anders dan ze mij vertelden. Dat merkte ik, en nu regel ik gewoon mijn zaken zelf. En ik maak daarover geen verwijten meer naar mijn man, want hij kan er ook niets aan doen, hij had ook niet gewild dat zij zo zijn.' (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, niet-werkend)

De eigen assertieve opstelling en een positieve rol van de partner zijn belangrijk bij het oplossen van problemen in de familiesfeer, zo vinden deze respondenten. Voor het 'beter maken' of het 'goed houden' van het huwelijk wordt door een Marokkaanse en een Turkse respondent naar het geloof verwezen als hulpbron.

'Vroeger, bijvoorbeeld als ik ruzie zou hebben met mijn man, dan kun je het veel groter maken, schreeuwen en zo. Maar nu, nu je je kijk hebt veranderd en kijkt vanuit de islam, dan los je dingen niet op door te schreeuwen, maar je leert om dingen op te lossen door te praten. Nu kan ik over alle onderwerpen zitten en praten met mijn man. Niet dat ik daarvoor grote ruzies met hem had, maar tegen elkaar in gaan, echt ver gaan enzo, dat kun je dan wel

doen. Nu niet meer, je kijkt naar elkaar en je gedrag naar je kinderen is erg veranderd. Ik had het erg druk, dan kun je ook boos worden, dan houdt je geduld een keer op met de kinderen. Maar nu, nu ben je veel geduldiger, veel begripvoller naar hen toe. We waren toch anders voordat we de islam kenden. Je probeert dan te laten zien dat je sterk bent, maar je kracht laat je niet daardoor zien. Je laat het zien door de ander te begrijpen, op een begripvolle manier een oplossing vinden, dat is kracht. Niet door ruzie, dat vind ik erg mooi, echt ik vind de islam zó mooi.’ (Turkse, 5 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Buiten de islam en de eigen constructieve opstelling en die van de partner noemen de respondenten geen andere hulpbronnen.

Diversiteit

Zoals gezegd hebben we niet systematisch gevraagd naar de tevredenheid met het huidige huwelijksleven. Dit zorgt ervoor dat we weinig weten van de huwelijken waarin veel naar tevredenheid verloopt en waarin respondenten zich gelukkig voelen. In deze paragraaf ligt naar alle waarschijnlijkheid een te sterke nadruk op negatieve aspecten van de huwelijken van de respondenten. Dit gezegd hebbende valt het op dat de vrouwen die zich negatief hebben uitgelaten over hun partner of huwelijk doorgaans niet buitenshuis werken en lageropgeleid zijn. Ze spreken over een gevoel van sleur en ‘is dit alles’, en hebben het gevoel aan de zijlijn van de maatschappij te staan. Onvrede over de partner en de maatschappelijke positie lijken vaak verweven te zijn. Marokkaanse en Turkse vrouwen die buitenshuis werken hebben zich in de interviews veel minder vaak negatief uitgelaten over hun leven en hun partner. Voor de *Nederlandse vrouwen* gaat dit echter niet op: werkenden lijken niet méér tevreden te zijn over hun partner dan niet-werkenden.

7.5 Keuze voor kinderen

De gemiddelde leeftijd waarop de Marokkaanse respondenten hun eerste kind kregen is 24 jaar. Voor de Turkse respondenten geldt dat zij gemiddeld op 24,8-jarige leeftijd hun eerste kind kregen. De spreiding is voor Turkse vrouwen nagenoeg hetzelfde als die voor de Marokkaanse, namelijk tussen de 19 en de 32-33 jaar.

Zoals ook blijkt uit de literatuur (Distelbrink & Hooghiemstra, 2006) is het opleidingsniveau zeer bepalend voor de leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen. Laag opgeleiden in ons onderzoek kregen op gemiddeld 21,5-jarige leeftijd hun eerste kind, terwijl vrouwen met een middenopleiding gemiddeld op 24,8-jarige leeftijd hun eerste kind kregen. De hoog opgeleiden in onze studie werden gemiddeld op 28-jarige leeftijd voor het eerst moeder.

Aan de respondenten is gevraagd of zij met hun partner de komst van het eerste kind vooraf besproken hebben. Drie kwart van de Marokkaanse en Turkse vrouwen beaamt dat. De overige, meest Turkse respondenten, spraken niet van tevoren met de partner over kinderen. De fase waarin besprekingen met de partner plaatsvinden, kan sterk uiteenlopen. Een minderheid van de vrouwen vertelt al vóór het huwelijk hierover uitvoerig van gedachten te hebben gewisseld; anderen bespraken deze kwestie voor het eerst serieus na een aantal jaren huwelijk.

Onderzoek dat inzoomde op de onderhandelingsprocessen rondom het krijgen van kinderen wijst overigens uit dat paren meestal weinig openhartig en diepgaand praten over deze materie, en dat de (voorzichtige) gespreksinitiatieven toch vaak van de vrouw uitgaan (Dijkstra et al., 2003; Pool & Lucassen, 2005). In hoeverre hierbij sprake is van etnisch verschil komt in deze studies niet ter sprake. Verondersteld zou kunnen worden dat het onderwerp voor Marokkaanse en Turkse paren minder beladen is vanwege de grotere vanzelfsprekendheid waarmee kinderen in het huwelijk verwelkomd worden. Relatie- en gezinsvorming liggen meer in

elkaars verlengde. In dit verband valt op, dat slechts een enkele allochtone respondent vertelt te hebben gesproken of nagedacht over de vraag of er wel kinderen zouden moeten komen. Voor de meeste respondenten was de kwestie niet of, maar wanneer en onder welke omstandigheden. De afwegingen die de respondenten hebben gemaakt en de voor- en nadelen hiervan komen verder aan de orde in de volgende paragraaf.

Een derde van de Marokkaanse en de helft van de Turkse vrouwen raakten zwanger van het eerste kind binnen een jaar na de huwelijksvoltrekking. Dit betekent dat twee derde van de Marokkaanse en de helft van de Turkse respondenten na meer dan een jaar (en maximaal zes jaar) in verwachting raakten van hun eerste kind.

Drie op de tien respondenten is ongepland zwanger geworden van het eerste kind. 'Niet gepland' is overigens een rekbaar begrip: in dit verband kan zowel het zwanger worden ondanks het gebruik van anticonceptie worden verstaan, als het 'op z'n beloop' laten en afwachten, zoals ook uit onderstaand citaat blijkt (zie Dijkstra et al., *ibid.*, voor vergelijkbare bevindingen).

'Ik had verwacht dat ik verder zou studeren. Maar dat ging niet door want toen kwam onze kleine heks eraan... ik wou eigenlijk nog wachten... met kinderen. Ja, ik was nog achttien jaar en ik wist amper wat anticonceptie was. Ik gebruikte het wel, maar dat was een dag gebruiken en vijf dagen niet gebruiken.' (Turkse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Ongewenste zwangerschap van de eerste komt bij onze respondenten slechts in één geval voor. Eén Turkse respondent koesterde weliswaar een kinderwens, maar had serieuze huwelijksproblemen met haar partner - kort daarvoor als huwelijksmigrant naar Nederland gekomen - waardoor zij op dat moment geen kind wilde. Zij is later van haar man gescheiden en achteraf zeer blij met de komst van haar kind.

'Kijk hij was in december gekomen naar Nederland. En zij is in oktober geboren. Ik had de pil genomen, want ik wou niet gelijk een kind. En daarna om haar te laten vallen... ik heb zoveel zware dingen opgetild en zo, voor een miskraam.... Er is niks gebeurd....' (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Diversiteit

Opleidingsniveau, zo blijkt ook bij onze respondenten, heeft een relatie met de leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen. Hoe hoger opgeleid, des te hoger de leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind. De huidige arbeidssituatie hangt niet samen met de leeftijd bij het krijgen van het eerste kind. Het is op basis van het onderzoeksmateriaal niet na te gaan of de respondenten tijdens de zwangerschap van het eerste kind al dan niet betaalde arbeid verrichtten.

Drie kwart van de Marokkaanse en Turkse respondenten sprak van tevoren met de partner over de keuze voor kinderen, een kwart, vooral Turksen, deed dit niet. Ook hier is opleidingsniveau van belang: degenen die niet van tevoren met de partner spraken zijn laag- en middenopgeleid.

Ruim de helft van de respondenten, waaronder meer Marokkaansen dan Turksen, stelde de zwangerschap van de eerste uit. De Turkse uitstellers hebben op dit moment bijna alle een betaalde baan. De groep Marokkaanse uitstellers is iets diverser samengesteld: ook veel (op dit moment) niet-werkende Marokkaanse vrouwen stelden hun eerste zwangerschap uit. Zowel de Marokkaanse als de Turkse uitstellers zijn voornamelijk hoog- en middenopgeleid. Omgekeerd geldt dat bijna alle respondenten die ongepland zwanger zijn geworden laag- of middenopgeleid zijn.

De *autochtoon-Nederlandse respondenten* behoren bijna allemaal tot de groep uitstellers.

7.6 Afwegingen bij de kinderkeuze

De Marokkaanse en Turkse vrouwen die snel zwanger raakten na het huwelijk noemen over het algemeen geen overwegingen voor eventueel uitstel van de zwangerschap: het (willen) krijgen van kinderen is voor de meeste van hen vanzelfsprekend. Een enkeling verwijst daarbij naar een traditioneel rolpatroon, waarbij de vrouw moeder is en de man kostwinner. Onderstaand citaat van een vrouw die met een huwelijksmigrant is getrouwd, laat zien dat deze vanzelfsprekendheid helemaal niet hoeft te betekenen dat de komst van kinderen geen bewuste keuze is.

'Ik had ook zoiets van "Ik heb jou gehaald. Ik ga niet meer voor jou werken. Ik heb gewerkt totdat ik jou hierheen heb gehaald. Ik ga kinderen nemen. Mijn doel is om een kind te nemen en jouw doel is om een baan te vinden". Dat heb ik echt tegen hem gezegd.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Bij anderen heeft de vanzelfsprekendheid wél tot gevolg dat een keuze voor kinderen niet bewust wordt gemaakt.

'Tja, na anderhalf jaar kwam mijn dochter. En... (respondent voelt zich ongemakkelijk) het is gewoon... tja,... gebeurd. Ik wilde kinderen'. Int: Waarom? (lachend) 'Ik vond het gewoon leuk. Ik weet niet. Ik dacht van "als je getrouwd ben, dan moet je gewoon kinderen maken". Dat hoorde er gewoon bij'. Int: En wat vond uw man ervan? 'Hetzelfde. We praatten daar niet over, dat moest gewoon gebeuren.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, werkend)

Ouderschapsmotieven

De belangrijkste reden om de komst van kinderen niet uit te stellen is de verwachte gezelligheid en verrijkende ervaring van het kinderen krijgen zélf. Bijna alle respondenten, ongeacht etniciteit, opleidingsniveau en arbeidsmarktsituatie, en ongeacht of zij met kinderen gewacht hebben of niet, vinden het krijgen van kinderen een zeer positieve ervaring. Hoewel dit in het interview natuurlijk in retrospectief wordt opgemerkt, blijkt uit de antwoorden dat de positieve verwachting rondom het moederschap en gezinsvorming voor heel veel vrouwen de belangrijkste overweging is geweest bij de keuze voor kinderen. Bijna alle Marokkaanse en Turkse respondenten in ons onderzoek noemen het plezier en de gezelligheid die ze ontleen aan het gezin als een groot voordeel van het hebben van een of meerdere kinderen. 'Ik word er vrolijk van' en 'gezellig samen thuis' zijn vaakgehoorde kreten. Dat geldt ook voor de opmerking dat een kind iets is dat (helemaal) 'van jezelf' is. Kortom, de kinderen zijn een zeer belangrijke bron van voldoening en geluk in het leven van de respondenten en een enkele 'uitsteller' merkt op dat ze achteraf spijt heeft niet eerder aan kinderen begonnen te zijn, nu ze weet hoe bevredigend het is.

Deze bevindingen sluiten aan bij eerder gezinsonderzoek onder Marokkanen en Turken (Nijsen, 1998a; Pels, 1998a, 2005a), waaruit een relatief sterke moederschapsideologie naar voren komt. Daarnaast wijzen deze studies op het toegenomen belang van psychologische motieven voor het krijgen van kinderen. In de herkomstgebieden van Marokkanen en Turken is doorgaans sprake van een laag bestaansniveau en weinig sociale zekerheid. Kinderen vertegenwoordigen vaak een belangrijke economische waarde, een vorm van oudedagsvoorziening. Uit voornoemd onderzoek blijkt een verschuiving naar psychologische ouderschapsmotieven, en de uitlatingen van onze respondenten corresponderen daarmee. In de landen van herkomst is overigens eenzelfde ontwikkeling te zien, die samenhangt met verstedelijking en de verandering van leefstijlen die daarmee gepaard gaat (Kagitçibaşı & Ataca, 2004). De genoemde veranderingen zijn in het kader van ons onderzoek om meerdere redenen van belang. Zo hangt verkleining van het kindertal ermee samen, omdat ouders meer tijd en aandacht in hun

kroost willen investeren. Maar ook zijn we getuige van een veranderd toekomstperspectief waarin kinderen niet meer verantwoordelijk worden gehouden voor de financiële zorg voor hun ouders op latere leeftijd. Deze zal meer op de ouders zelf neerkomen, dus ook op de moeders.

Afwegingen rondom de planning

De helft van de Marokkaanse en Turkse respondenten werd na een jaar of langer zwanger van het eerste kind. Op een enkeling na, bij wie zwangerschap al eerder gewenst was maar uitbleef, namen deze vrouwen geboortebepurende maatregelen en noemden zij tijdens het interview expliciete overwegingen bij (het uitstellen van) het krijgen van kinderen.

De redenen die de vrouwen aanvoeren voor uitstel blijken in drie categorieën onder te brengen. De helft van de 'uitstellers' noemt het 'elkaar beter willen leren kennen' en het 'genieten van elkaar' en de vrijheid alvorens aan een gezin te beginnen als (belangrijkste) reden voor het uitstel. Een deel van de Turkse vrouwen noemt hierbij in één adem het op orde krijgen van de financiën. In totaal stelde bijna een kwart van de vrouwen de komst van het eerste kind uit omdat zij graag wilden (doorgaan met) werken en/of eerst een carrière wilden opbouwen (zie ook hoofdstuk 8, paragraaf 1). Voor andere vrouwen vormde het afmaken van de studie het belangrijkste motief voor het uitstel.

'Ja we trouwden toen we allebei nog studeerden. Allebei hadden we zoiets van eerst de studie afmaken en halen allebei onze bul en dan wilde ik nog een paar jaartjes, minimaal twee, werken. Ik dacht "Ik ga niet m'n hele leven studeren en dan gelijk aan de kinderen". Dat vind ik zonde van mijn studie. En ook wat werkervaring opbouwen en dan kunnen de kinderen wel komen.' (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, niet-werkend)

Enkele respondenten die snel na het huwelijk zwanger werden, zouden - achteraf terugkijkend - liever later aan kinderen zijn begonnen. Door de komst van kinderen is de eigen ontwikkeling er deels bij ingeschoten, zo melden deze vrouwen. De betreffende vrouwen zijn evenwel vrij laconiek over het gegeven dat de kinderen eerder kwamen: 'We zouden wel allebei een opleiding gaan volgen. Toen bleek dat ik zwanger was, had ik zoiets van: "Ga jij maar een opleiding volgen, ik blijf wel met de kinderen thuis".'

Int: Als u nu terugkijkt, wat vindt u ervan dat er in die fase van uw leven kinderen zijn gekomen? 'Later. Ik had later kinderen gehad. Ik had eerst mijn opleiding gedaan. Ik werkte toen. Ik had carrière gemaakt, mijn man had een vaste baan gehad. We hadden dan eerst een eigen woning gehad. Dat alles had ik eerst gedaan. Ik had het in een andere volgorde gedaan.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, werkend)

Int: Waren er nadelen (aan jong moeder worden)? 'Dat merk ik nu eigenlijk. Als ik gewoon mijn pabo had gedaan dan was ik nu al klaar'. Int: Je bedoelt als je in plaats van een kind te krijgen je studie had afgemaakt? 'Ja, maar dat is nu, toen wilde ik echt moeder worden. Je raakt wel geïsoleerd. Mijn man was op een gegeven moment aan het werk en ook in de vakantie. Je bent de hele dag met het huishouden bezig en je kind en boodschappen doen. Soms dan kwam het wel in mijn hoofd dat ik niemand had. Ik had wel familie maar geen vriendinnen. Je zet het dan van je af omdat het even niet anders kan. Het gevoel heeft nooit de overhand genomen dat ik gevangen was. Soms miste je het gewoon'. Int: Wat deed je dan behalve het even van je afzetten? 'Even doordouwen. We hadden veel plezier met zijn tweetjes, we deden alles samen'. Int: Zou je met de kennis en ervaring die je nu hebt andere keuzen of beslissingen maken? 'Ik denk dat ik niet zo vroeg getrouwd zou zijn. De pabo afronden of een andere opleiding.' (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Geen van de vrouwen heeft achteraf spijt van de komst van kinderen. 'De voordelen wegen heel erg op tegen de nadelen. Je wordt er een rijker mens van'. Dit neemt niet weg dat een deel van de respondenten wel degelijk enige nadelen heeft ervaren. Ruim een derde van de Marokkaanse en Turkse moeders noemt nadelen die verbonden zijn aan het moederschap in het algemeen, of nadelen die zijn verbonden aan hun specifieke situatie. Voor sommigen tellen deze nadelen zwaar, voor anderen minder. Bovenstaand citaat wijst al in de richting van de belangrijkste nadelen van het krijgen van kinderen in de ogen van de respondenten. Deze zijn samen te vatten onder de noemer: minder mogelijkheden. Specifiek gaat het om de mogelijkheid om (verder) te studeren, of te werken, (méér) carrière te maken, (méér) geld te verdienen en meer vrijheid en vrije tijd te hebben voor zichzelf of anderen. Meer dan de helft van de respondenten die nadelen hebben genoemd, ondervindt een beknopting van hun mogelijkheden op bovengenoemde terreinen. Daarnaast zijn er drie (Turkse) vrouwen die melden na de geboorte van hun (eerste) kind een postnatale depressie te hebben gehad.

'Ze ging alleen maar huilen en toen raakte ik ook in een depressie. Dat had ik niet door. Haar babytijd is zooo slecht gegaan. Sinds één jaar gaat het goed tussen mijn dochter en mij. Ik ben naar een opvoedcursus gegaan. Maar ik heb daarvoor heel vaak hulp gevraagd bij de consultatiebureau van "wat moet ik doen? Hoe moet ik tegen dat kind reageren als ze zus en zo doet?" '. Int: Was dat over opvoedproblemen of lichamelijke klachten? 'Ja, door lichamelijke klachten... te verwend. Ik dacht dat ik wist hoe ik een kind moest opvoeden terwijl ik het helemaal verkeerd deed. Ik zei ook van "Is dit nou een baby? Waarom klagen andere mensen niet? Ik heb niks aan jou. Ik kan niet van je genieten, ik kan niet van je houden" weet je wel. Daarom ging het heeeel erg slecht. Het ging zo slecht dat ik haar echt vaak heb geslagen van "ik hou gewoon niet van je, ik haat je" weet je. Terwijl het echt aan mij lag. Maar het lag ook aan de ziekte. Ik was heel erg radeloos. Ik ging heel vaak naar mijn moeder weet je. Ze steunden mij zo erg. Van "ga maar even lekker slapen" weet je wel.' (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Twee respondenten, een Marokkaanse en een Turkse, kregen een kind met gezondheidsproblemen, waardoor zij vooral de eerste periode na de geboorte als zeer zwaar hebben ervaren. Overige - vaak tussen de regels door genoemde - nadelen zijn slaapgebrek, drukte en verlies van het figuur. Zoals al eerder is opgemerkt, wordt aan deze nadelen niet te zwaar getild en worden ze goeddeels beschouwd als intrinsiek verbonden met het moederschap.

Inmiddels zijn verschillende factoren de revue gepasseerd die mee hebben gespeeld in de overwegingen van vrouwen om kinderen te willen, of de komst daarvan nog even uit te stellen. Genieten van het samenleven en de ongebondenheid is er een van, en in frequentie op de tweede en derde plaats komen de wens om (door) te werken en carrière te maken, en de studie af te ronden. De vrouwen die achteraf hun eerste kind liever later hadden gehad hanteren soortgelijke redenen. Het al eerder geciteerde onderzoek van Dijkstra et al. (2003), onder 45 20- tot 56-jarige vrouwen en mannen van wie een kwart niet-westerse allochtonen, laat interessante overeenkomsten en verschillen zien. Voor de vrouwen in dat onderzoek vormen het vervolgen van een opleiding en werk/carrière eveneens belangrijke redenen voor uitstel. Het hedonistische motief speelt ook duidelijk mee, maar niet bij de allochtone vrouwen. In dat opzicht zien wij dus verschil, wat wellicht samenhangt met het feit dat onze respondenten jonger zijn en voornamelijk behoren tot de tweede generatie. Zoals naar voren kwam in hoofdstuk 6 was in de jeugd van de jonge vrouwen vaak nog weinig sprake van een 'moratorium', een fase waarin zij enige bewegingsvrijheid genoten en konden experimenteren met relaties voordat 'het serieuze leven' begon. Het huwelijk brengt een nieuwe vrijheid en, zoals ook door de sleutelinformanten in hoofdstuk 2 geopperd, wil de huidige generatie daar vaak eerst van genieten alvorens aan nieuwe verplichtingen te beginnen.

Het opvallendste verschil betreft echter twee beweegredenen voor uitstel van het moederschap die in voornoemd onderzoek zijn genoemd maar in het onze niet: de noodzaak van het vinden van een partner met overeenkomstige kinderwensen en de noodzaak om geestelijk klaar te zijn voor (de verantwoordelijkheid voor) een kind. Opnieuw vormt dit een sterke aanwijzing dat onder de Marokkaanse en Turkse vrouwen minder twijfel heerst over de kinderwensen van de partner, terwijl zij kennelijk ook minder onzeker zijn over hun eigen mentale voorbereiding op het moederschap. De seksspecifieke socialisatie in het gezin en vroege gewenning aan verantwoordelijkheden voor de zorg voor jongere kinderen in de (wijdere) familie zijn hier waarschijnlijk mede debet aan (Van der Hoek & Kret, 1992; Nijsten, 1998a; Pels, 1998a).

Invloeden van derden

Afwegingen rondom het krijgen van kinderen dienen eerst en vooral de vrouw en haar partner te maken, aldus de respondenten. De rol van anderen is volgens hen veel minder groot. Omdat ook de sleutelinformanten wezen op het feit dat (schoon)familieleden vaak een rol opeisen in het besluitvormingsproces, is in veel interviews naar hun invloed gevraagd. Voor de Marokkaanse en Turkse respondenten geldt dat er in ten minste de helft van de gevallen bemoeienis is van (schoon)familieleden met de keuze voor kinderen. Concreet betekent dit dat de (schoon)familie zich afvraagt waar de kinderen blijven en/of dat zij hun best doen om het paar zover te krijgen aan kinderen te beginnen. Dit roept bij veel respondenten irritatie op.

‘Nou, mijn schoonouders zeiden van “nou, wij begrijpen ook niet waarom ze niet willen. Wij wachten met vier ogen (Turkse uitdrukking voor met ongeduld wachten) maar zij willen het niet”. Ik werd er boos om, maar toen ik ging werken toen was het wat minder. Toen hoorde ik ook niet zo veel’. Int: Dus toen je ging werken... was werken een goede reden? ‘Ja.’ (Turkse, 3 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Andere vrouwen zeggen notie te nemen van de bemoeienis van de (schoon)familie en vervolgens hun eigen plan te trekken. Op- of aanmerkingen van die kant worden door de grote meerderheid van de respondenten gezien als een *fact of life* en tegelijkertijd iets waarvan je je niets aantrekt. In ons onderzoek gaven twee respondenten, één Marokkaanse en één Turkse, echter aan dat de wensen van de (schoon)familie de belangrijkste overweging waren bij de beslissing om zwanger te worden. Onderstaand citaat laat zien dat in deze gevallen zware druk op de - jonge - vrouw wordt uitgeoefend.

‘Minimaal twee jaar geen kinderen, die keuze had ik wel gemaakt. Maar ja op een gegeven moment werd ik vier maanden lang gebeld van “En? En?” Ging ik werken en zat hij bij mijn broer en mijn broer was toen ook vrijgezel. Belde hij op van “Ze is nog steeds niet gestopt met de pil, ze is nog steeds niet zwanger”. Als iemand vier maanden zegt “je bent gek”, dan denk je op een gegeven moment ook “ik ben gek”. Vier maanden lang “hebben we nog geen kind? Hebben we nog geen kind?” Op een gegeven moment had ik zoiets van “oké we gaan wel kinderen maken”.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Twee Turkse respondenten, die op 20- en 22-jarige leeftijd hun eerste kind kregen, melden overigens dat hun (schoon)familie liever had gezien dat de komst van het eerste kind nog even was uitgesteld, zodat eerst de studie had kunnen worden afgemaakt. Kortom, hoewel minder expliciet dan bij de partnerkeuze, is ook bij de keuze voor kinderen de betrokkenheid of invloed van (schoon)familieleden een alledaags verschijnsel. In hoeverre dit uniek is voor de betrokken groepen blijft nog de vraag. Feit is, dat het beschikbare onderzoek over interacties rondom de komst van kinderen geen uitsluitsel geeft over de betrokkenheid van derden naast de partner (bijvoorbeeld Dijkstra et al., 2003; Pool & Lucassen, 2005). Dit kan beteke-

nen dat de rol van derden marginaal is. Evengoed kan het hier echter gaan om een individualistische bias aan de kant van de onderzoekers. Die leidt dan tot een exclusieve focus op het kerngezin, en gaat ten koste van de familiale context waarin dat is ingebed.

Diversiteit

Marokkaanse vrouwen lijken in vergelijking met de Turkse vrouwen iets bewuster met de keuze voor kinderen bezig te zijn: meer Turkse dan Marokkaanse vrouwen spraken niet met de partner over de keuze voor kinderen en werden ongepland zwanger. Onder de uitstellers, vrouwen die pas na een jaar huwelijk of meer zwanger werden van het eerste kind, bevinden zich meer Marokkaansen dan Turksen, en de groep Marokkaanse uitstellers is bovendien gemêleerder van samenstelling: ook laag opgeleiden en vrouwen zonder betaalde arbeid stelden de komst van kinderen uit.

Voor de *Nederlandse respondenten* geldt dat alle van tevoren met de partner over het krijgen van kinderen hebben gesproken. Geen van hen werd ongepland zwanger. Eén Nederlandse vrouw was binnen een jaar zwanger van haar eerste kind. De overige negen vrouwen bekeerden zich pas in een later stadium van hun relatie tot het moederschap.

Het is op basis van de interviews met de Nederlandse respondenten lastiger te duiden waarom zij de komst van het eerste kind uitstelden. Vier vrouwen geven aan dat de partner later kinderen wilde dan zijzelf, en ook werk en ‘eerst van elkaar genieten zonder zorgen’ zijn genoemd als redenen, maar niet alle vrouwen geven inzicht in overwegingen om de komst van het eerste kind uit te stellen. Wellicht is dit te verklaren uit het feit dat uitstel van het moederschap voor Nederlandse vrouwen vanzelfsprekender is; zij zullen er vermoedelijk minder op worden aangesproken en dus minder geneigd zijn zich ervoor te verantwoorden. De interviewers hebben overigens, waarschijnlijk om dezelfde reden, aan de Nederlandse vrouwen minder expliciet vragen gesteld over het uitstellen van zwangerschap.

7.7 Samenvatting en conclusies

Bij alle respondenten, viel de *keuze van de partner* op een herkomstgenoot. Meestal kwam deze uit Nederland; een derde trouwde met een zogenaamde huwelijksmigrant. Een grote groep heeft de huidige partner ontmoet met hulp van derden, meest ouders en vrienden. ‘Hulp’ is in dit verband een breed begrip: zowel het (formeel) arrangeren van een ontmoeting met als oogmerk een huwelijk, als het doorspelen van een e-mailadres of telefoonnummer valt hieronder. Turkse respondenten krijgen meest hulp van de ouders, terwijl de Marokkaanse respondenten vaker via vrienden hun partner hebben ontmoet. Hoewel de Turkse ouders een meer prominente rol lijken op te eisen in de kennismaking met potentiële huwelijkskandidaten, is ook bij veel Marokkaanse respondenten de ontmoeting een zaak die het individu overstijgt. De druk op de Turkse respondenten lijkt wel groter dan die op de Marokkaanse. Niettemin is er meestal ruimte voor eigen keuze en slechts incidenteel van verdergaande dwang en drang. De bevindingen sluiten aan bij ander recent onderzoek dat wijst op een tendens tot individualisering van de partnerkeuze.

De bemoeienis van buiten geldt in sterkere mate voor de periode tussen de eerste ontmoeting en het huwelijk. Dit is een spannende periode, ook door het taboe op relaties vóór het huwelijk en strikte omgangsregels. Hierin verschillen de Marokkaanse en Turkse respondenten sterk van de Nederlandse, voor wie het ontmoeten van en de omgang met een potentiële partner duidelijk een individuele aangelegenheid is. Niettemin besliste de helft van de respondenten naar eigen zeggen zonder inmenging van derden om een verbintenis met de partner aan te gaan. De andere respondenten, onder wie meer Turksen dan Marokkaansen, beslisten hierover samen met hun ouders. Voor een kleine groep was de ruimte voor eigen keuze zeer beperkt of

afwezig; de meeste andere vrouwen omschrijven de inmenging van de ouders in termen van 'rekening houden met'.

Voor sommige respondenten zijn de eerste huwelijksjaren moeizaam verlopen. Dit geldt in het bijzonder voor de vrouwen die met een huwelijksmigrant zijn getrouwd: zij krijgen te maken met praktische problemen, bijvoorbeeld dat hij nog geen Nederlands spreekt en de wegen niet kent. Het huwelijk met een huwelijksmigrant is echter vaak ook emotioneel belastend voor beide partners, omdat de verhouding tussen beide als ongelijkwaardig wordt beleefd en men elkaar bovendien nog goed moet leren kennen. Bemoezuchtige (schoon)ouders zijn een andere oorzaak voor moeilijkheden in de beginjaren van het huwelijk. Participatie op de arbeidsmarkt en de tevredenheid met het huwelijk lijken met elkaar verweven te zijn: werkende vrouwen laten zich minder vaak negatief uit over hun huwelijk en/of hun partner.

In het tweede deel van het hoofdstuk stond de *keuze voor kinderen* centraal. Slechts een enkele respondent heeft hierover bewust nagedacht. Het moederschap is een vanzelfsprekend toekomstperspectief. De keuze voor kinderen dient daarom vooral te worden opgevat als een keuze voor het tijdstip en de omstandigheden. Een deel van de respondenten werd binnen een jaar na de huwelijksvoltrekking zwanger, een deel behoorde tot de 'uitstellers', die na langere tijd (een tot zes jaar) zwanger werden. De vrouwen noemen drie redenen voor het uitstel: het beter leren kennen van de partner en samen genieten van het leven, (doorgaan met) werken en/of carrière maken en het afmaken van de studie. Het uitstel heeft dus tot doel om eerst te genieten van de vrijheid die door het aangaan van een huwelijk is verworven, evenals om participatiekansen te verbeteren.

Een aantal vrouwen die snel zwanger raakten had achteraf graag gewacht met kinderen, om vergelijkbare redenen. Het uitstellen van het moederschap is onder Nederlandse vrouwen, ook degenen in de onderzoeksgroep, al langer vanzelfsprekend. Voor Marokkanen en Turken gaat het om een duidelijke verandering in vergelijking met de vorige generatie. Opmerkelijk is dat twee motieven voor uitstel die bij autochtone vrouwen leven onder de onderzochte allochtone vrouwen niet voorkomen: onzekerheid over de kinderwens van de partner en de eigen mentale voorbereiding op het moederschap.

Voor de overgrote meerderheid van de Marokkaanse en Turkse respondenten zijn afwegingen rondom het krijgen van kinderen voorbehouden aan de toekomstige ouders. Niettemin oefenen (schoon)familieleden soms - op de achtergrond - invloed uit. Her en der blijkt uit de interviews dat de rol van de (schoon)familie bij overwegingen rondom gezin en relatie wellicht groter is dan de respondenten in eerste instantie rapporteren.

Conclusies

De macht van de vanzelfsprekendheid⁵ blijkt de belangrijkste beïnvloedende factor bij processen van gezinsvorming: Marokkaanse en Turkse respondenten vinden het bijna zonder uitzondering vanzelfsprekend om te kiezen voor een levenspad dat leidt van tienertijd naar het ontmoeten van de partner, het aangaan van een huwelijk en het krijgen van kinderen. Bij het bewandelen van dit levenspad vinden de respondenten het echter overwegend zeer belangrijk om keuzen voor de partner en het tijdstip van huwen en kinderen krijgen in vrijheid te kunnen maken. De macht van de vanzelfsprekendheid beneemt de vrouwen dus niet per definitie hun autonomie of keuzevrijheid.

Bij een klein aantal respondenten was van 'vrije keuze' van de partner geen sprake. Wel kan bij deze vrouwen het huwelijk een (on)bewuste strategie vormen om te ontsnappen aan de

---

⁵ De term 'macht van de vanzelfsprekendheid' is ontleend aan Komter (1995). Zij verwijst met de term naar de structurele machtsongelijkheid tussen man en vrouw. Wij gebruiken de uitdrukking hier om de habitus rondom huwelijk en moederschap aan te duiden.

geringe bewegings- en handelingsvrijheid in hun ouderlijk gezin. Een veel groter deel van de respondenten benadrukte dat de keuze voor de partner een keuze van henzelf was, waarbij zij rekening hielden met anderen. Het 'rekening houden met' familie kan worden gezien als een bewuste of onbewuste (onderhandelings)strategie die de autonomie van deze vrouwen kan vergroten. Immers, een goede relatie met (schoon)familie zorgt voor vertrouwen en daarmee (meer) ruimte om zelf keuzen te maken.

Marokkaanse, Turkse en Nederlandse respondenten vertellen daarnaast dat zij zich in hun keuze voor de huidige partner hebben laten leiden door de liefde, maar dat ook rationele overwegingen een rol hebben gespeeld. Het hebben van een overeenkomstige (waarden)oriëntatie, het 'bij elkaar passen' is het belangrijkste. Al met al is de keuze voor de partner dus mede ingegeven door de vraag of na het huwelijk het eigen levensplan gerealiseerd kan worden, waarbij de rol van de (schoon)familie wordt meegewogen.

De keuze voor kinderen en het tijdstip waarop die kwamen, is bij het overgrote deel van de respondenten een zaak geweest tussen de respondent en de partner. Ook hier is echter in sommige gevallen sprake van invloed van anderen op de achtergrond. Meestal betreft het (zachte) dwang om niet of niet langer te wachten met het krijgen van kinderen, maar ook het omgekeerde komt voor.

Het uitstellen van het moederschap is een strategie om de autonomie en participatiekansen te vergroten. Opmerkelijk is dat onzekerheid over de kinderwens van de partner en de eigen rol als moeder, die Nederlandse vrouwen mede tot uitstel brengt, de allochtone vrouwen geen parten speelt, wat naar alle waarschijnlijkheid samenhangt met de vanzelfsprekendheid van kinderen in hun leven.

Hoofdstuk 8 Werk, zorg en vrije tijd

Marjan de Gruijter

‘Belangrijk voordeel is voldoening, het goede gevoel dat je hebt van werken en je nuttig voelen. Je zelfstandigheid, dat je je eigen dingen hebt en altijd een beroep hebt waarmee je aan de bak kan. Dat zijn voor mij de belangrijkste dingen. Negatief is dat je minder je kinderen ziet. Dat je een druk bestaan hebt en soms een beetje rennen is. Dat je moe kan zijn vaak. Dat zijn dan weer nadelen. Dus het geeft je aan de ene kant heel veel vrijheid en aan de andere kant heel veel beperkingen in bepaalde zin. Ja, zoeken naar een balans.’ (Turkse, 2 kinderen, hoogopgeleid, werkend)

In het vorige hoofdstuk stond de vraag centraal op welke wijze het gezin van de respondenten tot stand is gekomen. In dit hoofdstuk gaat het om de vraag hoe de respondenten hun maatschappelijke participatie - opleiding, betaald werk, vrijwilligerswerk en activiteiten in de vrije tijd - combineren met hun gezin. Dit vormt het materiaal waarmee we een deel van onderzoeksvraag 1 (naar de feitelijke levensloop) en 2 (processen rondom werk, zorg en vrije tijd, beïnvloedende factoren, kansen, belemmeringen en strategieën) kunnen beantwoorden.

8.1 Werk en andere activiteiten

In het interview is aan de respondenten een aantal vragen gesteld over deelname aan betaald werk, vrijwilligerswerk en andere tijdsbesteding buitenshuis. Wij kijken eerst naar de stand van zaken betreffende de vrijwillige en vrijetijdsactiviteiten van de vrouwen, om de beschouwing vervolgens toe te spitsen op het betaalde werk buitenshuis.

Vrijwillig werk en vrijetijdsbesteding

In hoofdstuk vier is al aan de orde geweest dat een derde van de Marokkaanse en Turkse vrouwen vrijwilligerswerk verricht, waarvan ongeveer twee derde voor minder dan zes uur per week. Het vrijwilligerswerk bestaat meestal uit het (mede)organiseren van of assisteren bij activiteiten op de school van de kinderen. Een kwart van de Marokkaanse en Turkse vrouwen doet (naast vrijwilligerswerk, opleiding of werk) nog andere activiteiten buitenshuis. Om te bezien of en in hoeverre er een onvervulde behoefte bestaat aan meer deelname aan activiteiten buitenshuis legden we de respondenten daarover een vraag voor: zijn er activiteiten buitenshuis die zij zouden willen ondernemen? De meerderheid van de respondenten antwoordt bevestigend en noemt hierop een vorm van vrijwilligerswerk of andere activiteiten die zij ambiëren maar tot op heden niet hebben gerealiseerd. Meestal gaat het om activiteiten buitenshuis, waarvan (meer) sporten veruit de belangrijkste is. Verder worden genoemd: het volgen van cursussen of een korte opleiding, bezoeken van activiteiten van een buurthuis en het zich in groepsverband verdiepen in de islam. Een kwart van de respondenten zou (meer) aan vrijwilligerswerk willen gaan doen, bijvoorbeeld op de school van de kinderen, ten behoeve van kansarme kinderen, ouderen, de Turkse vereniging, of allochtone patiënten. We hebben niet systematisch gevraagd naar de motieven van de respondenten om vrijwilligerswerk of andere activiteiten buitenshuis te ondernemen. Enkele vrouwen zeggen er wel iets over: bij vrijwilligerswerk lijken altruïstische motieven, sociale contacten en het iets om handen hebben de voornaamste redenen, ‘het maakt niets uit als het maar werk is, en iets waar ik mijn tijd mee kan verdrijven’. Bij activiteiten buitenshuis vormen ‘iets voor jezelf doen’, jezelf ontwikkelen en - in geval van sport - je lichaam en conditie verbeteren hoofd-

motieven. Op het laatste na gaat het om motieven die ook ten grondslag liggen aan de wens om betaald werk te verrichten - uiteraard naast het inkomensmotief -, zoals we hierna zullen zien.

Betaald werk

In hoofdstuk 4 lazen we al dat de helft van de Marokkaanse en Turkse respondenten betaald werk doet. Deze bevinding is overigens weinig verbazingwekkend aangezien de respondenten op spreiding naar arbeidssituatie zijn geselecteerd. De andere helft van de respondenten is werkzaam in het eigen huishouden, werkloos/werkzoekend, arbeidsongeschikt of bezig met een studie.

Hoe verliep de arbeidsgeschiedenis van de groep buitenshuis werkenden? Waren zij ook al werkzaam tijdens eerdere perioden in de levensloop? Globaal kunnen twee categorieën worden onderscheiden. De eerste en grootste wordt gevormd door vrouwen die (al tijdens of) na hun studie zijn gaan werken en hiermee tot op de dag van vandaag zijn doorgegaan. Een klein aantal van deze vrouwen is overigens na de geboorte van het eerste kind wel minder gaan werken. De tweede groep binnen de actieven bestaat uit vrouwen die na hun studie niet (lang) hebben gewerkt, en pas na de komst van een kind of kinderen de arbeidsmarkt hebben betreden. Een kwart van de werkenden behoort tot deze categorie. Sommigen van hen combineren een opleiding met hun werk.

De reden die de (her)intreedsters noemen voor hun relatief late entree op de arbeidsmarkt is hoofdzakelijk dat zij nog tijdens, of kort na, hun opleiding gingen trouwen en zwanger raakten. De meesten betreuren achteraf dat ze de opleiding niet hebben afgemaakt en/of dat ze geen werkervaring hebben opgedaan en constateren dat het moeilijk maar niet onmogelijk is om op latere leeftijd de arbeidsmarkt te betreden.

‘Er komt iets naar boven wat je eigenlijk hebt verstoep. Toen in die tijd omdat ik in een andere situatie zat en het mij niet interesseerde, maar nu vind ik het wel leuk. (...). Ik was op mijn 27ste moeder van drie kinderen. Meisjes van 27 die doen iets heel anders, ze zijn bezig met carrière maar waarom zou dat betekenen: het is te laat, waarom zou het te laat zijn? Er zijn vrouwen die nu 43 of zelfs 52 zijn, die nu pas met een opleiding beginnen om bepaalde redenen. Toen had ik zo iets van “nou, als ik het ook wil, dan ga ik het ook doen”. Ik wil gewoon alles inhalen.’ (Marokkaanse, 3 kinderen, laagopgeleid, werkend)

De groep respondenten die op dit moment geen betaalde arbeid verrichten, valt uiteen in vier delen: het grootste deel van hen is ‘werkzaam in eigen huishouden’. Daarnaast zijn er respondenten die werkloos/werkzoekend zijn of arbeidsongeschikt. Een aantal (Marokkaanse) vrouwen volgt een opleiding.

De arbeidsgeschiedenis van deze vrouwen is als volgt. De helft van de niet-werkenden is gestopt met werken tijdens de zwangerschap van het eerste kind. Als belangrijkste reden voor het stoppen met werken tijdens de zwangerschap geldt de wens of het verlangen om het kind zelf op te voeden, ‘Ik wou mijn kind zelf opvoeden. Ik wilde gewoon thuis met mijn kind blijven’. In veel gevallen valt het argument van ‘zelf opvoeden’ samen met gezondheidsklachten, die ervoor zorgden dat de vrouw wilde of moest stoppen met werken. In de helft van deze gevallen gaat het om psychische klachten, zoals ‘overspannen’, ‘stress’ en ‘tobben’. Onderstaand citaat laat zien dat het fulltime willen moederen en gezondheidsklachten op het werk met elkaar verweven kunnen zijn.

‘Ik ben gestopt... ik was zwanger van mijn eerste dochttertje. En toen had ik last van mijn duimen. Toen kwam ik in de ziekte wet terecht. Enne eh... ik wou ook minder gaan werken. Enne ehh... zodoende is dat ehh... lichamelijke klacht is erger geworden. En toen ben ik ge-

stopt met werken. En toen wilde ik huisvrouw worden en er voor mijn kinderen zijn.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Ook het aflopen van de arbeidsovereenkomst is een (additionele) reden om te stoppen met werken. Wederom loopt dit gegeven goeddeels parallel met de wens om fulltime thuis te zijn: ‘Het viel samen met mijn zwangerschapsverlof. Het kwam me eigenlijk heel goed uit’. De andere helft van de niet-werkenden heeft tijdens het huwelijk nooit betaalde arbeid verricht, ‘omdat mijn man werkt, hadden we daar niet zo’n behoefte aan’, of stopte met werken toen er al kinderen waren. Ook hierbij spelen gezondheidsklachten vaak een rol.

Diversiteit

Het bovenstaande laat zien dat redenen om te stoppen of juist (weer) te beginnen met werken vaak verbonden zijn met de levenssituatie waarin de respondenten zich bevonden en bevinden. Een globaal beeld van de levensfasen die de respondenten sinds hun tienertijd hebben doorlopen ziet er als volgt uit:

opleiding - werk? - huwelijk - werk? - kinderen - werk?

Voor, tussen en na het volgen van een opleiding, trouwen en kinderen krijgen, kiezen vrouwen - al dan niet bewust en/of beïnvloed door anderen - ervoor om wel of geen betaalde arbeid te verrichten. Onze respondenten zijn als volgt in te delen aan de hand van beslismomenten rondom arbeid.

Er is een kleine groep vrouwen die na (het voltooien van) de opleiding nooit heeft gewerkt. Deze groep bestaat uit zowel Marokkaanse als Turkse vrouwen die overwegend laagopgeleid zijn.

Een tweede beslismoment over werk is het huwelijk. Geen van onze Marokkaanse en Turkse respondenten is vanwege het aangaan van deze verbintenis gestopt met werken. Wel zijn er respondenten die vanwege hun huwelijk juist gingen werken: zij wilden trouwen met iemand uit het land van herkomst en dienden daarvoor over voldoende inkomen en baan zekerheid te beschikken. Ook landelijk vormt het huwelijk voor Turkse en Marokkaanse vrouwen, zeker van de tweede generatie, steeds minder een beletsel voor arbeidsparticipatie en vertoont de participatie in deze fase eveneens juist een stijgende lijn (Merens et al., 2006).

Een derde beslismoment rondom werk is de komst van het eerste kind. Zoals uit het bovenstaande al duidelijk is geworden, heeft dit keuzemoment de meeste impact op de werkstatus. Het opleidingsniveau van de Marokkaanse en Turkse respondenten die in deze fase stoppen met werken is meest midden en laag. Landelijk is dezelfde trend te zien, bij autochtonen én allochtonen, maar Turkse en nog wat meer Marokkaanse vrouwen - ook die van de tweede generatie - laten wel een relatief scherpe daling zien van de arbeidsparticipatie (Merens et al., *ibid.*). Dit brengt ons op de Nederlandse respondenten: bij twee van hen vormde de geboorte van het eerste kind reden om te stoppen met werken.

Er is voorts een categorie Marokkaanse en Turkse vrouwen die juist (lang) na de komst van een kind (weer) is gaan werken. Zoals ook blijkt uit door Merens et al. (*ibid.*) gepresenteerde gegevens is er een behoorlijk potentieel aan Marokkaanse en vooral Turkse huisvrouwen met kinderen (23%, respectievelijk 39%) herintreedster of late intreedster.

Tot slot is een categorie te benoemen van vrouwen die gedurende alle bovengenoemde levensfasen hebben gewerkt, en dit nog steeds doen. Het opleidingsniveau van de respondenten in deze categorie is vooral hoog en midden. Kortom, zoals ook in hoofdstuk 4 al aan de orde kwam, heeft opleidingsniveau het grootste effect op de werkstatus van de respondenten.

8.2 Motieven om (niet) te werken

De waardering van buitenshuis werken speelt een belangrijke rol in het arbeidsmarktgedrag. Hoe meer voordelen en hoe minder nadelen vrouwen zien, des te groter is de kans dat zij zich op de arbeidsmarkt begeven en bijvoorbeeld intensief solliciteren (Distelbrink et al., 1995). Aan de respondenten is gevraagd wat zij de voor- en nadelen vinden van al dan niet buitenshuis werken. Wij kijken om te beginnen naar de antwoorden van de werkenden. Bijna de helft van de Marokkaanse en Turkse werkende vrouwen noemt de eigen ontwikkeling en mogelijkheid tot zelfontplooiing als het belangrijkste voordeel van het werk. 'Ik wil niet op dezelfde lijn blijven hangen', 'Ik zie het als een verrijking voor mijn ontwikkeling, je wordt er wijzer van'.

'Daarnaast leer je ook veel meer als je zelf gaat werken in plaats van dat je altijd gebruik maakt van je man z'n bankpasje en de hele dag de hort op bent om de uitverkoop te volgen. Van je werk leer je ook, anders blijf je altijd zo dom.' (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, werkend)

Een enkeling voegt hieraan toe dat dit motief belangrijker is dan het feit dat het om een betaalde baan gaat, '...het verrijken van jezelf, of het nu werk is of een studie, dat maakt niet zoveel uit. In ieder geval sta ik niet stil'. Dit geldt echter zeker niet voor iedereen.

De financiële beloning voor het werk is tweede in de ranglijst van motieven om betaalde arbeid te verrichten. Dit motief is genoemd door een kwart van de werkende vrouwen, overigens in meerderheid Turksen. Het loon wordt op twee manieren als motief voor werken gezien. In het eerste geval zijn de inkomsten van de vrouw onmisbaar voor het gezinsinkomen: 'Maar ja, je moet wel, alle twee werken. Ook al woon je in een huurhuis, het is gewoon duur', 'Ik sta er alleen voor met een kind, ik ben de kostwinner'. In het tweede geval benadrukken de respondenten het gegeven dat hun inkomen hen onafhankelijkheid (binnen het gezin) verschaft, 'Als je je eigen inkomen hebt, dan hoef je niet iedere keer aan je man om geld te vragen'. Beide argumenten kwamen al ter sprake in paragraaf 5.3.

Andere motieven om buitenshuis te werken vormen de sociale contacten en het gevoel mee te draaien in de maatschappij: 'Je komt onder de mensen'. Een Turkse respondent, die schoonmaakt in een ziekenhuis, verwoordt het als volgt.

'Dan ga ik altijd een praatje maken met de zusters. Ik ken ze al zo lang. Ik vind het hartstikke leuk. Dan ga ik zitten, even koffie drinken... dan weer even wat doen... werken.' (Turkse, 2 kinderen, laagopgeleid, werkend)

Een kwart van de Marokkaanse en Turkse werkende vrouwen noemt de sociale contacten overigens vaak in één adem met de eigen ontwikkeling en het feit dat zij zich graag nuttig maken voor anderen. Enkele respondenten maken expliciet de koppeling tussen de eigen expertise en voldoening in het toepassen hiervan ten gunste van de samenleving. Zoals een Marokkaanse arts in opleiding zegt: 'De voordelen zijn dat je in je werk kunt groeien. Je kan je kennis toepassen en dat geeft voldoening'.

Andere voordelen van buitenshuis werken zijn het krijgen van meer zelfvertrouwen, en het hebben van een eigen bezigheid buiten het huishouden en de zorg voor de kinderen.

'Je zelfvertrouwen komt meer op en omdat je werkt, dan ben je buiten enne ehh... je lekker voelen. Thuis is meestal stress. Want dit moet nog gebeuren, die strijk moet nog gebeuren, de was moet nog gebeuren.... Als je buiten bent, dan relax je meer. Uit de sleur van de dagelijkse leven. Dan ben je er gewoon uit. Het is echt zelfs een therapie voor een vrouw zeg maar. Om buiten te zijn.' (Turkse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Een Marokkaanse vrouw ten slotte plaatst het feit dat zij werkzaam is in een hoge functie nadrukkelijk in een bredere maatschappelijke context.

'Ik vind het lekker om te kunnen laten zien dat ook Marokkaanse vrouwen hogerop kunnen komen in de Nederlandse samenleving. Maar verder vind ik het belangrijk om mijn opgedane kennis te kunnen benutten in mijn huidige werk.' (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

De genoemde motieven figureren ook in eerder onderzoek naar de arbeidsmotieven van allochtone vrouwen (zie voor een overzicht Distelbrink et al., *ibid.*), waarbij echter opvalt dat het ontplooiingsmotief minder gemeengoed, maar wel in opkomst is onder de tweede generatie. Ons onderzoek bevestigt deze verschuiving: het ontplooiingsmotief neemt bij de onderzochten de eerste plaats in, waarmee sprake is van een bredere motivering voor arbeidsdeelname dan in de vorige generatie.

De werkende vrouwen noemen ook nadelen die verbonden zijn aan het buitenshuis werken. Gerén, gestress, georganiseer en gehaast zijn nadelen die het vaakst worden genoemd, door Marokkaanse en Turkse vrouwen met diverse opleidingsniveaus (zie ook Pool & Lucassen, 2005). Andere nadelen zijn het minder aandacht kunnen besteden aan je kind dan je zou willen en gebrek aan vrije tijd. Eén Turkse vrouw noemt de financiën als nadeel: doordat zij ging werken, kwam het gezin niet meer in aanmerking voor inkomensaanvullende regelingen, zodat het gezin er feitelijk op achteruit is gegaan. Zes vrouwen, voornamelijk hoog opgeleiden, stellen met nadruk dat er geen nadelen zijn verbonden aan het buitenshuis werken.

Aan de niet-werkende vrouwen is gevraagd wat zij de voordelen vinden van het feit dat zij geen betaalde arbeid verrichten. De helft van deze vrouwen kan geen enkel voordeel bedenken: zij zijn gedwongen thuis omdat zij (nog) geen baan hebben kunnen vinden, of tobben met hun gezondheid. Alle vrouwen die wel een voordeel zien in het niet-werken stellen, in velerlei bewoordingen, dat zij daardoor de verzorging en opvoeding van de kinderen zelf in handen kunnen houden. Soms noemen ze ook de partner als iemand waarvoor gezorgd wordt. Tijd en rust zijn de woorden die veel vrouwen gebruiken om aan te geven welke voorwaarden voor hen belangrijk zijn om de gezinstaken goed uit te voeren.

De niet-werkende vrouwen noemen ook nadelen verbonden aan het feit dat zij geen werk buitenshuis verrichten. Deze weerspiegelen de voordelen die de werkenden noemen. Ook hier is weer sprake van een redelijk grote eensgezindheid binnen en tussen de etnische groepen en opleidingsniveaus. Belangrijkste nadeel is het isolement dat sommigen ervaren doordat zij geen betaalde arbeid verrichten. Deze vrouwen stellen dat het fulltime zorgen voor het eigen gezin moeilijk te verenigen is met het realiseren van eigen ambities en verwachtingen. Zij zien nauwelijks mogelijkheden om gezin, sociale contacten en bezigheden buiten de directe familie en vriendenkring te combineren.

'Ik heb mijn kind natuurlijk niet in de steek gelaten. Dat is wel belangrijk, maar aan de andere kant heb ik mezelf wel in de steek gelaten. Ik heb mezelf verwaarloosd. Nadat ik gestopt ben met werken heb ik niet meer aan mezelf gedacht. Wel aan anderen maar niet aan mezelf.' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, niet-werkend)

Eén Turkse vrouw haalt aan dat zij sinds zij niet meer werkt eigenlijk nooit meer Nederlands spreekt, waardoor zij de taal aan het verleren is. Anderen vinden het een nadeel dat zij zich niet nuttig kunnen maken voor de maatschappij en/of dat zij zichzelf niet kunnen ontplooiën. 'Het enige wat ik ben is een huisvrouw en moeder. En dat is niet wat ik wilde eigenlijk'.

Ook de financiële positie van het gezin en verveling zijn genoemd als nadeel van het niet-werken. Een klein aantal vrouwen ziet overigens geen enkel nadeel in het feit dat zij geen betaalde arbeid verrichten.

Diversiteit

Er is grote eensgezindheid tussen de Marokkaanse en Turkse vrouwen over de voor- en nadelen van het verrichten van betaalde arbeid. Ook de motieven van de Nederlandse respondenten wijken hier nauwelijks vanaf, met de toevoeging dat Nederlandse vrouwen, nadrukkelijker dan de andere respondenten, benadrukken dat het hebben van een eigen bezigheid buiten het huishouden en de kinderen een belangrijk voordeel is van het hebben van een baan. Dit duidt erop dat zij wellicht nog meer dan de allochtone respondenten hechten aan het ontlooiingsaspect van betaalde arbeid.

Bij de weging van de voor- en nadelen van betaald werken is vanzelfsprekend de feitelijke werkstatus van de respondenten het meest bepalend: voor de werkenden overwegen de voordelen. Omgekeerd is het beeld minder eenduidig: voor bewust niet-werkenden wegen de nadelen van buitenshuis werken zwaar, maar werklozen/werkzoekenden en arbeidsongeschikten waarderen juist hun status van 'niet-werkend' negatief.

8.3 Buitenshuis actief: hulpbronnen en hindernissen

De interviewers vroegen in de gesprekken die zij voerden over het al dan niet verrichten van betaalde arbeid naar factoren die een rol hebben gespeeld bij het realiseren van de wensen van de respondenten. Het gaat om mensen en factoren die het de respondenten mogelijk maken om te werken, of die het hen juist mogelijk maken om dat niet te doen en een opleiding te volgen en/of werkzaam te zijn in het gezin. Om de respondenten te attenderen op de verschillende personen en omstandigheden waaraan in dat verband kan worden gedacht gebruikten de interviewers bij deze vragen opnieuw het schema in bijlage III.

Hulp en hinder bij het realiseren van de (arbeids)positie

De meest genoemde belemmering door Marokkaanse en Turkse respondenten bij het realiseren van de eigen wensen is de aanwezigheid van kinderen. Zoals ook later in deze paragraaf zal blijken zetten deze respondenten de kinderen voorop en velen constateren dat hun eigen ambities hierdoor in het gedrang komen. Kinderen vereisen immers veel aandacht en tijd. Deze belemmering is het vaakst genoemd door niet-werkende vrouwen.

Een tweede belemmering voor Marokkaansen en Turksen is de opstelling van de werkgever en/of de arbeidsmarkt. Een slechte werksfeer, het niet verlengen van het arbeidscontract, of het negeren van werkervaring ten gunste van formele diploma's vallen hieronder. Een aantal respondenten noemt discriminatie bij het solliciteren of op de eigen werkvloer als belemmerende factor. In alle gevallen is sprake van een beschrijving van een situatie uit het arbeidsverleden, dat wil zeggen dat deze respondenten op dit moment niet (meer) werkzaam zijn in de setting waarin de problemen zich voordeden.

Op de derde plaats komt de eigen persoon van de vrouw zelf. Ook deze belemmering is het vaakst door niet-werkende Marokkaanse en Turkse vrouwen genoemd. Het gaat dan om gebrek aan zelfvertrouwen of discipline ('Ik dacht dat ik dat niet aankon'), maar in ongeveer de helft van de gevallen vormen ziekte of onvoldoende welbevinden eveneens een obstakel. Ouders en/of schoonouders nemen een vierde plaats in als het gaat om belemmeringen van Marokkaanse en Turkse vrouwen bij het realiseren van de wensen die het (niet-)werken betreffen. Het vaakst is sprake van een afkeurende houding van de (schoon)ouders tegenover de wensen van de respondent om buitenshuis te werken, maar één Turkse vrouw meldt juist het

ongenoegen van haar ouders toen zij besloot te stóppen met werken. Een klein aantal vrouwen zit tussen twee vuren: de ouders denken er anders over dan de schoonouders.

‘De ene groep wilt dat je door blijft werken, doordrammen, doordrammen, geld verdienen, geld verdienen en doorgroeien, doorgroeien. Dat zijn mijn eigen ouders. En de andere groep heeft weer zoiets van “voor je gezin, voor je kinderen zijn”. Dat zijn mijn schoonouders. En ik wil niet de hele dag thuis zijn en voor mijn kinderen zorgen, maar ik wil ook niet zo zijn dat ik doordram, doorwerken, dat ik geen tijd heb voor mijn kinderen.’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Het ontbreken van kinderopvang, de slechte kwaliteit van de opvang of de kosten van de opvang vormen een vijfde belemmering voor het realiseren van wensen rondom werk. Een klein aantal Marokkaanse en Turkse vrouwen noemt de eigen gemeenschap als belemmerende factor. Een Turkse vrouw vertelt dat er negatief wordt gereageerd op het feit dat zij in het weekend werkt, wanneer zij ‘bij haar familie zou moeten zijn’. Een andere Turkse deed haar kind niet naar de crèche omdat niemand in haar omgeving dat deed, en een Marokkaanse vrouw kreeg negatief commentaar toen zij besloot niet meer buitenshuis te werken. Ook de hoofddoek vormt in sommige gevallen een belemmering om te werken. Het dragen van de hoofddoek leidde bij twee vrouwen tot het niet verlengen van het arbeidscontract. Tot slot merkt een Turkse moeder op last te hebben van beeldvorming over de rol van vrouwen in de Nederlandse samenleving: haar omgeving verwachtte dat haar succesvolle carrière op het tweede plan zou komen na de geboorte van haar kind.

‘Ook als je zwanger bent bijvoorbeeld, hoor je: “Na je zwangerschap ga je heel anders praten”. Hoezo? Wat is er dan met een zwangerschap dat je zo anders wordt? Voor mij geldt dat niet, ik ben alleen maar vechtlustiger geworden. Ik heb nu nog meer om voor te vechten dan voor mijn bevalling.’ (Turkse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

De partner is opvallend genoeg door slechts één (Turkse) respondent genoemd als belemmering bij het realiseren van het buitenshuis werken. In het volgende hoofdstuk, waarin we ingaan op de toekomstambities van de onderzochten, zal blijken dat partners naast een bron van steun wel degelijk een belemmering kunnen vormen voor vrouwen die zouden willen gaan werken.

De partner wordt juist het vaakst genoemd als de Marokkaanse en Turkse respondenten vertellen wie of welke factoren een positieve invloed hebben op het realiseren van hun wensen die het al dan niet werken betreffen. Morele steun is het belangrijkste, ‘wij staan klaar voor elkaar’, maar ook noemde een aantal vrouwen praktische steun, bijvoorbeeld doordat de partner zijn werksituatie aanpast om haar gelegenheid te geven een baan te accepteren: ‘Toen heeft hij ervoor gekozen om 's avonds te werken, zodat ik kon werken en hij overdag op mijn zoon kon passen’. Enkele hoogopgeleide professionals ondervinden ook steun van hun partner omdat deze in hetzelfde beroep werkzaam is. Hierdoor fungeert de echtgenoot als een voorbeeld of sparring partner.

Ouders en schoonouders staan bij Marokkaansen en Turksen op de tweede plaats van bevorderende invloeden vanwege hun morele of praktische steun en op de derde plaats komt de eigen persoon van de vrouw: werklust, discipline, maar vooral ambitie worden genoemd als belangrijke factoren bij het realiseren van de eigen wensen op het gebied van werken: ‘Ik wilde laten zien dat ik het kon’. Daarbij noemen enkele vrouwen dat zij zich ‘niets van anderen aantrekken’.

‘Om te beginnen met mezelf, als ik echt iets wil, dan zet ik dat door. Zeker als ik daar helemaal achter sta en ik vind dat ik datgene gewoon moet doen, dan doe ik dat. Ongeacht wie daar wat van mag vinden, dus er zijn bepaalde zaken waarvan ik vind dat dat niemand wat aangaat en als ik dat op een bepaalde manier wil doen, dan doe ik dat gewoon.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

Stimulerende, gezellige of inspirerende collega’s en leidinggevendenden zijn door Marokkaanse en Turkse respondenten als vierde steunbron genoemd, gevolgd door een flexibele of interessante werkgever. Broers en zussen en vrienden komen hier vlak achteraan. Hun steun is meestal van morele aard (‘ze geloven dat ik mijn eigen zaak kan beginnen’), maar soms ook praktisch. In enkele gevallen passen zussen op de kinderen van de respondent en met vrienden wordt gepraat over ambities voor de toekomst. Slecht één Marokkaanse noemt kinderopvang als factor bij het realiseren van wensen rondom werk. Twee Turkse vrouwen tot slot noemen de hulp van arbeidsbemiddeling als een hulpbron bij het realiseren van hun wens om te werken.

Hulp en hinder bij het realiseren van andere activiteiten

Op de vraag wat respondenten in de weg staat bij het realiseren van hun wensen die vrijwilligerswerk en activiteiten buitenshuis betreffen, antwoordt ruim de helft van de Marokkaanse en Turkse respondenten dat zij hier op dit moment ‘geen tijd’ voor hebben. Zowel buitenshuis werkende als niet buitenshuis werkende respondenten noemen dit argument. Het vaakst wordt het gebrek aan tijd verklaard uit het feit dat er (kleine) kinderen in het spel zijn, maar de werkende vrouwen verwijzen soms ook naar hun werk als reden dat de gewenste activiteiten niet gerealiseerd worden: ‘Als ik niet werkte, zou ik overdag kunnen sporten’. Andere hindernissen, die ieder een enkele maal genoemd zijn: gebrek aan opvang bij de gewenste activiteit, luiheid, de kanalen niet kennen, slechte ervaringen in het verleden en gezondheidsproblemen.

Aan de respondenten is voorts gevraagd of, en zo ja wat zij al hebben ondernomen om hun wensen te realiseren. De grote meerderheid van de Marokkaanse en Turkse vrouwen vertelt nog niets te hebben ondernomen en sommigen melden waarom dit het geval is: zij zien gewoonweg geen mogelijkheden om hun wensen in deze fase van hun leven te realiseren. Het eerder genoemde tijdgebrek is hét grote obstakel:

‘Wat denk je zelf meid, ik ben geen robot... hahaha. Nee, ik ben al blij als ik een bad neem ‘s avonds....’ (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

Vooraf vrouwen met kleine kinderen zetten - soms heel bewust - hun eigen ambities en wensen op een tweede plan. ‘Het is nu echt kindertijd. Later kom ik wel weer aan de beurt’. Een enkele respondent vertelt dat het niet realiseren van eigen ambities op het terrein van vrijwilligerswerk en activiteiten buitenshuis ook een kwestie van prioriteiten is.

‘Maar ik doe er eerlijk gezegd ook geen moeite voor. Ik heb zoiets van: ik ga naar mijn werk, doe mijn dingetjes, kom thuis, doe weer mijn dingetjes, zo meer.’ (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

De grote meerderheid van de Marokkaanse en Turkse vrouwen die vanwege tijdgebrek geen mogelijkheden zien om op dit moment wensen te realiseren, presenteert dit als een *fact of life* en slechts een enkeling lijkt het sterk aan het hart te gaan. Desgevraagd weet de meerderheid van de vrouwen dan ook geen hulpbronnen te noemen: personen of zaken die concreet zouden helpen bij het realiseren van de wensen. Een enkeling noemt de crèche of

(schoon)ouders, maar voor het overige geldt: 'Als de kinderen groter zijn'.

Diversiteit

De Marokkaanse en Turkse respondenten noemen goeddeels dezelfde hulpbronnen en hindernissen als het gaat om het buitenshuis actief zijn. Bij deze groepen is het hebben van kinderen de belangrijkste hindernis. Ook de Nederlandse respondenten wijken hier nauwelijks van af. Marokkaanse en Turkse vrouwen noemen vaker ouders en schoonouders, zowel als hulpbron als hindernis, wat lijkt te duiden op een prominentere rol van deze personen in het dagelijks leven van de allochtone respondenten. De partner wordt door veel Marokkaanse, Turkse en Nederlandse respondenten genoemd als hulpbron. De hoofddoek als hindernis wordt uitsluitend door Marokkaanse en Turkse respondenten genoemd.

Gezien de grote eensgezindheid over de genoemde hulpbronnen en hindernissen is het niet verwonderlijk dat er geen verbanden zijn gevonden met opleidingsniveau en werkstatus van de respondenten.

8.4 Verdeling van gezinstaken

Aan de respondenten legden wij de vraag voor hoe in hun gezin de taken zijn verdeeld. Daarbij maakten de interviewers een onderscheid tussen 'het huishouden' en de 'verzorging en opvoeding van de kinderen'. Deze vragen zijn open geformuleerd en de respondenten hebben ze dan ook in hun eigen woorden beantwoord.

Uit de analyse van de antwoorden komt een onderscheid naar voren tussen vrouwen die zeggen 'alles' of 'alle' betreffende taken te verrichten, vrouwen die het leeuwendeel of de meerderheid van de betreffende taken voor hun rekening nemen en vrouwen die de taken samen (gelijkelijk) met de partner uitvoeren. Als het gaat om de huishoudelijke taken dan geldt dat een kwart van de respondenten, onder wie iets meer Turksen dan Marokkaansen, alle taken voor haar rekening neemt. De helft van de respondenten voert het leeuwendeel van de huishoudelijke taken uit. Binnen deze groep zijn meer Turksen dan Marokkaansen te vinden. Een laatste kwart van de respondenten, overwegend Marokkaansen, verdeelt de huishoudelijke taken gelijkelijk met de partner.

De verdeling van verzorgings- en opvoedingstaken laat bij zowel de Marokkaanse als de Turkse respondenten een iets ander beeld zien. Zoals ook wordt gevonden in ander onderzoek (Meren et al., 2006; Nijsten, 1998b; Pels, 1998b, 2005a), is de betrokkenheid van mannen (autochtoon én allochtoon) bij de verzorging en vooral opvoeding van de kinderen groter dan bij huishoudelijk werk. De spreiding van wel en niet bij de zorg en opvoeding betrokken vaders is bij de Marokkaanse en Turkse respondenten ongeveer gelijk.

Wat betreft het beheer van de financiën liggen de zaken wat anders. Een deel van de respondenten doet dit samen met de partner, maar bij de helft neemt de partner het voortouw. Dit komt juist voor bij Marokkaanse en in mindere mate Turkse vrouwen die 'alles' of 'het meeste' in het huishouden doen. De dominantie van Marokkaanse mannen in dit opzicht blijkt ook uit landelijk onderzoek: Marokkanen achten de man relatief vaak verantwoordelijk voor het financiële beheer (Distelbrink et al., 2005).

Een klein aantal Marokkaanse en Turkse vrouwen beheert de financiën omdat hun partner - als huwelijksmigrant - hiertoe minder in staat is, vanwege onvoldoende kennis van de Nederlandse taal of regels. De meeste vrouwen die de financiën van het gezin regelen, verrichten betaalde arbeid. Dit gegeven komt overeen met onze eerdere bevinding (zie 5.3) dat een eigen inkomen tot meer financiële onafhankelijkheid leidt. Inkomen is macht, en een deel van de respondenten associeert de seksespecifieke taakverdeling in dezen dan ook met mannelijkheid.

Int: En hoe zit het met het beheer van financiële zaken? 'Vroeger deden we het via acceptgiro en dan bracht een van ons het naar de bank. Nu doet hij het via internet. Hij zit dan toch achter de computer dus dan vraag ik meestal of hij die dingen ook meteen afhandelt. Vroeger deed ik alles zelf, boodschappen etc. Ik zette mij als man in, deed alles, acceptgiro's etc. Na die kinderen heb ik er een beetje afstand van genomen. Nu zorg ik voor de kinderen en zeg "jij mag het verder doen". Boodschappen doen we nog steeds samen.' (Turkse, 5 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Int: En het beheer van de financiën, de administratie, wie doet dat? 'Honderd procent mijn man, gelukkig. Ik wil zelfs de post niet openmaken. Die verantwoordelijkheid wil ik niet op me nemen. Hij doet het.' (Turkse, 2 kinderen, hoogopgeleid, werkend)

Diversiteit

De geschetste driedeling in een 'traditioneel', moderniserend en tussenpatroon wordt ook in bovengenoemd onderzoek gevonden, zowel in autochtoon-Nederlandse als allochtone huishoudens, al zitten de eersten verder van de traditionele pool af dan de laatsten. In de onderzoeksgroep zijn de Marokkaanse partners volgens hun echtgenoten gemiddeld het actiefst in het huishouden en de Turkse partners het minst. De Nederlandse respondenten bevinden zich wat betreft de taakverdeling in een positie tussen de Marokkaansen en de Turken in: vooral voor het huishouden geldt dat zij vaak alle taken of het leeuwendeel voor hun rekening nemen. Bij de verzorgings- en opvoedingstaken is de partner meestal meer in het vizier. Deze bevindingen stroken slechts gedeeltelijk met die uit bovengenoemde onderzoeken, waarin Marokkaanse mét Turkse paren het vaakst een traditionele taakverdeling laten zien. Het hebben van een betaalde baan legt echter meer dan etniciteit of opleidingsniveau gewicht in de schaal als het gaat om de bijdrage van de partner in de gezinstaken: de taken zijn gelijk verdeeld bij de hoger opgeleiden en wanneer de vrouw een betaalde baan heeft.⁶ Hiermee is wellicht de relatief hoge bijdrage van de Marokkaanse partners in vergelijking met de Turken deels verklaard.

De financiële taken zijn bij Marokkaanse en Turkse paren vaak een zaak voor mannen. Dit geldt overigens ook voor de Nederlandse paren in ons onderzoek. Ook hier is er verband met werkstatus: werkende vrouwen zijn vaker dan niet-werkenden verantwoordelijk voor het beheer van de financiële zaken binnen het gezin.

8.5 Ontstaan en beleving van de taakverdeling

Nu de feitelijke verdeling van de gezinstaken volgens de rapportage van de vrouwen is geschetst richten wij de blik op het ontstaan ervan, waarbij het accent ligt op de onderhandelingen tussen de partners daarbij - voor zover die hebben plaatsgevonden -. Vervolgens komt de beleving van de taakverdeling aan de orde: hoe tevreden zijn de respondenten?

Interacties over de taakverdeling

Aan de respondenten is gevraagd hoe de verdeling van de gezinstaken tot stand is gekomen. Drie kwart van de Marokkaanse en Turkse respondenten vertelt dat de taakverdeling min of meer 'vanzelf' is ontstaan, al dan niet doordat slechts één van de partners buitenshuis arbeid verricht.

---

⁶ Breedveld (2000) geeft aan dat als een vrouw (meer) gaat werken, zij minder tijd aan huishoudelijke taken besteedt. De tijdsbesteding aan huishoudelijke taken van de man blijft echter meestal gelijk. Dit betekent dat per saldo de verdeling minder ongelijk wordt, niet dat de taken meer gelijk verdeeld worden.

‘De verzorging van ons kind komt natuurlijk in principe voor het grootste gedeelte op mij terecht, dat is logisch want ik zit thuis en hij werkt. Nu is hij toevallig drie weken vrij en merk ik ook wel dat hij meer op zich neemt. Met ons kind voelen we dat niet als een taak of zo. Ons kind is net geboren en we zijn allebei dolblij. We zien het eigenlijk als een soort beloning als je even met hem mag spelen of in bad doen. Z'n vader doet hem in bad, ik voed hem, hij verschoont z'n luier nu hij thuis zit. Normaal gesproken als ie werkt heeft hij daar geen tijd voor. Ik merk wel aan hem dat hij dat zelf ook heel erg als jammer ervaart. Hij heeft nu juist drie weken vrij genomen om meer quality time met hem door te brengen.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, niet-werkend)

Een klein aantal Marokkaanse en Turkse vrouwen wijdt de traditionele taakverdeling aan het gegeven dat zijzelf, of vrouwen in het algemeen, ‘beter’ zijn of beter zijn toegerust voor het uitvoeren van de gezinstaken. Dit thema van de vrouwelijke superioriteit blijkt ook volgens ander onderzoek een hardnekkig verschijnsel, zowel onder autochtonen als allochtonen. De geneigdheid van vrouwen om de controle bij zich te houden geldt als een van de struikelblokken op weg naar meer participatie van mannen in de gezinstaken (Duyvendak & Stavenuiter, 2004; Pool & Lucassen, 2005; Pels, 2005a).

Int: Hoe is de taakverdeling binnen het gezin tot stand gekomen? Is dat besproken of meer vanzelf zo gegroeid? ‘Dat gaat meer vanzelf. In het begin wel, maar dan merk je dat de vrouw meer doet dan de man, en dan ga je zeuren, van “zo kan dat ook”. Ja, ik moet het altijd zelf zeggen tegen hem, hij ziet het gewoon niet. Wat voor mij niet opgeruimd en niet netjes is, kan voor hem hartstikke netjes zijn. Dat soort dingen. Hij zegt altijd: “Chaotische mensen zijn creatief”, haha. Dat zegt hij, maar hij komt er niet onderuit’. Int: Dus invloeden op taakverdeling en hoe het hier geregeld is.... ‘Ja, ik begin vanzelf en op een gegeven moment... de vrouw is toch wel de spil in zo'n gezin en dat merk je ook wel.’ (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

De respondenten die vinden dat een vrouw beter is in het uitvoeren van de gezinstaken voeren hiervoor overigens grofweg twee verklaringen aan. De eerste is een biologische verklaring: vrouwen krijgen kinderen; mannen staan daar verder vanaf. Zoals uit eerder onderzoek onder Marokkaanse vaders naar voren komt kunnen ook opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid een rol spelen. Zo achten vooral Marokkanen van de oudere generatie huishoudelijk en verzorgend werk niet ‘des mans’ en kan het doen van ‘vrouwenwerk’ gezichtsverlies opleveren (Pels, 2005a).

De tweede verklaring wordt gezocht in de socialisatie van meisjes en jongens. In voornoemd onderzoek uiten vaders de mening dat de traditionele rolverdeling er bij hen met de paplepel is ingegoten.

‘Mannen gaan toch anders om met kinderen, want zij zijn ineens vader geworden, en jij bent in die negen maanden zwangerschap al moeder eigenlijk. Je hebt eerder een band gekregen, zij moeten die band nog krijgen. Jij hebt het al zodra je weet dat je zwanger bent.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

‘Ook al werk je allebei buitenshuis, het grootste gedeelte komt altijd op de vrouw terecht’. *Int: In het algemeen of zie je dat alleen bij jezelf? ‘Ja, het maakt helemaal niet uit of het Marokkaanse of Nederlandse vrouwen zijn. Dat had ik ook bij mijn Nederlandse collega's, die klaagden daar ook voortdurend over. Ja, want jongetjes of het nou Marokkaanse of Nederlandse jongetjes zijn... die doen nou eenmaal minder als ze jong zijn thuis dan meisjes. En dat groeit zo en dat blijft en dat hou je als vrouwen eenmaal samen gaan wonen.’* (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, niet-werkend)

De taakverdeling ‘van huis uit’ kan overigens ook tot gevolg hebben dat de partner méér dan gemiddeld deelt in de gezinstaken, zoals onderstaand citaat laat zien.

‘Mijn man bleek voordat we getrouwd waren al heel veel te doen in huis, hij hielp zijn moeder met van alles. Ze waren met vier kinderen thuis en hun oma, omdat zijn oma en moeder het niet makkelijk hadden, hielp hij ze altijd al thuis. Nadat we getrouwd waren hielp hij mij ook, hij ging stofzuigen, schoonmaken enzo. En toen werd er wel wat geroddeld, mijn schoonmoeder schijnt hem een ‘light erkek’ (light man) genoemd te hebben, maar dat soort dingen vindt mijn man heel normaal, dat je je echtgenote meehelpt met alles.’ (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, niet-werkend)

Of zij de oorzaak van de zwaardere last van vrouwen in de gezinstaken nu zoeken in biologische of sociologische factoren, veel respondenten vinden het feit dat zij méér doen heel erg logisch. Dit blijkt ook uit de vaak voorkomende nuancering dat de partner wel degelijk gezinstaken waarneemt ‘als ik ziek ben’.

Voor een kwart van de Marokkaanse en Turkse vrouwen geldt dat in hun gezin de taakverdeling niet ‘vanzelf’ tot stand is gekomen. Meestal vertellen deze vrouwen dat zij - van tevoren, of naar aanleiding van ontevredenheid - overlegd hebben met hun partner. Pool en Lucassen (ibid.) maakten studie van interactieprocessen over de taakverdeling in autochtone gezinnen. Zij constateren dat de meerderheid van de paren de taakverdeling rondom de geboorte van de eersteling expliciet heeft besproken, waarbij overigens het accent lag op de kindzorg en nauwelijks over het huishouden gesproken werd. Bij een kleine minderheid kwam de taakverdeling als vanzelfsprekend tot stand. Waar de taken gelijk verdeeld zijn praten de partners meer met elkaar, ook omdat dit veel meer afstemming en geregel vergt. In onze onderzoeksgroep is de situatie vrijwel omgekeerd: zeker in de allochtone gezinnen wordt meer gezwegen dan gepraat en, conform eerdere onderzoeksbevindingen, is de (seksespecifieke) taakverdeling zichtbaar met meer vanzelfsprekendheden omgeven. Voor het doorbreken van deze vanzelfsprekendheid geeft het verrichten van betaalde arbeid voor de vrouw nog de beste garanties, maar ook in de gezinnen van veel werkende vrouwen is de taakverdeling bepaald niet evenredig over de beide partners verdeeld.

Overigens ondervinden de vrouwen naast de eventuele steun van hun man deels ook hulp van derden buiten het gezin. Een kleine helft van de Marokkaanse en Turkse respondenten noemt concrete steun van familieleden bij gezinstaken. In bijna alle gevallen gaat het over oppassen op de kinderen door familieleden, meest (schoon)ouders of zussen. De meeste respondenten van wie familieleden (soms) oppassen, hebben een betaalde baan. De frequentie van het oppassen varieert van zeer incidenteel tot structureel een aantal dagen per week. Een klein aantal respondenten meldt dat zij een huishoudelijke hulp hebben.

Tevredenheid over de taakverdeling

De meeste Marokkaanse en Turkse respondenten hebben desgevraagd iets gezegd over de mate van tevredenheid met de wijze waarop de gezinstaken zijn verdeeld. Ruim drie kwart van deze respondenten is tevreden over de taakverdeling. Het aandeel vrouwen dat tevreden is met de taakverdeling is hoog te noemen als we in ogenschouw nemen dat de verdeling van de gezinstaken in de meeste gevallen niet evenredig is. Bij nader inzien hoeft de hoge mate van tevredenheid echter niet zo te verbazen, aangezien de vrouwen niet allemaal het criterium van evenredigheid hanteren. Eerder onderzoek naar vaderschap bij Marokkanen en Turken toonde een vergelijkbare verdeling van tevreden en ontevreden moeders aan. Tevredenheid bleek samen te hangen met de mate waarin de mannen voldoen aan het ideaalbeeld van hun eega, waarin eveneens sprake is van een driedeling traditioneel patroon -tussenpatroon - modern(iserend) patroon (Nijsten 1998b; Pels, 1998b, 2005a). Zoals echter ook in deze studies wordt opgemerkt kan sociale wenselijkheid wel degelijk meespelen in de antwoorden.

Dit valt ook af te leiden uit het feit dat de term 'tevredenheid' zich volgens onze data op meerdere manieren laat interpreteren: sommige respondenten lijken de term te gebruiken als synoniem voor acceptatie.

Int: Allereerst: wat vind je achteraf gezien van de keuze voor deze taakverdeling? 'Ehm keuze... soms vind ik 'm oneerlijk want ik doe meer dan wat hij doet. Maar dat gaat ook automatisch omdat dat zo hoort in onze cultuur. Het cultuur speelt hier ook een hele grote rol in'.

Int: Ja.. dat vind je wel oneerlijk? 'Soms wel ja, soms wel. Maar ik heb zoiets van als ik in mijn omgeving kijk dan doet hij meer dan de rest van de mannen in mijn omgeving. Bijvoorbeeld als ik hem vergelijk met me broer, dan doet hij heel veel.' (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

Een kwart van de vrouwen is niet tevreden met de verdeling van de gezinstaken. Vooral werkenden zijn minder of in het geheel niet tevreden. Deze vrouwen geven aan het 'oneerlijk' te vinden dat zij substantieel meer gezinstaken verrichten, terwijl zij (net als de partner) buitenshuis werken, of zoals in het onderstaande citaat, de respondent (voltijd) stage loopt, terwijl de partner 's nachts werkt:

'Hij heeft zo iets van "ze heeft wel gelijk, ik zit ook de hele dag thuis". Ik vind waarom kan hij het niet, ik heb het ook altijd gedaan. Vier jaar lang heb ik voor het huis en de kinderen gezorgd. Ik heb nooit gezegd "ik wil vrije tijd". Daar dacht je niet aan. Dan denk je "hoe komen mannen erbij om te zeggen dat ze tijd voor zich zelf nodig hebben". Je doet het gewoon, dat zijn je kinderen, het is je gezin en dat is nummer 1.' (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Ook niet-werkenden zijn soms ontevreden, maar dit komt veel minder voor. Ontevredenheid komt dan voort uit het feit dat de gezinstaken onbetaald zijn. Deze niet-tevreden respondenten hebben bovendien de ervaring dat hun inspanningen voor het gezin niet of onvoldoende worden herkend of op waarde worden geschat.

Int: Is er iets wat je zou willen veranderen aan de taakverdeling zoals die nu is? 'Ja, ik zou wel willen dat hij meer zegt van "schat, je bent moe, ga lekker zitten", dat soort dingen. Want als hij thuis is, is hij vaak moe en gaat slapen op de bank. Dan denk ik "Wat moet ik dan doen, ook voor jou zorgen? Als je wilt dat ik vrolijk ben als je binnenkomt, moet je ook wat taken op je nemen. Dat jij een dag moeder bent en dat ik ga werken". Als je werkt dan ben je moe, maar als je thuis bent dan denkt hij "Je kan toch op de bank zitten?" Vorige zaterdag had hij het kind de hele dag en zei "Nou weet ik wat je doormaakt". Toen hij in Utrecht werkte, sliepen de kinderen als hij thuis was en waren stil. Als ik ergens heen ging, dan gingen de kinderen naar een vriendin. Ik zeg "Je moet ze eens meemaken als ze wakker zijn".' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Diversiteit

Voor de meerderheid van de Marokkaanse en Turkse respondenten geldt dat de verdeling van de gezinstaken 'op een natuurlijke wijze' tot stand is gekomen en dat ze hierover niet uitgebreid hebben gesproken. De Nederlandse respondenten praatten hierover iets vaker met hun partner: bij de helft van hen is de taakverdeling 'vanzelf' ontstaan. Sommige Nederlandse respondenten zijn, net als een aantal Marokkaanse en Turkse vrouwen, ervan overtuigd dat zijzelf beter dan de partner zijn toegerust om de gezinstaken ter hand te nemen, maar zij leggen wel meer nadruk op de verschillende socialisatie van meisjes en jongens als verklaring hiervoor.

Wat betreft de tevredenheid over de verdeling van de gezinstaken kunnen we opmerken dat de meeste Marokkaanse, Turkse én Nederlandse respondenten hierover tevreden zijn. Ontevredenheid met de verdeling hangt samen met de werkstatus van de respondenten: werkenden zijn vaker ontevreden over het feit dat zij méér gezinstaken verrichten.

8.6 Samenvatting en conclusies

Wat de *activiteiten buitenshuis* betreft, zien de resultaten er als volgt uit.

Het grootste deel van de werkende Marokkaanse en Turkse respondenten bestaat uit vrouwen die tijdens of na hun opleiding zijn gaan werken, en daarmee tot op vandaag zijn doorgegaan. Tot deze groep behoren vooral veel hoog opgeleiden. Daarnaast zijn er een aantal (her)intreedsters: vrouwen die pas na het krijgen van kinderen (opnieuw) gingen werken. De helft van de respondenten die geen betaald werk doen is 'werkzaam in eigen huishouden'. De overige niet-werkenden zijn werkloos/werkzoekend, arbeidsongeschikt of bezig met een opleiding. De helft van de niet-werkenden is gestopt met werken tijdens de zwangerschap van het eerste kind. Hier geldt een duidelijk verband met opleidingsniveau: midden- en laag opgeleiden stoppen in deze periode vaker met werken dan hoog opgeleiden. Marokkaanse vrouwen stappen iets vaker dan Turkse vrouwen (tijdelijk) uit het arbeidsproces of treden juist pas in een later stadium toe tot de arbeidsmarkt. Veel Marokkaanse en Turkse vrouwen doen vrijwilligerswerk (meestal op de school van de kinderen) en/of hebben andere activiteiten buitenshuis, zoals sporten en het volgen van cursussen. Opleidingsniveau of werkstatus hangt hier niet mee samen.

Het belangrijkste motief om te werken bleek voor de helft van de Marokkaanse en Turkse respondenten de eigen ontwikkeling en ontplooiing te zijn, gevolgd door financiële motieven. Ook sociale contacten en het gevoel mee te draaien in de maatschappij zijn vaak genoemd als motief om te werken. De niet-werkenden vertelden in de interviews juist deze zaken te missen. De nadelen die werkende respondenten noemden laten zich samenvatten als veel gerén, drukte en weinig tijd, zeker ook voor de kinderen. Dit vormt precies het hoofdmotief van de niet-werkenden om geen arbeid buitenshuis te (willen) verrichten.

De Nederlandse respondenten verschillen op het punt van arbeidsgeschiedenis en motieven om te werken niet veel van de Marokkaanse en Turkse respondenten. Méér Nederlandse dan Turkse en vooral Marokkaanse respondenten zijn tijdens of sinds hun opleiding gaan werken en zijn hiermee tot op de dag van vandaag doorgegaan. Slechts één Nederlandse - tegenover vijftien Marokkaanse en Turkse respondenten - heeft een baan noch andere activiteiten buitenshuis. De motieven die Nederlandse vrouwen noemen om te (willen) werken wijken ook nauwelijks af van die van de allochtone respondenten, behalve dat eerstgenoemden iets meer nadruk leggen op betaalde arbeid als route naar zelfontplooiing.

We vroegen aan de respondenten wat *hulpbronnen en hindernissen* zijn bij het realiseren van hun wensen betreffende werk, vrijwilligerswerk en andere activiteiten buitenshuis. Er blijkt weinig variatie naar etnische achtergrond: wel of niet werken speelt een veel grotere rol. Het

hebben van kinderen die veel tijd en aandacht behoeven is het vaakst genoemd als hindernis, overigens in meerderheid door niet-werkende vrouwen. Op de tweede plaats staan obstakels gerelateerd aan het werk of de werkgever, zoals een slechte sfeer op het werk. Deze zaken worden vaak door werkenden gerapporteerd. Daarna komen eigenschappen of de situatie van de vrouw zelf. Het gaat dan onder meer om gebrek aan zelfvertrouwen of discipline. Ook deze hindernissen zijn het meest genoemd door niet-werkenden. Een negatieve houding in de omgeving van de respondenten, gebrekkige of te dure kinderopvang, het dragen van een hoofddoek zijn alle één of enkele malen genoemd als hindernis bij het realiseren van de eigen wensen.

Hulpbron is vooral de partner, zo stelt een deel van de Marokkaanse en Turkse respondenten. De partner geeft morele en soms ook praktische steun. Hetzelfde geldt voor (schoon)ouders, die vaak structureel of incidenteel op de kinderen passen. Ook de eigen persoonlijkheid, te weten *drive* en ambitie, noemden de respondenten veel als hulpbron.

Veruit de grootste hindernis bij het realiseren van de wensen op het terrein van vrijwilligerswerk en andere activiteiten buitenshuis is tijdgebrek. De helft van de Marokkaanse en Turkse respondenten, zowel werkend als niet-werkend, noemt dit als belemmerende factor. De meeste vrouwen zijn het erover eens dat het hebben van kinderen zoveel tijd kost dat andere activiteiten in het gedrang komen. Vooral vrouwen met kleine kinderen zetten hun eigen ambities en wensen op het tweede plan, totdat de kinderen groter zijn.

De hulpbronnen en hindernissen die de Nederlandse respondenten noemden komen goeddeels overeen met die van de allochtone respondenten. Beiden benadrukken de positieve rol van de partner, maar allochtone respondenten noemen vaker dan autochtone respondenten de ouders en schoonouders, overigens zowel als hulpbron als hindernis.

In het interview kwam de *verdeling van de gezinstaken* aan de orde, onderscheiden naar huishoudelijke en verzorgings- en opvoedingstaken. Conform andere onderzoeksbronnen doen Marokkaanse en Turkse vrouwen gemiddeld (veel) meer dan hun partners. Alleen het beheer van de gezinsfinanciën valt vaker toe aan de man, die doorgaans optreedt als (hoofd)kostwinner. Het hebben van een betaalde baan vergroot bij zowel Marokkaanse als Turkse respondenten de kans dat de gezinstaken meer (gelijk) tussen de partners zijn verdeeld.

Volgens drie kwart van de Marokkaanse en Turkse respondenten is de taakverdeling op een natuurlijke wijze tot stand is gekomen en niet echt onderwerp geweest van overleg of onderhandeling tussen de partners. In eerder onderzoek onder autochtone paren geldt dit voor slechts een minderheid, waarmee de 'macht van de vanzelfsprekendheid' onder allochtonen nog eens lijkt te worden onderstreept.

Drie kwart van de respondenten is tevreden met de huidige taakverdeling tussen de partners. De respondenten die niet tevreden zijn, zijn vaak werkend en vinden de scheve taakverdeling 'oneerlijk'. Ook een klein deel van de niet-werkenden is ontevreden. Zij voelen zich ondergewaardeerd. De respondenten die niet tevreden zijn, zien echter weinig mogelijkheden om de situatie in hun voordeel te veranderen.

De verdeling van gezinstaken bij Nederlandse respondenten is meer dan bij de allochtone respondenten onderwerp van gesprek geweest. Ook bij hen is echter sprake van het hierboven geschetste beeld: vrouwen doen gemiddeld veel meer dan hun partners aan de gezinstaken, de financiële zaken uitgezonderd. De Nederlandse respondenten zijn in meerderheid tevreden over de taakverdeling.

Conclusies

Hoe laten de (keuze)processen rondom (de verdeling van) werk, zorg en vrije tijd bij Marokkaanse en Turkse vrouwen zich kenschetsen?

Allereerst blijkt dat het huwelijk voor Marokkaanse en Turkse vrouwen geen belemmering vormt om te (blijven) werken. De vrouwen die direct na de huwelijksvoltrekking niet werkzaam waren, waren dit voorafgaand aan het huwelijk ook niet. Voor hen geldt dat de redenen om niet te werken al eerder aanwezig waren.

Een veel groter beletsel voor het verrichten van betaalde arbeid blijkt de komst van kinderen te zijn. Als getrouwde Turkse en vooral Marokkaanse vrouwen stoppen met werken, dan is het zelf ter hand (willen) nemen van de opvoeding en verzorging verreweg de belangrijkste reden. Marokkaanse en Turkse vrouwen hebben overigens relatief weinig met de partner gesproken en onderhandeld over de taakverdeling. Deze ontstaat naar eigen zeggen vaak 'vanzelf', wat meestal betekent dat de vrouw substantieel méér gezinstaken op zich neemt dan de partner, ook als zijzelf buitenshuis werkzaam is. De altijd centrale rol die Marokkaanse en Turkse vrouwen spelen in de verzorging en opvoeding van de kinderen én de neiging om de regie hierover te (willen) behouden, maakt dat werk en andere activiteiten vaak op het tweede plan komen. Overigens geldt dit niet voor iedereen: een aantal - meest hoog- en middenopgeleide - respondenten weet een drukke (fulltime) baan succesvol te combineren met het gezin.

In ons onderzoek is op een aantal punten een gradueel verschil waarneembaar met de Nederlandse respondenten. Nederlandse vrouwen gaan vaker door met werken na de geboorte van het eerste kind, zij het vaak minder uren. De regierol van de moeder is ook in de Nederlandse gezinnen geen onbekende, hoewel Nederlandse vaders (iets) meer bij de opvoeding betrokken lijken te zijn.

Welke kansen en belemmeringen zijn aan de orde als het gaat om de keuzeprocessen rondom arbeid, zorg en vrije tijd? In lijn met het hierboven genoemde gelden kinderen als een belangrijke belemmering bij het verrichten van betaalde arbeid en andere activiteiten buitenshuis. Een tweede belangrijke belemmering, die buiten het gezin ligt, is de opstelling van de werkgever of de arbeidsmarkt. Het kan hierbij gaan om een slechte werksfeer, maar ook meer structurele arbeidsmarktfactoren (zoals een krappe arbeidsmarkt) vallen hieronder. Verder zijn belemmeringen in de vrouw zelf gelegen (gebrek aan zelfvertrouwen of discipline) en in anderen, met name (schoon)ouders. Opvallend genoeg noemen de respondenten de partner nauwelijks als belemmering bij het realiseren van ambities in werk of activiteiten buitenshuis. Wel geldt hij als hulpbron vanwege zijn morele en soms ook praktische steun (bijvoorbeeld bij de gezinstaken). Deze komt ook van (schoon)ouders, terwijl de al genoemde persoonskenmerken van de vrouw zelf eveneens een belangrijke hulpbron kunnen vormen. Kortom, belemmeringen en hulpbronnen zijn vaak te vinden in dezelfde (groep) personen. Voor zover dit anderen betreft (partner, (schoon)ouders) hangt het ook van haar eigen attitude af of een vrouw haar ambities kan realiseren. Marokkaanse en Turkse vrouwen zetten hier toe een drietal strategieën in. Allereerst is er het onderhandelen, waarin de vrouw probeert haar keuzevrijheid te vergroten door afspraken te maken over bijvoorbeeld de gezinstaken. Een tweede strategie is het 'niets aantrekken van' een negatieve houding van personen in de omgeving en vertrouwen op de eigen ambitie en intuïtie. Een derde, veel voorkomende strategie is de acceptatie van eventuele belemmering. De relatief grote mate van tevredenheid met de verdeling van de gezinstaken (die gemiddeld in onevenredige mate door de vrouw worden uitgevoerd) is hiervan een illustratie.

Hoofdstuk 9 Levensplan van drie generaties

Trees Pels

‘Mijn moeder was nergens actief. Maar dat neem ik ze ook niet kwalijk, ze werden dom gehouden. Door de mannen, mijn vader. Ze weten helemaal niks, wat weten die vrouwen nou? Heel zielig hoor van de andere kant. Wij moeten onze moeders een hoop leren, in plaats van andersom. (...)’. Int: *Dat zijn dan de verschillen, zijn er ook overeenkomsten met je moeder? ‘Nee, ik ben niet op m’n bek gevallen. Ik zeg wat ik denk. Mijn moeder weer niet, die kan niets zeggen want daar is ze bang voor’.* Int: *Welke wensen heb je voor de generatie van meisjes die nu opgroeien? ‘Dat ze de gelegenheid krijgen om verder te leren, verder te ontwikkelen.’ (Marokkaanse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)*

Dit citaat illustreert welke forse stappen de opeenvolgende generaties zetten wat betreft de positie van de vrouw. Dit hoofdstuk is gewijd aan het ‘levensplan’ van de onderzochten en bevat daarmee aanvullende inzichten om *vraagstelling 1* van het onderzoek te beantwoorden. Nadat in hoofdstuk 5 naar opvattingen over autonomie en participatie is gekeken, verwijdt zich de blik en kijken we hier met de respondenten naar hun levensplan voor de toekomst. We plaatsen dit in de context van de levensloop van hun moeder en de ambities die zij voor de generatie van hun dochters koesteren. Het geheel aan gegevens stelt ons in staat om - vanuit het perspectief van de onderzochten - het levensplan van drie generaties te vergelijken. Ondertussen bespreken we ook de kansen en belemmeringen die de generaties op hun pad vinden. Zo ontstaan aanvullende inzichten voor de beantwoording van *vraagstelling 2* over de sociale, culturele en religieuze processen die (de verwachtingen over) de levensloop beïnvloeden.

9.1 Ambities voor de toekomst

In het interview legden we aan de respondenten de vraag voor waar zij over ongeveer tien jaar denken te staan, wat hun rol in het gezin en daarbuiten betreft. De antwoorden zijn heel divers, maar in grote lijnen kunnen we er drie typen ideaalbeelden in onderscheiden. Daarbij merken we wel op dat veel vrouwen verrast werden door de vraag en bekenden nog nooit zo over hun toekomst te hebben nagedacht, of nooit zo ver vooruit te kijken. Dit relateert het begrip ‘levensplan’, omdat vaak niet van bewust plannen of vooruit kijken sprake is. In het eerste ideaalbeeld, dat wij aantreffen bij een minderheid van de allochtone onder-vraagden, staat het gezin voorop. De betreffende respondenten willen er in de eerste plaats voor hun kinderen en man zijn, altijd voor hen klaar staan, ‘geen moeder zijn die haar gezin erbij doet’. Enkele vrouwen werken parttime, maar zij zouden op den duur graag minderen. De meesten behoren tot de categorie niet-werkenden. Sommigen zouden desgevraagd in de toekomst wel parttime willen werken, anderen denken eventueel vrijwilligerswerk te gaan doen, bijvoorbeeld in de bejaardenzorg, bij de moskee of voor kinderen in arme islamitische landen. Veel prioriteit lijken deze voornemens momenteel echter niet te hebben. Wel zijn enkele van de vrouwen in deze categorie als mantelzorgers aan te merken, die betrokken (willen) zijn bij de zorg voor (schoon)ouders, behoeftige burens en later bij de zorg voor hun kleinkinderen.

‘Ja mijn dochter komt op de eerste plaats. En mijn vader mijn moeder, mijn gezin dan. Hun zijn allebei ziek nu. Dus ik kan alles laten als ik hoor dat ze ziek zijn, ik ga gelijk naar Tur-

kije, waar ze ook zijn. En de rest van mijn familie ook natuurlijk. Mijn broers, m'n schoonzussen mijn nichtjes, mijn neefjes en zo. Enne ik vind het ook leuk om mensen te gaan helpen. Dus buiten het gezin ook. (...) Bijvoorbeeld mijn buurman was zes maanden geloof ik al ziek. En ik was constant met hem bezig. Al een paar jaar eigenlijk. Hij is nu overleden, maar... buiten het gezin ook. Als iemand me nodig heeft, dan sta ik zover ik de tijd en mijn gezondheid heb sta ik er wel achter.' (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Twee Marokkaanse moeders in de categorie 'gezin voorop' willen zich later meer aan de religie gaan wijden. Als de grootste gezinsdrukke voorbij is hopen zij zich meer te verdiepen in de islam, zich wat beter aan de voorschriften te houden, zoals vijf keer per dag bidden, en - als Allah het wil - naar Mekka te gaan. In het tweede ideaalbeeld is sprake van een balans tussen gezin en bezigheden buitenshuis, veelal betaald werk. Vrouwen in deze categorie willen een 'veilige pilaar zijn in het gezin en qua werk wat bereiken', of zoals een Marokkaanse moeder het zegt: 'dat ik minder thuis ga zitten en meer ga werken, maar tegelijkertijd mijn rol als moeder behoud'. Ook al zal, als puntje bij paaltje komt, het gezinsbelang voorgaan, de moeders kennen bezigheden buitenshuis een meer gelijkwaardige plek toe. Dit sluit echter niet uit dat de combinatie heel wat balanceerkunst kan vergen.

'Ik zal altijd naast mijn gezin ook een werklevens willen hebben omdat ik denk dat het je sterker maakt, dat je meer besef hebt van wat er om je heen gebeurt en dat kun je ten goede gebruiken voor de opvoeding van je kinderen. Maar ook om gewoon geen leegte te krijgen.' (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

'Ik wil ook gewoon een goede moeder zijn en ook een goede gezellige partner, maar anderzijds ook een goede leerkracht. En ik merk dat ik tijd te kort kom, dus ik moet daar even mijn draai in vinden of het volgend schooljaar minder gaan werken, zodat ik het toch beter kan combineren. Ik denk dat het voor mijzelf toch altijd een probleem zal blijven, dat ik nooit echt tevreden zal zijn over allebei.' (Turkse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

In het derde ideaalbeeld staan werk en vooruitkomen meer centraal, hoewel het gezin niet naar de achtergrond verdwijnt. De moeders willen 'carrière samen met het vrouw zijn en met het moeder zijn combineren'. De grens tussen het tweede en derde ideaalbeeld is wat lastiger te trekken, maar in het laatste slaat de balans nog wat meer door naar de kant van het werk buitenshuis. De betreffende vrouwen willen nieuwe uitdagingen aangaan, of zij wensen uitbreiding van werktijd, zoals de Marokkaanse student-assistente die na haar afstuderen parttime wil beginnen en dan binnen een jaar wil 'opbouwen naar een fulltime baan'. Anderen willen zich opwerken naar een leidinggevende functie. De grootste groep hoopt een eigen zaak te beginnen, in een enkel geval met haar man, maar vaker voor zichzelf. Eén moeder noemt als bijkomende motivatie dat een eigen onderneming gemakkelijker met kinderen te combineren is, omdat je hen mee kunt nemen naar de werkplek en je zelf je werktijden kunt bepalen. Over het realiteitsgehalte van de plannen valt op basis van onze informatie geen uitspraak te doen, hoewel de afstand tussen droom en werkelijkheid soms wel heel groot lijkt. Zo wil één van de vrouwen iets beginnen in Turkije, maar vooralsnog ontbreekt daarvoor het geld, terwijl zij naar eigen zeggen ook wat opleiding en taalbeheersing betreft nog ver van haar doel is verwijderd.

De ambities van vrouwen kunnen (mede) ingegeven zijn door de behoefte zich nuttig te maken voor anderen of voor de samenleving. Zo vallen de ondernemersplannen van de vrouwen meestal in de categorie non-profit en behelzen zij ook meestal sociale doelen, zoals het opzetten van een adviescentrum voor kinderen of vrouwen. Sommigen zeggen er ook expliciet bij dat het hen niet om het geld te doen is of om hogerop te komen maar om iets te betekenen in de maatschappij. De vrouwen die zich uitspraken over hun wens om iets voor de me-

demens te doen zijn vooral te vinden onder de Turksen. De Marokkaansen zijn meer vertegenwoordigd onder degenen die hogerop willen komen en tonen daarbij sterke persoonlijke ambities.

Enkele geïnterviewden spelen met de gedachte aan remigratie naar het land van herkomst, veelal in reactie op ervaren uitsluiting. Wellicht drukken de vrouwen met hun terugkeerideeën in de eerste plaats hun onvrede uit over deze negatieve ervaringen. De plannen zijn vooralsnog weinig concreet.

Nu wij de toekomstambities van de vrouwen omtrent de combinatie van gezin en buitenshuis werken in grote lijnen hebben geschetst, wordt het tijd om wat preciezer te kijken naar hun plannen op het vlak van werk, al dan niet betaald.

Zoals eerder beschreven, is het ambitieniveau bij een deel van beide groepen allochtone vrouwen laag. Deze vrouwen behoren tot de categorie die niet werkt, zich omschrijft als 'huisvrouw' en sterk georiënteerd is op het gezin. Deze vrouwen willen in de toekomst eventueel parttime werken, betaald of vrijwillig, maar de plannen zijn vaag en de vrouwen spreken er aarzelend over.

Onder de overige niet-werkenden bevinden zich ook een aantal werkzoekenden en enkele studerende en arbeidsongeschikten. Deze vrouwen lijken overwegend serieuzer van plan om in de (nabije) toekomst weer aan de slag te gaan, sommige vrouwen na afronding van een nog lopende studie, andere na een nog te starten studie. Soms gaat de ambitie verder, maar meestal willen de moeders in deeltijd werken.

Int: Heb je een tijdsplanning, wanneer wil je vrijwilligerswerk gaan doen? 'Nou, over één jaar... dan kan ik er wel mee beginnen. Want dan gaat zij (wijst naar peuter) naar de peuterspeelzaal. Dan heb ik 2½ uur per dag over, vier keer per week. Dus ehh... ik kan best wel veel dingetjes daarin kwijt, in die tijd'. Int: En wanneer wil je gaan werken als secretaresse? 'Oh dat. Nee, dat ehh... Als het parttime kan. Nou, als zij met school begint dus over drie jaar.' (Turkse, 3 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

De buitenshuis werkende moeders verschillen onderling net zozeer in hun toekomstplannen als de niet-werkenden. Sommigen gaan op termijn het liefst terug in uren. Meestal is dat nu financieel nog niet mogelijk; in één geval gaat het om een vrouw die als medisch specialist in opleiding meer dan fulltime werkt. Anderen willen het houden zoals het is. En weer anderen hebben juist ambitieuze plannen en willen het aantal werkuren op termijn opschroeven.

Diversiteit

De categorie vrouwen die sterk op het gezin is georiënteerd maakt in beide groepen een vijfde deel van het totaal uit. De categorie die zich meer kan vinden in het 'balansmodel', dat zich kenmerkt door waardering van bezigheden buitenshuis naast de gezinsverantwoordelijkheid, is wat groter bij de Turkse vrouwen, die ook wat meer hechten aan bezigheden die ten goede komen aan anderen of de samenleving. De Marokkaanse vrouwen spreiden naar verhouding meer persoonlijke ambitie tentoon.

Wat betreft het opleidingsniveau is het beeld weinig consistent, terwijl de huidige werkstatus iets meer samenhang vertoont met de ambities. De hogeropgeleide Marokkaanse respondenten behoren relatief vaak tot de ambitieuze categorie, evenals de werkenden onder hen. Bij de Turkse vrouwen zorgt de feitelijke werksituatie nauwelijks voor spreiding. Bij hen zijn het de lager opgeleiden, werkend of niet, die de meeste ambitie vertonen om hogerop te komen. Niet-werkende Marokkaanse en Turkse 'huisvrouwen' zien in het gezin hun prioriteit nummer één. De vrouwen die passen in het 'balansmodel' vinden wij zowel onder de werkenden als niet-werkenden en hoger en lager opgeleiden.

De *autochtoon-Nederlandse respondenten* laten een veel minder heterogeen beeld zien dan hun allochtone seksegenoten. Degenen met een sterke gezinsoriëntatie of juist veel ambitie zijn elk met één persoon vertegenwoordigd. Het balansmodel overheerst: de meesten streven een evenwichtige combinatie van gezin en werk na. De niet-werkenden willen op één na in de toekomst parttime aan de slag en de werkenden willen het meestal zo houden als het is. Zij uiten niet de wens hogerop te komen of meer te werken. Een opvallend verschil met de allochtone vrouwen betreft het 'levenslang leren'. Terwijl veel van de laatsten zich via cursussen en opleidingen verder willen ontwikkelen, noemt slechts één van de autochtone vrouwen dit als optie voor de toekomst. Een vergelijkbare bevinding melden Bouw et al. (2003), die laten zien dat jongere allochtone vrouwen vaker 'stapelen' en switchen van werk naar opleiding. Zij brengen dit onder meer in verband met een gebrek aan doelgerichtheid en ambivalentie over het werken. Onze gegevens laten geen stellige conclusies toe, maar bij de respondenten lijkt wel de wens mee te spelen om zich verder te ontwikkelen, wellicht ook als optie als de vrouw niet werkt. Een ander verschil is dat het motief van inzet voor anderen buiten het gezin, of voor de samenleving, minder onder de Nederlandse vrouwen lijkt te leven. Zij noemden dit althans niet spontaan in de gesprekken over de toekomst.

9.2 Hulpbronnen en hindernissen

In aansluiting op de gesprekken over toekomstdromen vroegen de interviewsters naar de personen en omstandigheden die een rol kunnen spelen bij het realiseren ervan, opnieuw aan de hand van het schema in bijlage III.

In de volgende paragraaf komen de invloed van de religie en wijdere samenleving aan bod. In deze paragraaf bezien wij de rol die de vrouwen zichzelf en de personen in hun informele netwerk toeschrijven. Maar eerst enkele illustratieve citaten.

'Ik denk sowieso dankzij mijn partner en ook dankzij mijn gezinssituatie en dan heb ik het meer over mijn ouders en mijn zus en zo, mijn zusjes die altijd bereid zijn om op te passen of in te vallen en noem maar op. Waardoor ik toch altijd meer ruimte heb om te doen wat ik wil doen en waardoor ik dus niet altijd het idee heb dat ik er alleen voor sta.(...) Gewoon stimuleren en dat ze ook met tips komen en dat soort dingen dus meer ondersteuning, ook een beetje sturing, dat ook vanuit je partner en je ouders'. Int: Waar helpt je partner je in om je wensen te kunnen realiseren? 'Steunen en kijken wat de mogelijkheden zijn en kijken wat zijn rol daar, welke rol hij daar kan bijdragen.' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

'Mijn partner zeker. Dan mijn eigen moeder en mijn schoonmoeder. Want als je dan zeg maar alleen staat voor allerlei dingen, dan is het natuurlijk moeilijk om te redden. Ik werk en dan... bijvoorbeeld mijn schoonmoeder past op mijn zoon en mijn eigen moeder past op mijn dochter. Dus ik krijg allerlei hulp van hun. En mijn partner, ja... we hebben dezelfde studie gedaan en dan kunnen we daarover praten en over werk... ja, we doen wel verschillend werk, maar we kunnen heel goed met mekaar praten. En als ik ergens mee zit, kunnen we heel goed... ja... hij is mijn vriend, partner, noem maar op.' (Turkse, 2 kinderen, hoogopgeleid, werkend)

Van alle mogelijkheden werd de partner verreweg het vaakst genoemd, meestal in positieve zin, waarbij de Turkse respondenten zich wat positiever uiten dan de Marokkaanse respondenten. De partner steunt zijn vrouw, staat achter haar in wat zij wil of doet, of hij stimuleert en motiveert ('door te zeggen dat je iets wel kan en dat je niet moet opgeven'). Conform de bevindingen in het vorige hoofdstuk is de ervaren steun vooral van morele aard. En-

kele vrouwen in beide groepen noemen ook praktische steun in de vorm van hulp met het huishouden en vooral het oppassen op, of halen en brengen van de kinderen. Een kleiner deel van de vrouwen is wat negatiever of ambivalent over de steun die zij van hun man ondervinden. Bij de Turkse moeders gaat het meestal om diens gebrek aan hulp met de kinderen of aan emotionele steun. De meeste Marokkaanse vrouwen stellen dat hun partner een rem zet op hun mogelijkheden om hun vleugels uit te slaan. In enkele gevallen zijn de verhoudingen meer hiërarchisch en stemt de man bijvoorbeeld niet met autorijles in, of heeft de vrouw diens toestemming nodig voor zij iets kan ondernemen.

‘Nou ja, het hangt af van de kinderen natuurlijk en van mijn man wat hij wil en wat hij ervan vindt als ik weer ga werken. En als dat allemaal goed is dan ben ik pas aan de beurt over wat ik allemaal te zeggen heb over mezelf, haha...’. Int: Denk je dat het een belemmering wordt als je man niet instemt? ‘Ja sowieso, ik bedoel ik doe niks zonder dat mijn man het weet of goedkeurt.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

In andere gevallen verloopt de invloed van de partner wat indirecter: hij reageert zo zuinig dat de vrouw haar zin niet doorzet, of zij doet dat wel maar krijgt er een ‘slecht gevoel’ bij en geeft alsnog op.

Wat de kritiek op de partner betreft komen de gegevens overeen met die in hoofdstuk 5 over het thema bewegingsvrijheid. Daarin kwam naar voren dat de partner de vrouw direct in haar bewegingsvrijheid kan beknotten, of dat meer indirect doet door de zorg voor de kinderen goeddeels aan haar over te laten. Inconsistentie is er met hoofdstuk 8, waarin de kansen en belemmeringen ten aanzien van activiteiten buitenshuis ter sprake kwamen. Op dat punt kwam de partner vooral als positieve hulpbron uit de bus. De discrepantie lijkt erop te duiden dat werk buitenshuis op minder echtelijke bezwaren stuit dan een meer gelijke taakverdeling of bewegingsvrijheid van de vrouw in meer algemene zin.

Naast de partner staat de eigen persoonlijkheid (‘je hebt zelf best wel veel in de hand’; ‘ik weet heel goed wat ik wil en wat ik kan’) als factor bij de Marokkaanse vrouwen op een gedeelte eerste plaats en bij de Turkse vrouwen op nummer drie. ‘Als er iets in mijn hoofd zit dan moet het ook uitgevoerd worden. Dan moet ik er ook helemaal achterstaan en dan kan niemand me tegenhouden’, zo zegt bijvoorbeeld een Marokkaanse respondente. Als de vrouwen ergens achterstaan, zo is de boodschap, dan zijn zij bereid ‘ervoor te gaan’. Kwaliteiten als eigenwijsheid, doorzettingsvermogen of vechtlust staan hen daarbij ten dienste. Enkele vrouwen in beide groepen maken duidelijk dat zij een hele ontwikkeling hebben doorgemaakt om zover te komen, soms gesteund door hun man, soms juist daartoe uitgedaagd na een scheiding. Vroeger waren zij minder zelfverzekerd, en lieten zij de oren hangen naar de mening van anderen, zoals schoonouders of landgenoten. Nu weten zij wat zij willen en stellen zij zich assertiever op.

‘Voorheen... zou mijn burens wat zeggen over mij.... bijvoorbeeld over mijn kleding, wat zullen zij over mij denken. Offe ja, bij mijn rijbewijs... een vrouw! rijbewijs!?! Is dat wel goed? Maar nu is het zoiets van ja.... ik leef nu voor mezelf. Dus ik hoef het eigenlijk niet. Ik let niet meer op mijn burens, of mijn ouders. Want ja, ik weet wat ik doe, en ik weet wat ik wil... en ik weet dat ik niets slechts ga doen.’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Zoals gezegd hechten de Marokkaanse vrouwen relatief sterk aan de eigen kracht. Dit wil niet zeggen dat de betreffende respondenten allen menen daar in voldoende mate over te beschikken. Een deel vindt er juist wat aan mankeren. De betreffende vrouwen missen discipline, geven snel op, leggen zich te gemakkelijk neer bij de mening van anderen, kunnen geen ‘nee’ zeggen of remmen zichzelf af door te anticiperen op wat anderen zullen denken (vgl. Bouw et al., 2003, over de sociale afhankelijkheid van jongere Marokkaanse vrouwen).

‘Ik zet mezelf eigenlijk al stop omdat ik denk dat anderen iets niet zullen waarderen, of niet goed “nee” kunnen zeggen waardoor ik dus eigenlijk dingen doe waar ik helemaal geen zin in heb. Omgeving speelt absoluut ook een rol al is die niet zo heel erg groot, ja, partner, familie, het is niet dat je dingen niet mag, alleen je houdt er zelf al rekening mee, dat familie, partner of iemand anders het misschien niet leuk gaat vinden waardoor je al een stap terug neemt.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

Het is duidelijk dat ‘rekening houden met’ hier niet zozeer de betekenis heeft van zorgzaamheid voor de ander maar eerder die van conformiteit.

Zoals de verschillende citaten illustreren schrijven de vrouwen behalve aan de partner ook veel invloed toe aan hun familieleden. De eigen ouders staan daarbij voorop en schoonouders en andere familieleden vervolgen de rij. Over de (schoon)ouders doen de respondenten vaak vergelijkbare uitspraken als over de partner: zij vormen een bron van emotionele steun, of juist niet. De Marokkaanse vrouwen zijn op één na positief in hun oordeel over de ouders; de Turkse vrouwen laten zich deels wat kritischer over hen uit. Beide groepen hebben gemeen dat zij schoonouders minder vaak noemen en minstens zo vaak in neutrale of kritische als in lovende termen. Zoals een Marokkaanse het pregnant uitdrukt: ‘Mijn ouders staan altijd achter mij. Mijn schoonfamilie heb ik maling aan’. ‘Zij leven volgens de gemeenschap’ en ‘die hebben zoiets van “je hebt al een kind en dan nog naar school??” ’ zijn andere typerende uitspraken. Sommige vrouwen brengen naar voren dat hun partner de schakel is, de invloed van hun schoonouders verloopt via hem.

‘Alles wat vreemd is voor een schoondochter, bijvoorbeeld wat mijn onafhankelijkheid meer bevordert, daarin proberen ze mij te belemmeren’. Int: Kun je een voorbeeld noemen, wat is voor hen.... ‘Mijn studie, toen ik met mijn studie wilde beginnen, waren ze erop tegen en probeerden ze op allerlei manieren om mij ermee te laten stoppen. Maar daardoor word ik alleen maar nog meer gemotiveerd’. Int: Richten ze zich dan persoonlijk naar jou toe? ‘Nee, dan gebruiken ze mijn man als pion.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Naast de (schoon)ouders vormen zusjes en in mindere mate broers, nichtjes en neven eveneens een belangrijke hulpbron voor een deel van de moeders. Het oordeel over hun invloed is positief. Hun emotionele steun wordt gewaardeerd en hun aandeel reikt nog verder: ook een vorm van steun die weinig aan de (schoon)ouders wordt toegeschreven valt eronder, te weten informatieve steun door middel van tips en adviezen. Dat komt, zo lichten enkele vrouwen toe, omdat het om generatiegenoten gaat die over meer voor hen bruikbare inzichten beschikken dan de oudere generatie.

Vriendinnen ‘die een beetje in dezelfde levensfase zitten als ik, die ook net getrouwd zijn ook kinderen hebben, ook werken of nu even niet’ gelden naast familieleden voor sommigen als een hulpbron, om vergelijkbare redenen. Zij kunnen zowel emotionele als informatieve steun bieden. Enkele Turkse vrouwen mijden juist het contact met seksegenoten vanwege het onderlinge geroddel en de dwang tot conformiteit die van hen uitgaat (zie ook Nijsten 1998a; Pels, 1998a).

Ouders, schoonouders en andere familieleden kunnen ook praktische steun bieden door in te springen in het gezin en op te passen op de kinderen. De formele kinderopvang wordt door slechts enkele respondenten genoemd als (mogelijke) hulpbron, maar dan meestal in kritische zin: er is geen plek, het is te duur of er is te weinig persoonlijke aandacht voor het kind.

Diversiteit

Naar etnische herkomst zijn de overeenkomsten in ervaren steun en tegenwerking groter dan de verschillen. De vrouwen wijzen dezelfde factoren aan en ook de volgorde van frequentie

waarmee zij ze noemen komt redelijk overeen. Een opmerkelijk verschil is dat de Marokkaanse vrouwen de eigen kracht vaker noemen dan de Turkse vrouwen. Naar opleidingsniveau en werksituatie doen zich weinig verschillen voor, behalve dat de respondenten die hinder ondervinden van de druk van ouders of schoonouders lager zijn opgeleid en wat de Marokkaanse vrouwen betreft ook meestal niet buitenshuis werken.

Hoe valt de vergelijking met de *autochtoon-Nederlandse respondenten* uit?

Om te beginnen staat ook bij hen de partner als steunbron op de eerste plaats. Hij wordt relatief nog vaker genoemd. De geïnterviewden spreken overwegend met instemming over de inbreng van hun partner, die in de meeste gevallen zowel emotionele steun inhoudt als een feitelijke bijdrage aan de zorg voor de kinderen. In twee gevallen is hij minder gaan werken, één partner is huisman. Afgaand op de uitspraken van de geïnterviewden lijkt de inbreng van de partner in de autochtone gezinnen breder van aard, omdat deze meer substantieel bijdraagt aan de gezinstaken. Daarnaast beperkt de kritiek op diens functioneren zich tot zijn beschikbaarheid en schrijven de vrouwen hem geen remmende invloed toe, zoals een deel van de allochtone vrouwen doet. Een ander verschil is dat de formele kinderopvang naar verhouding als factor centraler staat; deze komt in frequentie op de tweede plaats. De helft van de autochtone vrouwen noemt de kinderopvang als potentiële steun. Vrijwel alle betrokken vrouwen uiten tegelijk ook bezwaren, zoals de wachttijden en vooral de hoge kosten. De eigen ouders nemen de derde plaats in. Andere familieleden doen er in de ogen van de autochtone vrouwen minder toe vergeleken met hun allochtone seksegenoten. Vriendinnen nemen bij de verschillende groepen respondenten een vergelijkbare, relatief marginale, positie in. De bevinding dat partners voor autochtone vrouwen belangrijker zijn als steunbron dan voor allochtone vrouwen en dat het omgekeerde het geval is als het om (vrouwelijke) familieleden gaat, vinden we bevestigd in eerdere gezinsonderzoeken (Pels & Distelbrink, 2000).

9.3 Rol van religie en samenleving

Naar de eventuele kansen of belemmeringen vanuit de religie is in het kader van de bespreking van de toekomstplannen eveneens, meestal expliciet, gevraagd aan de hand van het schema in bijlage III. De religie is volgens een meerderheid van de Marokkaanse respondenten van invloed. De meesten zien er een belangrijke hulpbron in. Het geloof biedt volgens sommigen rust en troost, het stelt hen in staat tegenslagen te verduren en het te accepteren als wensen niet in vervulling gaan. Anderen ervaren dat Allah hen kracht geeft en helpt hun wensen te realiseren. Zo voelt een vrouw dat Allah haar helpt als zij iets wil bereiken, bijvoorbeeld verandering van werk. Volgens weer anderen bieden de religieuze voorschriften, wat *halal* en *haram* is, houvast; zij leiden de vrouw op haar levenspad. Dit betekent niet dat zij zich niet maatschappelijk kan ontplooien, zo verzekeren de betreffende vrouwen. Eén van hen heeft haar huidige opleiding bijvoorbeeld bewust gekozen omdat ze weet 'dat het voor een vrouw goed is om in het onderwijs te werken'. Een ander is er stellig van overtuigd dat de religie stimuleert om iets voor jezelf te gaan ondernemen. 'Want ik heb gemerkt nu ik thuis zit dat het bij mij alleen maar averechts werkt, ik ben dan geen gezellig mens', terwijl de religie juist zegt 'dat je vrolijk moet zijn met je gezin en je kinderen'. Ook enkele andere respondenten stellen dat het geloof inspireert om goed te handelen, om goed om te gaan met echtgenoot, kinderen of de medemens: 'het motiveert mij om mijn patiënten goed te behandelen, me goed voor ze in te zetten en ethisch bezig te zijn'. Weer een ander voert aan dat de religie een vrouw stimuleert om te studeren, 'al beweren mensen van niet'. Volgens de islam moet elk mens zich ontwikkelen.

Een en ander impliceert dat de invloed van religie uiteenlopend kan zijn. Deze kan in het algemeen een bron van steun zijn op het levenspad of om het goede te doen. Meer in het bijzonder kunnen vrouwen autonomie claimen onder verwijzing naar de religie (zie ook para-

graaf 5.1), of er hun recht om zich te ontwikkelen en te participeren in de maatschappij aan ontlennen. Sommige vrouwen vinden houvast in de religie bij het dragen van hun lot. In hun geval kan deze te inspireren tot inschikkelijkheid en acceptatie van een gebrek aan autonomie en of participatiemogelijkheden.

Het geloof of de voorschriften kunnen ook meer direct een belemmering vormen, zo meent een klein deel van de Marokkaanse respondenten. Een van hen heeft er moeite mee dat 'je volgens je geloof onderdanig moet zijn aan je man'. Een ander noemt met enige ironie 'het eeuwenoude handjes schudden van mannen', terwijl ook het kopen van een huis volgens haar bemoeilijkt wordt door het islamitische verbod op rente. Enkele vrouwen, veelal niet-werkend, stellen dat je werk moet vermijden waar je als vrouw met mannen in contact komt ('niet als er toevallig mannen langskomen, maar als je op één afdeling zit met veel mannen, dat is dan echt haram'). Ook in paragraaf 5.2 bleek al dat de religieuze voorschriften bij sommige vrouwen tot een (zelf)beperking van de bewegingsvrijheid leidt. Anderen noemen de indirecte invloed van religie via de negatieve reactie op de hoofddoek vanuit de omgeving. Eén respondente heeft als meisje haar opleiding afgebroken omdat zij als enige op school - het moest van haar ouders - een hoofddoek droeg en dat niet aankon. Hierdoor zijn haar kansen op de arbeidsmarkt negatief beïnvloed.

'Iedereen is wel op zoek naar iets om een bepaalde leegte mee te vullen in zichzelf. Door te praktiseren vul ik eigenlijk die leegte en maakt het heleboel dingen logisch waarom het zo verloopt. Het is niet onlogisch waarom dat gebeurt. Je leeft met, je weet dat je leeft voor een bepaald doel en het schept helderheid. (...) Je zoekt naar een verklaring om die leegte te vullen, om begrip te krijgen en je bij dingen te kunnen neerleggen of te kunnen begrijpen waarom iets niet gegaan is zoals je dat wilt'. Int: Je hebt er vrede mee wanneer dit door het geloof wordt beantwoord? 'Het geloof geeft me heel veel rust eigenlijk. Als ik met mijzelf in de knoop zit, het mediteren, een gesprek met God, dat knapt me altijd wel heel goed op. Na een gebed voel ik me alweer wat zekerder van mijn zaak.' (Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

'Normaal gesproken is er altijd een negatief beeld over imams, dat die vrouwen onderdrukken en dat soort dingen. Ik heb daar gelukkig geen ervaringen mee. Wat ik juist de laatste tijd heel erg hoor dat het juist heel erg wordt gestimuleerd en dat er juist wordt verwacht van vrouwen dat ze een eigen rol en een eigen plek vergaren eigenlijk, zowel in de gezinssituatie als in de samenleving, dat vind ik ook een hele positieve.' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

'De islam spoort je aan om het goede te doen, om maatschappelijk actief te zijn, goed met anderen om te gaan, in je eigen onderhoud te voorzien om jezelf te ontplooiën en te ontwikkelen als mens. In die zin zeker positief en dat heeft invloed voor mijn wensen in de toekomst en ik denk dat het alleen maar sterker wordt. In negatieve zin of belemmering: misschien dat het bepaalde banen voor mij uitsluit of bepaalde onderdelen van banen of bepaalde... ik weet niet zo goed hoe ik dat moet uitleggen'. Int: Kun je misschien een voorbeeld noemen? 'Ja, bijvoorbeeld dat de religie niet toestaat dat ik in een baan met een man alleen op een kamer zit.' (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, niet-werkend)

De religie kan volgens enkele vrouwen hun toekomst ook op een andere wijze beïnvloeden, omdat zij er zich later meer aan willen wijden, en daarom minder zouden willen gaan werken. De huidige drukte rondom zorg en werk verhindert hen om zich goed aan alle voorschriften te kunnen houden.

Volgens een minderheid van de Marokkaanse respondenten heeft de religie geen invloed op hun toekomst. 'Religie zoals ik die ken verbiedt me niet de dingen te doen die ik wil doen

omdat het haram is', aldus een van hen. Deze vrouwen behoren alle tot de categorie die zich aanmerkt als niet volledig praktiserend. Voor hen staat het geloof buiten hun plannen rondom gezin en werk, het 'is iets persoonlijks'.

Bij de Turkse respondenten zijn de verhoudingen omgekeerd. De meerderheid dicht de religie geen invloed toe op hun toekomstplannen. De argumenten zijn meestal gelijklopend aan die van de Marokkaanse vrouwen: religie staat er los van. Enkele respondenten draaien het om: de drukte van het werk, naast het gezin, 'bemoeilijkt het soms om de religie te kunnen beoefenen'. De betreffende respondenten afficheren zich vrijwel alle als 'niet volledig praktiserend' en onder hen bevinden zich alle vrouwen voor wie de religie geen of minder betekenis heeft in het leven.

Voor de andere vrouwen is religie wel richtinggevend, veelal in positieve zin, hoewel ook enkele Turksen de reacties die de hoofddoek oproept als belemmering ervaren. De anderen ontnemen steun aan het geloof, voor zichzelf of bij het vervullen van hun taken als echtgenote en opvoeder. De respondente in het volgende citaat stelt dat God haar altijd helpt, 'de eerste die ik vertrouw in dit leven is mijn God'.

De respondente droeg sinds haar huwelijk, onder druk van de familie en gemeenschap, een hoofddoek. Als zij uitging, bijvoorbeeld naar een personeelsfeestje op het werk van haar man, deed ze hem af. Een oudere vriendin heeft haar erop gewezen dat een hoofddoek dragen zonder daar vrij voor te hebben gekozen hypocriet is, en daarom nog meer 'haram'. Respondente heeft de hoofddoek opgegeven en is nu bewuster met de religie bezig, de kritiek van schoonfamilie en landgenoten trotserend. 'Het was ook steeds van... tien jaar lang heb ik niets gedaan. Ik was altijd beleefd. Ik was altijd van "oké, oké, oké zwager, oké dit en oké dat". Maar in een keer was het mijn eigen mening. (...) Het was meer de gemeenschap die de strakke lijnen trokken van "dat is God, dat is religie, zo moet je leven". Toen heb ik zelf zitten kijken of dat bepaalde dingen wat volgens de gemeenschap niet mocht... Kijk, een hele normale voorbeeld... haar verven, dat mocht niet. En dat heb ik ook heel lang niet gedaan want dat mocht niet. Maar ik zelf ben later achter de computer gaan kijken... toen ik internet had en weet je wat ik zag? Het mocht wel. Want zelfs de profeet deed het. Make-up mocht niet volgens de gemeenschap. Maar dat mag wel. De islamitische geloof is echt heel makkelijk maar de mensen maken het zelf moeilijk. Die bouwen echt een hele dikke muur omheen terwijl het echt makkelijk is dat geloof, echt waar.' (Turkse, 3 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

De rol van de etnische 'gemeenschap' is bij de toekomstplannen genoemd door enkele Marokkaanse en Turkse vrouwen. De teneur is steeds dat de vrouwen zich afzetten tegen de druk die de gemeenschap uitoefent via sociale controle en roddel, waarvan vooral de schoonouders en soms hun zoon/de partner het doorgeefluik vormen. In het verleden konden deze 'ogen in je rug' jonge vrouwen aanzienlijk benauwen en belemmeren in hun (bewegings)vrijheid, zoals De Vries (1987) sprekend aantoonde voor de Turkse groepering. Tegenwoordig lijkt de druk af te nemen. 'Iedereen heeft er schijt aan', zo drukt een Turkse respondente het uit. Hoewel de gemeenschap nog steeds van invloed is, zeker op en via de vorige generatie, ontwikkelen zich nieuwe mechanismen om de zorg voor de eer van de vrouw te waarborgen. Een vertrouwensrelatie, zodat ouders/partners op de hoogte zijn van wat hun dochter of echtgenote buiten hun directe bereik doet is daar één van, en een groter vertrouwen op zelfregulering een andere: 'ik weet van mezelf dat ik niks verkeerd doe dus dan hoef ik me er ook niet voor te schamen'. Deze ontwikkeling vinden we weerspiegeld in veranderingen in de socialisatie in allochtone kring. Zeker onder de jongere generaties winnen overleg, vertrouwen en eigen verantwoordelijkheid terrein op de autoritaire aanpak en externe controle die in de oudere generatie gangbaar was. Hoewel zeker niet verdwenen, is sociale controle als mechanisme

van gedragsregulering wel op zijn retour (Nijsten, 2000; Poole, Geense & Lucassen, 2005; Pels 2005a).

Volgens een klein deel van de Turkse en een wat groter deel van de Marokkaanse vrouwen kan de Nederlandse samenleving hun toekomstplannen eveneens danig beïnvloeden. Eén Turkse vergelijkt Nederland in positieve zin met Turkije: Nederland is een democratischer land. De andere vrouwen zijn somber gestemd. Zij wijden uit over negatieve beeldvorming, over het gevoel als tweederangs burger gezien te worden, je steeds maar weer extra te moeten bewijzen en over de toename van de islamofobie in Nederland. Zes vrouwen wijzen op kansongelijkheid in het onderwijs of op de arbeidsmarkt, waarbij vijf van hen deze in verband brengen met de hoofddoek. Enkelen hebben het van horen zeggen dat deze toei de slaagkans bij aanmeldingen of sollicitaties vermindert, anderen hebben dit naar eigen zeggen zelf ervaren: 'dat was niet de stijl die ons kantoor moest uitstralen naar de buitenwereld, terwijl ik gewoon binnenzat en geen contact had met cliënten'. Een Turkse respondente ergert zich aan de associatie die Nederlanders maken tussen de hoofddoek en onderdrukking van de vrouw of haar onwetendheid. De vrouwen voelen zich, kortom, weinig welkom in Nederland. Dat frustriert hun integratie en bij een enkeling - ook al is ze hier geboren en getogen - inspireert dat de gedachte aan 'terugkeer' naar het herkomstland.

'Soms denk je dat je een plek hebt gevonden in de Nederlandse samenleving, maar dan wordt het verpest door al het negatieve wat in de media speelt. Het slechte beeld van de islam en de Marokkanen, dat zit mij heel erg dwars. Ik ben moslim en ook nog Marokkaan, maar ik ben geen terrorist en ook geen moordenaar, ik word er zo erg schijtziek van dat de meeste Nederlanders de slechte en de goede over een kam scheren. Niemand is hetzelfde, is toch heel simpel!! (...) Je probeert je er niks van aan te trekken, maar diep in je hart vind je het heel erg, en als er discussies waren met klasgenoten of collega's probeerde je dat negatieve beeld weg te praten door het positieve naar boven te halen, maar op een gegeven moment werd ik er gek van, om me steeds voor de fout van een ander te verantwoorden.' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

'Ik heb alleen de Nederlandse taal geleerd, thuis. Mijn moeder en vader hebben altijd Nederlands met me gepraat. Turkije was een vakantieland. Ik zag het ook echt zo. Ik ken de Turkse taal gewoon niet. Ik ben heel vrij opgevoed in cultuur, ook in islam. Mijn moeder zei altijd "geloof je erin, voel je er wat voor, dan doe je het. Anders doe je dat gewoon niet". Dus ik heb mijn eigen ik zelf gecreëerd. Maar door één hoofddoekje die je op kan zetten, kan je ineens afgewezen worden. Ho! En dan ga je echt denken aan emigreren. En ik heb dat meegemaakt. Dan wil ik niet dat mijn kinderen het ook meemaken. En het is nu veel erger dan de tijd dat ik naar school ging als tiener.' (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, werkend)

Diversiteit

De Marokkaanse respondenten ervaren meer invloed van de religie bij de realisatie van hun toekomstwensen, meestal in positieve en soms in negatieve zin. Het verschil tussen beide groepen lijkt te verklaren uit het feit dat de Marokkaanse vrouwen in het onderzoek naar eigen zeggen meer praktiseren en sterker hechten aan de religie. Ook het verschil in religieuze historie lijkt van belang. In Turkije is al langer sprake van een proces van scheiding van kerk en staat, secularisering en vrouwenemancipatie, ingezet door Atatürk in de eerste helft van de vorige eeuw. Ook de indirecte invloed van religie, via negatieve reacties en uitsluiting vanuit de bredere omgeving, wordt vaker genoemd door de Marokkaanse dan door de Turkse respondenten. Dit lijkt vooral terug te voeren op het feit dat Marokkanen in Nederland meer onder deze verschijnselen te lijden hebben (zie bijvoorbeeld Harchaoui & Huinder, 2003; Pels, 2003). Met opleidingsniveau noch werksituatie zijn duidelijke verbanden te bespeuren. Onder de kleine groep Marokkaanse vrouwen die vermijding van contact met mannen op reli-

gieuze gronden als mogelijke belemmering voor arbeidsparticipatie noemen zijn niet-werkenden in de meerderheid. Waarmee overigens niet gezegd is dat het om een causaal verband gaat.

De *autochtoon-Nederlandse respondenten* schrijven religie in meerderheid geen invloed op hun toekomstige doen en laten toe. Voor zover zij dat wel doen zijn de argumenten vergelijkbaar met die van de allochtone vrouwen: religie biedt houvast in het leven en 'vanuit je overtuiging wil je graag voor je kinderen zorgen en er zijn voor anderen'.

Verder zijn enkele Nederlandse respondenten ingegaan op de kansen die de arbeidsmarkt biedt. 'Het is nu makkelijker voor vrouwen om te gaan werken dan tien jaar geleden', aldus één van hen; anderen wijzen op de werkgeversbijdrage aan kinderopvang, mogelijkheden voor werken in deeltijd of ouderschapsverlof.

Ten slotte blijken ook enkele Nederlandse vrouwen enige last te ondervinden van beeldvorming, en wel die over de rol van man en vrouw. De ervaringen lopen sterk uiteen, samenhangend met de uiteenlopende zorg-werkregimes die de vrouwen zelf gekozen hebben. Enkele respondenten noemen het dominante idee dat de man het geld hoort binnen te brengen: dit maakt andere modellen van verdeling van werk en zorg minder vanzelfsprekend. Zoals de respondente die hoofdkostwinner is en een 'huisman' heeft zegt: 'men doet er altijd een beetje lacherig om, richting de man'. Een andere respondente klaagt juist over de opmerkingen die zij als huisvrouw krijgt. Mensen vinden dat zij 'niks doet', terwijl er toch veel tijd in het huishouden en de zorg gaat zitten. Wéér een ander, in een 'halfverdienersgezin', vindt dat zorgende vaders onevenredig veel waardering krijgen, terwijl werkende moeders zich steeds maar weer moeten verantwoorden.

Hoewel dus ook de autochtoon-Nederlandse respondenten de bejegening vanuit de samenleving als hinderlijk kunnen ervaren, is toch de conclusie dat zij minder donkere wolken aan de horizon zien wat betreft hun plek in de samenleving en kansen op werk dan hun allochtone - vooral Marokkaanse - seksegenoten. De Nederlandse vrouwen wijzen bovendien op bestaande regelingen voor ouderschapsverlof en kinderopvang, terwijl de allochtone vrouwen dat nauwelijks doen (zie ook Merens et al., 2006).

9.4 Vergelijking met de vorige generatie

Een van de laatste thema's die wij in het interview aansneden was de ontwikkeling die de vrouwen hebben doorgemaakt ten opzichte van de vorige generatie. Aan de respondenten werd gevraagd hun positie binnen en buiten het gezin met die van hun moeder te vergelijken en verschillen en overeenkomsten te benoemen.

De overeenkomsten blijken minder talrijk dan de verschillen. Een klein deel van de Marokkaanse vrouwen stelt dat zij nét als haar moeder thuis een traditionele rolverdeling kennen, waaraan sommigen toevoegen dat hun man wel meer aan de gezinstaken bijdraagt dan hun vader vroeger deed. Enkele Marokkaanse en wat meer Turkse vrouwen hebben juist een moderner rolpatroon met hun moeder gemeen: 'mijn moeder werkt en is onafhankelijk, net als ik'. De verschillen tussen de generaties zijn over het geheel genomen echter aanzienlijk en de uiteenlopende opmerkingen daarover, afkomstig van een grote meerderheid van de respondenten, wijzen goeddeels in dezelfde richting: er is van moeder op dochter ongetwijfeld sprake van een emancipatoire ontwikkeling. Kortweg beschikken de dochters over meer 'cultureel kapitaal' dan hun moeders, over meer keuze- en bewegingsvrijheid, is de rol- en taakverdeling in het gezin (wat) minder traditioneel en de verhouding tussen man en vrouw minder hiërarchisch (zie ook Nijsten, 1998a; Pels, 1998a, 2005a voor vergelijkbare bevindingen). Enkele voorbeelden.

‘Moeder had het in het dorp echt heel moeilijk door haar schoonmoeder. Want zij bemoeide zich echt met alles. Moeder had gewoon niks te zeggen. En ze hadden natuurlijk geldproblemen he. Ze mocht niks van vader en haar schoonmoeder, toentertijd in Turkije hoor. Hier in Nederland ging ze gelijk werken. Ze heeft bijna tien jaar bij een wasserette gewerkt. Veel overgewerkt ook. Moeder heeft niet voor zichzelf geleefd. Alleen maar werken en kinderen. Bij ons thuis had moeder wel veel te vertellen hoor. Dat was natuurlijk wel in Nederland. Ik weet niet of ze veel vrijheid van vader had, want ze had geen tijd.’ (Turkse, 2 kinderen, laagopgeleid, werkend)

‘Duidelijke verschillen tussen ons, zeker waar! Mijn moeder heeft nooit gewerkt, altijd huisvrouw geweest, ze is nooit naar school geweest, draagt een hoofddoek en is heel erg met de religie bezig. En wat nog meer?? Effe denken hoor, ze trouwde ook op haar zeventiende, en haar hoofdtaak was alleen voor het gezin zorgen en that’s it! en bij mij is dit allemaal niet het geval!’ (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

‘Het belangrijkste verschil is dat mijn moeder niet zelfstandig is. Ze doet alleen het huishouden. Ze zit eigenlijk alleen binnen en soms heeft ze een cursus. En ze is echt afhankelijk. Als ze bijvoorbeeld ergens heen moet dan ga ik vaak mee. Omdat ze niet echt goed Nederlands kan. Ze kan niet met de bus. Ze kan veel dingen niet. En mijn vader belemmert haar ook qua bewegingsvrijheid.’ (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, niet-werkend)

Enkele vrouwen in beide groepen memoreren dat hun moeder uitgetrouwd is, of haar man nauwelijks had leren kennen voor het huwelijk, dat zij jong is getrouwd, jong kinderen kreeg en uiteindelijk een groot gezin te verzorgen had. Zijzelf hebben meer keuzevrijheid op deze terreinen: ‘wij hadden eerst een relatie en daarna zijn we getrouwd’; ‘zij kregen maar kinderen, dat ging automatisch achter elkaar. Ik zie mezelf niet met vier of vijf kinderen, vind twee al meer dan genoeg’.

Zoals een paar Turkse respondenten vertellen trok hun moeder in Turkije bij haar schoonouders in, waar zij hard moest werken in het huishouden en weinig in de melk te brokkelen had. De migratie naar Nederland bracht enige verlichting, omdat het gezin een eigen huis kon betrekken. Maar ook hier bleef de vrijheid voor menige moeder sterk begrensd. Deels had dit te maken met een gebrek aan sociaal en vooral cultureel kapitaal. ‘Ze had geen taal, geen ouders, geen steun, ze moest dus in principe wel gewoon slikken’. Enkele vrouwen vertellen dat het hun moeder na de migratie aan steun ontbrak, bijvoorbeeld omdat er nog weinig familieleden waren. Een nog groter deel van de respondenten wijst erop dat haar moeder, in tegenstelling tot zichzelf, weinig of geen opleiding heeft genoten en/of het Nederlands niet beheerste. Moeder had weinig contacten buiten de familie en weinig kennis van de buitenwereld. Deze omstandigheden droegen ertoe bij dat zij haar kinderen niet kon begeleiden bij bijvoorbeeld schoolkeuzen, maar nog vaker wordt als consequentie genoemd dat zij buitenshuis afhankelijk was van anderen, ‘er moest altijd iemand mee’.

Niet alleen de bewegingsvrijheid buitenshuis, maar ook de keuzevrijheid meer in het algemeen was beknot. ‘Zij heeft helemaal geen keuzen gehad. Wat dat betreft had zij een vreselijk leven zeg maar. Alles is voor haar bepaald, vanaf kleins af aan’.

‘Ja, zij heeft geen onderwijs gehad en ik wel. Ik werk buitenshuis, dat doet zij niet. Ik kies veel meer voor mezelf en zij kiest veel meer voor haar kinderen. Alles wat zij doet draait meer om haar kinderen, terwijl de dingen die ik doe voor mezelf zijn.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

De autonomie van de oudere generatie werd niet alleen ingeperkt door een gebrek aan bagage. Culturele opvattingen over de plaats van de vrouw, die juist ook inhielden dat scholing

voor haar niet zo noodzakelijk was, waren daar mede debet aan. De plaats van de vrouw was binnen, 'vrijheid was helemaal taboe, om te leven en buiten te komen'. Ruim de helft van de respondenten neemt een duidelijk contrast waar tussen de mate van keuze- en bewegingsvrijheid van henzelf en die van hun moeder. Zij stellen zich onafhankelijker op en gaan meer hun eigen gang ('je gaat niet meer denken wat wel en wat niet mag'). Een deel van deze respondenten, voornamelijk Marokkaansen, zegt dat hun moeder alleen maar thuis zat, 'ze was er alleen voor de kinderen'. Ze ging nooit weg, 'ze deed helemaal niks, ook niet naar school of vrijwilligerswerk'. De betreffende respondenten werken evenmin buitenshuis als hun moeder, maar zij kunnen zich wel vrijer bewegen.

Sommige respondenten stellen dat hun moeders de voor hen geldende taboes geïnternaliseerd hebben; zij hebben zich aan de dominante verwachtingen geconformeerd, terwijl de (schoon)ouders of partners feitelijk niet zo heel streng waren. Meer respondenten maken echter wel degelijk gewag van druk vanuit de omgeving. Enkelen noemen hierbij de gemeenschap: 'zij heeft nog steeds de gedachte van "wat zou die buur over me zeggen en wat zou zij over me zeggen"; daar ben ik allang overheen'. Ook de schoonouders worden genoemd, maar de overheersende rol lijkt weggelegd voor de partner van de moeder, de vader van de respondenten. Hij was thuis de man, de baas of de boeman, zijn wil was wet. Ook op dat punt hebben zich duidelijke veranderingen ingezet. 'Mijn moeder accepteerde alles. Ik niet, ik wil een man die mij respecteert en hoe ik ben en mijn mening, luistert naar wat ik zeg'.

'Alle vrouwen van de jaren veertig-vijftig hebben het moeilijk gehad met hun mannen. Mijn vader speelde altijd de baas over haar en dat hoort eigenlijk niet, je moet samen. Wij hebben het nu beter eigenlijk. Ik vind de jongeren van nu hebben het beter. Onze kinderen hebben het dadelijk nog beter met de relatie. Het wordt steeds beter. Ze gaan elkaar meer begrijpen'. (Marokkaanse, 5 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

'Vroeger was het zo "wat de man zegt, dat gebeurt", of de schoonouders. De man die luisterde naar zijn ouders en jij had weinig keuze. Toentertijd, mijn moeder kon niets zeggen tegen haar schoonouders, nu nog steeds niet, zij zegt niets en slikt alles. Ik ben niet zo. Ik kan gewoon tegen mijn schoonouders zeggen wat ik wil. Ik floep alles er zo uit, dat is ook mijn karakter. Mijn schoonvader houdt daarom ook heel erg van mij. Dat zegt hij tegen iedereen: "Deze bruid heeft haar hart op de tong".' (Turkse, 1 kind, middenopgeleid, niet-werkend)

'Mijn moeder mocht bijvoorbeeld haar rijbewijs niet halen, nu zie ik dat alle jongeren een rijbewijs hebben. Nu ook, nu als mijn vader moeilijk doet zeg ik tegen haar "kom ma, we gaan gewoon want ik heb een auto onder mijn reet, laat pa maar thuis zitten, wij gaan". Dat is wel zo. Vroeger moesten we altijd aan pap vragen of hij ons wilde brengen, dan moest je drie uur zeuren. Maar nu zeggen we het niet eens tegen hem en gaan gewoon. Vroeger mocht je geen grote mond tegen je man hebben volgens mij, je moest gewoon slikken. Bijvoorbeeld als je ging scheiden, dan ging je terug naar je ouders. Maar nu heb je gewoon je eigen huis en je eigen leven. Ik denk dat de generatie na ons nog sterker op de benen zal staan en nog meer zal weten.' (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

In één geval heeft zich een omgekeerde beweging voorgedaan: in het gezin van herkomst was de moeder dominant, maar nu is de partner heer en meester in huis. Het is de bekende uitzondering op de regel.

Een nauw aan het voorgaande verwant thema is dat van assertiviteit. Een deel van de Marokkaanse en Turkse vrouwen vindt dat zij zich beter kunnen uiten dan hun moeder. 'Ik pik dingen niet' of 'ik ben niet op mijn bek gevallen', zijn enkele typerende uitspraken. Daartegenover staan de moeders die juist gesloten zijn, geneigd zijn zich te voegen naar de mening van

anderen en moeilijk voor zichzelf opkomen. In de opvoeding wreekte zich dit, zo menen sommigen, doordat moeders minder open waren tegenover de kinderen of zich meer autoritair opstelden (zie ook Nijsten, 1998a; Pels, 1998a).

‘Mijn moeder kan niet echt liefde tonen, ze is heel erg gesloten en op haarzelf. En ik ben juist het tegenovergestelde. Ik heb natuurlijk ook wel het een en ander van de Nederlandse dingen overgenomen. Terwijl mijn moeder dat niet heeft, bijvoorbeeld zij zou nooit iemand zomaar eerlijk antwoorden, waar het op staat, en ik wel, ik heb er minder moeite mee.’
(Marokkaanse, 2 kinderen, laagopgeleid, niet-werkend)

Als laatste thema bespreken wij de rol- en taakverdeling in het gezin. Ook in dit opzicht signaleren de vrouwen belangrijke verschuivingen. Meer Marokkaanse dan Turkse vrouwen melden dat hun moeder niet of nauwelijks heeft gewerkt, terwijl zij zelf de zorg in het gezin en werk buitenshuis combineren. Een deel van de Turkse vrouwen stelt dat hun moeder én werkte - soms vele uren - én thuis alles moest doen. De meeste van deze respondenten, zelf ook werkend, delen de taken meer met hun man. Enkelen hebben er juist voor gekozen om in tegenstelling tot hun moeder niet te werken en te ‘kiezen voor de kinderen’.

De vergelijking tussen de generaties doet weinig recht aan de ontwikkelingen die de moeders van de respondenten in de loop van de tijd kunnen hebben doorgemaakt. In eerder onderzoek zijn vooral de verschuivingen beschreven die de oudere generatie laat zien in de opvoeding van de oudste en jongere kinderen (bijvoorbeeld Coenen, 2001; Nelissen & Bilgin, 1995; Pels, 1998a). Deze veranderingen zijn in belangrijke mate terug te voeren op het feit dat moeders het Nederlands beter zijn gaan spreken en beter de weg weten in Nederland. Dergelijke processen hebben ook een positief effect op hun autonomie. Enkele respondenten in beide groepen wezen er eveneens op dat de vrijheid van hun moeder is toegenomen, terwijl anderen meldden dat hun vader zich in de loop der tijd wat meegaander is gaan opstellen. De moeders slaan de vleugels meer uit en gaan bijvoorbeeld sporten of op cursus, de vaders worden binnenshuis wat behulpzamer, bijvoorbeeld omdat zij niet meer werken of omdat hun vrouw kwakkelde met haar gezondheid. Eén vrouw vertelt dat haar moeder nooit veel keuzen heeft gehad, maar nu wel haar man trotseert die wil terugkeren naar Turkije, terwijl zij in Nederland bij de (klein)kinderen wil blijven. Dergelijke ontwikkelingen corresponderen overigens ook met de literatuur over de (traditionele) levensloop, die laat zien dat de autonomie van vrouwen toeneemt naarmate zij ouder worden (zie bijvoorbeeld Dwyer, 1978; Pels, 1991). Het volgende citaat, dat het vervolg is op het eerste citaat in deze paragraaf, illustreert de genoemde veranderingen binnen de levensloop van de oudere generatie. Samen geven deze fragmenten een sprekend beeld van de afstand die van generatie op generatie is afgelegd. In de volgende paragraaf bezien we, om het beeld te completeren, welke verwachtingen de respondenten koesteren over de generatie van hun dochters.

‘Later ging ze naar fietslessen en zwemlessen, vrouwengroepen, buurthuis... Dat doet ze nog steeds. En moeder vindt het wel leuk hoor. Ze gaat ook graag naar de moskee. In vergelijking met vroeger, toen ik nog klein was... Ja, ze is vrijer geworden. Eigenlijk zijn ze allebei veranderd. Mijn vader ook. Het heeft wel even geduurd, maar... Vroeger mochten de meisjes niet eens naar school! Kijk maar naar nu. Mijn jongste zusje gaat helemaal naar Rotterdam (uit Utrecht) om naar school te gaan. Zij gaat naar Erasmus voor haar opleiding.’
(Turkse, 2 kinderen, laagopgeleid, werkend)

Diversiteit

Tussen de Marokkaanse en Turkse respondenten doen zich weinig opvallende verschillen voor. De uitzondering vormt de arbeidspositie van de vorige generatie. Slechts enkele Marokkaanse vrouwen melden dat hun moeder werkte; het binnenzitten of niet buitenshuis werken achten de Marokkaansen typerender voor de situatie van hun moeders. Het verbaast dan ook niet dat zij voor zichzelf de combinatie van zorg én werk vernieuwend vinden ten opzichte van vroeger. Turkse vrouwen hadden vaker een moeder die werkte, en de Turksen thematiseren daarom het feit dat hun moeder werk en (de volledige) zorg moest combineren. Voor hen zit de vooruitgang in een wat gelijkere verdeling van de gezinstaken of zelfs in een enkel geval in een vrije keuze voor de terugkeer naar de verzorgende rol ten koste van werk buitenshuis. Een en ander duidt erop dat voor de vorige generatie Turkse vrouwen werken meer gangbaar was, terwijl de Marokkaanse respondenten vaker de eerste generatie vormen die zich op de arbeidsmarkt begeeft (zie ook Distelbrink et al., 1995). Dit lijkt te leiden tot een verschil in benadering, waarbij de eersten vooral de opening naar buitenshuis werken onderstrepen en de laatsten - een stap verder - het oog richten op een gelijkere taakverdeling. We zien hier een duidelijke parallel met onze bevindingen over de tienertijd. De Marokkaanse respondenten waren als tiener tevredener over hun schooltijd dan de Turkse, naar wij vermoeden omdat de eersten er qua bewegingsvrijheid op vooruitgingen, terwijl de laatsten hogere verwachtingen hadden en daarin werden teleurgesteld.

Wat betreft opleiding en werksituatie zien we geen verschillen van betekenis. Voor veel vrouwen geldt - ongeacht hun huidige sociaal-economische positie - dat de veranderingen in hun bagage, keuzevrijheid en gezinspositie ten opzichte van de vorige generatie aanzienlijk zijn.

Zien de *Nederlandse respondenten*, die overwegend afkomstig zijn uit lagere sociaal-economische milieus, vergelijkbare verschuivingen over de generaties heen?

Het antwoord is bevestigend. De meeste moeders richtten zich vooral op de zorg en het gezin, terwijl hun dochters naar eigen zeggen meer kansen en keuzen hebben gehad op het vlak van opleiding, werk, relaties en kinderen, of meer buitenshuis doen - vrijwillig dan wel betaald -, een gelijkwaardiger verhouding met hun man hebben of de gezinstaken meer met hem delen. De moeder van één respondente heeft net als zij altijd gewerkt, maar kreeg haar eerste kind al op haar zestiende ('en ik met mijn 32e'). 'Ik denk dat er in de leeftijd van mijn moeder heel veel vrouwen waren die vroeg zwanger raakten om uit huis te kunnen, dus met de verkeerde reden. Ik denk dat vrouwen nu veel makkelijker een bewuste keuze kunnen maken voor een kind, of je het uit wilt stellen of niet', aldus deze respondente. De moeder van een ander bleef, net als zij nu doet, thuis toen de kinderen klein waren, maar kende in haar tienertijd minder bewegingsvrijheid en ging bijvoorbeeld stiekem op dansles.

Twee vrouwen, de een werkend en de ander niet, karakteriseren hun moeder als een vrije, zelfstandige en werkende vrouw die sterk gehamerd heeft op hun economische onafhankelijkheid. Zelf vinden deze vrouwen 'het gezin iets belangrijker' dan hun moeder.

Al met al zien we ook bij de autochtoon-Nederlandse onderzochten nogal wat verandering over de generaties. Ook bij hen gaat deze overwegend in de richting van vergroting van hun autonomie, bewegingsvrijheid en maatschappelijke participatie. De veranderingen lijken over het geheel genomen wel minder omvattend dan bij hun Marokkaanse en Turkse generatiegenoten, terwijl een deel ook de beweging terugmaakt naar het 'er meer willen zijn voor het gezin'.

9.5 Wensen voor de volgende generatie

Het laatste thema in het interview betrof de wensen die de vrouwen koesteren voor hun dochters en/of meer in het algemeen voor de generatie van meisjes die nu opgroeien. Ook is de geïnterviewden gevraagd de haalbaarheid van hun wensen in te schatten en bevorderende en belemmerende factoren te noemen.

In eerdere opvoedingsonderzoeken onder Marokkaanse en Turkse gezinnen (Nijsten, 1998a, 2000; Pels, 1998a) komt stevast naar voren dat ‘maatschappelijk presteren’, om te beginnen in het onderwijs, prioriteit nummer één is voor zowel jongens als meisjes, gevolgd door conformiteit. Men vindt autonomie zeker niet onbelangrijk, maar deze staat als opvoedingsdoel wel lager op de ladder. Autonomie wint echter terrein bij moeders van de jongere generatie en hoger opgeleiden. De gegevens laten zien dat deze trend zich duidelijk doorzet bij de moeders van de tweede (en tussen-) generatie in ons onderzoek. Een goede opleiding en/of baan en autonomie delen de eerste plaats op de wensenlijst van de Marokkaanse en Turkse respondenten. Enkele citaten.

‘Sowieso een opleiding, onafhankelijkheid, een goede baan. Alles al voor elkaar hebben voor je gaat trouwen’. Int: Waarin onafhankelijkheid? ‘In het verdienen van je eigen geld, in het uitgeven van je eigen geld en het beslissen, maken van je eigen keuzen.’ (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

‘Ouders moeten hun dochter zodanig opvoeden dat zij zich onafhankelijk kunnen opstellen, in welke opzicht dan ook. Dat je niet altijd een man nodig, moet trouwen en kinderen moet krijgen om gelukkig te worden. Meisjes moeten een opleiding volgen en een goede baan vinden en daarna zelf een partner uitzoeken en bewust voor kinderen kiezen. En ervoor gaan....’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, werkend)

Int: En welke wensen heb je eigenlijk voor je dochter of haar generatie? ‘Ja, dat ze haar eigen wil door kan zetten...’. Int: Koste wat het kost? ‘Uhm, nou nee! Zeker dat niet. Nee, maar qua carrière... dat ze gewoon eerst op haar eigen benen staat. Eigen geld verdienen. En dan eigenlijk gaat trouwen. Want je weet maar nooit.... En ik ben zelf niet gewend om mijn partners geld op te zuipen, dusse.... Ja, je kan beter je eigen geld verdienen, dan dat je een man boven je kop hebt die steeds zeurt dat je zuinig moet zijn. Dus. Eerst eigenlijk een carrière opmaken, goede opleiding, goed werk. En als je een goede opleiding hebt dan heb je automatisch wel een goed werk.’ (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Wat opleiding betreft wijst een enkeling op het belang van kennis voor goed moederschap, maar de meesten zien hierin de opstap naar een goede, bevredigende baan (of ‘werk wat overal ter wereld goed verdient’) en/of naar onafhankelijkheid: ‘er gaan veel deuren open als je je ontwikkelt’.

Uit de uitspraken van enkele vrouwen blijkt dat een goede baan tevens de autonomie dient. Het verdienen van een eigen inkomen betekent minder financiële afhankelijkheid van je man, waarmee je je door hem ook niet ‘de wet hoeft te laten voorlezen’. De citaten laten zien dat de aspiraties ten aanzien van onderwijs, werk en onafhankelijkheid impliceren dat niet te jong wordt getrouwd. Eerst een diploma en baan en dan pas trouwen (‘een man kan altijd komen aanwaaien’), dat is voor velen het adagium, zowel om de positie van de vrouw binnen het huwelijk te versterken als om haar maatschappelijke kansen te optimaliseren.

Aan de wensen van de respondenten op het vlak van autonomie zijn uiteenlopende noties verbonden. Zoals we zagen kan het gaan om het kunnen verdienen en uitgeven van eigen geld, hetgeen de vrouw minder afhankelijk maakt van haar man. Het zijn vooral enkele niet-werkende Marokkaanse vrouwen die deze vorm van onafhankelijkheid voor de generatie van

hun dochters aspireren. Voor Turkse vrouwen vormt het meer in algemene zin 'op eigen benen staan', zowel financieel als mentaal, de belangrijkste aspiratie in dit verband. Terwijl de Turkse vrouwen vooral hechten aan zelfredzaamheid, noemen de Marokkaanse vaker keuzevrijheid: 'Je merkt dat de tijd en ook de meiden van nu veranderen en dat er ook meer wordt gestreefd naar een eigen leven en eigen keuzen te maken'. Meisjes moeten zelf hun toekomst kunnen bepalen, hun eigen keuzen kunnen maken en daarbij niet zwichten voor de druk van hun ouders of andere personen. Ten slotte wensen enkele Marokkaanse respondenten de generatie van hun dochters meer bewegingsvrijheid toe. Sommigen van hen en wat meer Turkse vrouwen achten 'individualistische' persoonlijke eigenschappen een groot goed: bewust of zelfverzekerd zijn, zelfvertrouwen hebben, zich kunnen uiten, assertiviteit.

In volgorde van frequentie komt conformiteit op de derde plaats, vaak in één adem genoemd met de vorige prioriteiten: de komende generatie moet zich goed en vrij kunnen ontwikkelen, mits bepaalde grenzen of regels van het geloof worden gerespecteerd. De betreffende respondenten, zoals de laatst geciteerde moeder, hopen voor de generatie van hun dochters, in alle vrijheid, ook op enig verantwoordelijkheidsgevoel.

'... En je hebt hele slechte... ja, slechte mensen heb je overal, maar... ze kennen nu mensen via, het internet, de chat en dat soort dingen. En ja ze zijn nu, ze denken nu soms niet meer na, de jongeren van tegenwoordig. Ze zeggen, nou ik beleef het en wat me ook overkomt... het maakt me niet uit. Daar ben ik dus bang voor. Dat ze verantwoording eigenlijk niet zal hebben. Maar ik zal heel veel moeite doen dat ze een verantwoordelijke leuke dame wordt.' (Turkse, 1 kind, laagopgeleid, niet-werkend)

Terwijl de Turkse vrouwen wat meer accent leggen op regels en grenzen, drukken Marokkaanse respondenten wat vaker de hoop uit dat de nieuwe generatie de eigen wortels niet vergeet en de juiste balans weet te vinden tussen de verschillende culturen, zonder 'identiteitscrisisen'. De Turkse vrouwen thematiseren wat meer het punt van relaties en seksualiteit. Enkele zeggen te blijven hechten aan maagdelijkheid voor het huwelijk, terwijl enkele anderen vinden dat verkering moet kunnen, maar zonder dat de vrijheid ontaardt in 'met jan en alleman het bed induiken'.

Naast de genoemde wensen brengen nog enkele vrouwen uit beide groepen naar voren dat zij hopen dat hun dochters gelukkig worden en/of dat zij een partner vinden waarmee zij gelukkig zijn. Enkele Marokkaanse en wat meer Turkse respondenten noemen expliciet het recht op vrijheid van partnerkeuze. Enkele Turkse respondenten willen juist dat hun dochter met een moslim of Turk trouwt. Een Marokkaanse reageert aldus op de vraag of de keuze ook op een Nederlander mag vallen: 'Ik zou er niet helemaal tegen zijn denk ik. Ja, het is mijn kind... met fouten en al', terwijl voor een Turkse vrouw desgevraagd een Nederlander nog wel zou gaan, maar bijvoorbeeld een Kaap-Verdiaan weer niet.

Kansen en hindernissen

We hebben de respondenten gevraagd of zij denken dat hun wensen voor de volgende generatie te realiseren zijn. De grote meerderheid antwoordt bevestigend. Opmerkelijk is dat het positivisme van de meesten gevoed wordt door opvoedingsoptimisme (zie ook Nijsten, 1998a; Pels, 1998a): de inbreng van de ouders geldt als verreweg de belangrijkste succesfactor. 'Daar ga ik voor vechten', 'we zorgen dat ze er komt', 'als ik wil dat ze echt studeren en een leven opbouwen, dan gebeurt dat ook wel; want ik zal ze erin blijven stimuleren', zijn enkele typerende uitspraken.

'In mijn tijd werd er vaak gezegd, niet door mijn moeder maar door andere vrouwen, waarom doe je je best op school want uiteindelijk ga je toch trouwen en kinderen krijgen. Dat werkt demotiverend. Ik hoop dat het inmiddels wel veranderd is. Ik heb het idee dat dat nu

wel veranderd is. Dat de ouders van nu, van mijn leeftijd, het wel op de juiste manier gaan doen. Dat die wel hun kinderen gaan stimuleren om voor zichzelf te gaan in plaats van de geijkte rolpatronen.’ (Marokkaanse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

‘Ik zorg ervoor dat ze een eigen willetje heb, weet je. Tijdens feestdagen krijgt ze af en toe zakgeld weet je. Ik zeg tegen haar “mag je zelf beslissen wat je wil. Je mag het of sparen of speelgoed kopen”. Dat mag zij zelf beslissen weet je. Ik neem haar mee om haar kleren zelf te laten uitzoeken. Zulke dingen. Ik zorg er gewoon voor dat zij zichzelf ontwikkelt en dat ze niet wordt onderdrukt zeg maar.’ (Turkse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

Ouders van nu kunnen hun kinderen steunen (‘voor mij was er geen steun, ik kan dat voor hen wel zijn’) en stimuleren in hun ontwikkeling en zelfstandigheid. Enkele respondenten uit beide groepen voegen toe dat zij hierbij desnoods tegen de wensen van hun eigen familie of de gemeenschap ingaan (‘zolang ik me er niets van aantrek en mijn dochter dat ook leer’). Enkele vrouwen in beide groepen benadrukken het belang van een goede en open communicatie. Enerzijds dient deze ertoe dat moeders kunnen vertellen over hun eigen ervaringen en fouten, waaruit dochters lering kunnen trekken, ‘blijven vertellen zodat zij niet dezelfde fouten begaat als ik’. Anderzijds kan door open praten wederzijds vertrouwen ontstaan, zodat kinderen alles kunnen vertellen en ouders hen optimaal kunnen volgen en bijstaan. Enkele Marokkaanse en Turkse respondenten vinden overigens dat ouders hun dochters niet te strak moeten houden maar ook niet té vrij moeten laten. In de woorden van een van hen: ‘Ik zou niet kiezen voor een opvoeding van Nederlandse meisjes of die van Turkse meisjes, maar ik zou kiezen voor een opvoeding op mijn manier, een beetje van dat en een beetje van dat’. Een tweede factor, die nauw verwant is aan de voorgaande, vormt de etnische ‘gemeenschap’. Meisjes en jonge vrouwen krijgen het steeds gemakkelijker omdat hun omgeving minder belemmeringen voor ze in petto heeft. ‘De eerste generatie was heel erg moeilijk en die hield zich vast aan de normen en waarden’, aldus een Turkse respondente, ‘tweede generatie, die is wat makkelijker en derde generatie...jaah, dat zijn onze kinderen. Die zullen een makkelijker leven krijgen omdat de tweede generatie makkelijker is’. Enkele Marokkaanse en Turkse vrouwen deden vergelijkbare uitspraken.

De derde factor die de kansen op succes bevordert is de persoon van de jonge vrouw zelf. Er zijn nog steeds meiden die graag afhankelijk zijn, aldus een Marokkaanse respondente, maar bewust bezig zijn, wilskracht en doorzettingsvermogen maken veel uit. De (toekomstige) partner en het belang van diens steun is slechts door één respondente uit elke groep genoemd, waarschijnlijk omdat het huwelijk van dochters en hun generatiegenoten voor de geïnterviewden nog ver in het verschiet ligt.

De belemmeringen vormen deels het negatief van de kansen. Een deel van de vrouwen vindt dat ouders nog vaak conservatief zijn. Zij remmen dochters af en ‘vaders hebben nog vaak het laatste woord’. Enkele Turkse vrouwen achten een te grote prestatiedruk van de kant van ouders eveneens een belemmerende factor. Volgens hen kan die averechts werken en kunnen ouders hun kinderen beter een beetje hun eigen gang laten gaan.

Waar sommige respondenten menen dat sociale controle en roddel vanuit de gemeenschap geen obstakel meer hoeft te zijn, omdat je je er als ouder aan kunt onttrekken, ervaren anderen de druk vanuit de gemeenschap nog steeds als een plaag. ‘Zodra je je niet aan de taboes houdt ben je een slecht meisje’, ‘mensen hebben gelijk een vooroordeel over bijvoorbeeld een meisje die wat makkelijk is in omgang met jongens’. Soms laten ouders hun eigen dochter meer los, maar blijven zij wel roddelen over andermans kinderen of zijn ze gevoelig voor de praatjes van anderen. En ook de meiden van de aanstormende generatie zelf vormen niet altijd een toonbeeld van wilskracht, of zij schieten juist door: enkele Marokkaansen vin-

den het jammer dat meisjes van tegenwoordig weinig meer pikken: 'Wat ik geleerd heb is geduld, daar kun je wel een huwelijk mee in stand houden'.

Als obstakel nummer één voor het realiseren van de wensen voor de komende generatie vrouwen komt bij de Marokkaansen de receptie vanuit de bredere samenleving uit de bus. Voor de Turkse groep vormt de culturele traditionaliteit van de gemeenschap een belangrijker belemmering, maar enkele Turksen zien in de bejegening van allochtonen eveneens een hinderpaal. Negatieve beeldvorming en discriminatie vormen de belangrijkste verschijnselen, terwijl enkele respondenten het 'beleid van Verdonk' hekelen of 'dat je steeds in de verdediging moet over je identiteit'.

'Nee, de enige barrière die er zou kunnen zijn, gezien de ontwikkelingen in deze maatschappij, is de haat tegen de islam. Ik denk dat dat misschien een barrière wordt. Want wat krijg je dan, dat de islamieten meer in hun schulp gaan kruipen en zich afsluiten voor de samenleving, en ik denk dat dat de meiden zou kunnen belemmeren in hun ontwikkeling en zelfstandigheid. Ik denk dat ze dan meer in de hoek van de religie gedrukt gaan worden en misschien wel zelfbewust, dat ze dat zelf willen en dat ze dan andere kansen onbenut laten. Maar dit is gewoon een gissing.' (Marokkaanse, 2 kinderen, middenopgeleid, niet-werkend)

'Het is toch een kleine groepje Marokkanen die het voor de rest verpest, en ik vind het heel erg dat iedereen over een kam wordt geschoren. En ja... integratie moet wel van beide kanten komen. Als de Marokkaanse gemeenschap buitengesloten wordt, hoe kunnen ze integreren?' (Marokkaanse, 1 kind, middenopgeleid, werkend)

'Ik denk soms wel dat het voor alle allochtonen minder is geworden in Nederland. Ik zie geen barrière voor mijn dochtertje, misschien wel qua afkomst, discriminatie en zo, maar ik denk wel dat het te realiseren is, want wij staan sterk achter haar.' (Turkse, 2 kinderen, hoogopgeleid, werkend)

Diversiteit

Vooraf ten aanzien van de invulling van autonomie zien we belangrijke nuanceverschillen. Marokkaanse respondenten hechten aan bewegingsvrijheid, het verdienen/uitgeven van eigen geld en vooral keuzevrijheid. Turkse vrouwen aspireren vooral zelfredzaamheid in financieel en mentaal opzicht, terwijl op het tweede plan ook keuzevrijheid en assertiviteit voorkomen als toekomstdoelen voor de volgende generatie vrouwen.

Beide groepen tonen zich optimistisch over de kans van slagen van hun wensen, waarbij de moeder/ouders onomstotelijk als belangrijkste bevorderende factor gelden. Als obstakel nummer één komt bij de Marokkaansen de receptie vanuit de bredere samenleving naar voren en als tweede de traditionaliteit in een deel van de gemeenschap, terwijl het omgekeerde geldt voor de Turkse respondenten.

Naar opleidingsniveau en arbeidspositie zien we nauwelijks systematische verschillen. Ongeacht achtergrondkenmerken is de tendens, afgaand op de toekomstwensen voor de volgende generatie vrouwen, opnieuw onmiskenbaar een emancipatoire, in die zin dat maatschappelijke participatie en autonomie de boventoon voeren.

De wensen van de *autochtoon-Nederlandse respondenten* komen in grote lijn met die van de allochtone onderzochten overeen: wensen ten aanzien van opleiding en werk worden het meest genoemd en vervolgens autonomie en gelukkig (getrouwd) zijn. Wat betreft autonomie ligt het accent, in deze volgorde, op keuzevrijheid, onafhankelijkheid, assertiviteit en gelijkwaardigheid aan de man. Het thema van financiële zelfstandigheid komt nauwelijks aan de orde. Daarentegen hoopt één van de vrouwen dat de volgende generatie 'innerlijk tevreden' zal zijn en niet voor het geld zal gaan. Uit veel andere uitspraken van de Nederlandse respondenten blijkt eveneens dat maatschappelijke mobiliteit bij de meerderheid niet heel hoog in

het vaandel staat. De grote meerderheid wenst eerder dat meisjes van de volgende generatie zich niet te veel laten opjagen maar 'lekker hun eigen leventje leiden': 'een goede sociale kring vind ik belangrijker dan werk'. Wat de arbeidspositie betreft benadrukt ruim de helft dat 'vrouwen moeten werken wanneer ze willen en als ze dat willen', terwijl enkele vrouwen stellen dat hun dochters niet voor het hoogste hoeven te gaan, 'als ze het werk maar leuk vinden'. 'Als zij kapster wil worden en ze heeft een hartstikke hoog IQ, dan mag ze van mij kapster worden'. Ook de uitspraken over onderwijs duiden op een niet al te hoog aspiratieniveau. 'Ik denk dat het belangrijker is om je goed te voelen in wat je doet dan een hoge opleiding halen en daarin niet gelukkig zijn'. Slechts enkele vrouwen koesteren hoge aspiraties op het terrein van onderwijs en/of werk. Het lijkt erop dat de meerderheid een maximale vrijheid 'van verwachtingen en plichten' ambieert voor de volgende generatie, waarbij deze naar eigen inzicht laveert tussen werk en zorg en daarin haar eigen balans vindt. Brinkgreve (2004) signaleert een vergelijkbare 'aftopping' van ambities in autochtone kring.

'Ik hoop dat zij ook opgroeit met het idee dat mensen best dingen uit kunnen wisselen qua zorg en financieel, dat dat allebei zwaar weegt, maar dat je de keuze hebt om daar onafhankelijk in te staan. En ik hoop dat haar leven ook in balans is, dat is belangrijk. Dat ze niet alleen maar zorg heeft voor anderen, of juist helemaal niks, want dat is ook niet goed volgens mij.' (Nederlandse, 1 kind, hoogopgeleid, werkend)

De Nederlandse vrouwen zien vergelijkbare kansen om de genoemde wensen te verwezenlijken als hun allochtone seksegenoten: zowel de opvoeding is van invloed als de persoonlijkheid van de jonge vrouwen zelf en het feit dat traditionele opvattingen in hun kringen naar de achtergrond verdwijnen. Enkel zien kansenongelijkheid op de arbeidsmarkt als belemmering. 'Heren verdienen meer dan dames', zegt een van hen en een ander meent: 'Een werkgever zal altijd op nummer twee staan, en dat weet hij'. Zelf stelt deze respondente overigens als werkgever wel graag vrouwen aan, ook al heeft dat zijn prijs vanwege eventuele zwangerschappen en zorgplichten.

Op twee punten wijken de autochtone respondenten van de allochtone af wat hun visie op belemmeringen aangaat. Ten eerste noemen enkelen van hen de kosten, wachttijden en/of het teveel aan regeltjes in de kinderopvang als probleem. Ten tweede wijzen enkelen op de toenemende financiële noodzaak voor vrouwen om te gaan werken, waardoor hun keuzevrijheid in gevaar komt.

9.6 Samenvatting en conclusies

Waar denken de respondenten over zo'n tien jaar te staan, wat zijn hun *toekomstambities*? Hoewel menige vrouw normaliter nooit zo erg vooruitkijkt, zijn in de antwoorden drie modellen te ontwaren. In het eerste staat het gezin voorop. De betreffende respondenten willen in de toekomst eventueel wel parttime gaan werken, maar een hoge prioriteit heeft dit niet. Enkel zijn duidelijke mantelzorgers. In het tweede 'balansmodel', zijn gezin en werk wat meer nevenschikkend. De Turkse vrouwen zijn iets meer vertegenwoordigd in deze categorie. De Marokkaansen zijn relatief weer wat meer geporteerd voor het derde model, waarin werk nog sterker op de voorgrond treedt en een carrière wordt geambieerd naast het vrouw en moeder zijn.

Wat betreft het opleidingsniveau is het beeld weinig consistent, terwijl de huidige werkstatus iets meer samenhang vertoont met de ambities. Niet-werkende 'huisvrouwen' zien ook voor de toekomst het gezin als hun prioriteit nummer één. De vrouwen die kiezen voor het 'balansmodel' en de meer ambitieuze vormen een naar opleiding en werkstatus gevarieerde

groep, behalve dat de hogeropgeleide en werkende Marokkaanse vrouwen wel meer vertegenwoordigd zijn onder de ambitieuzen.

De autochtoon-Nederlandse vrouwen laten een veel minder heterogeen beeld zien dan hun allochtone seksegenoten. Het balansmodel overheerst. De niet-werkenden willen in de toekomst parttime aan de slag en de werkenden willen het meestal zo houden als het is. Opmerkelijk is dat het idee van 'levenslang leren' onder de allochtonen meer in opkomst lijkt te zijn. Velen van hen willen zich via studie verder ontwikkelen, terwijl dat slechts voor één Nederlandse opgaat.

Welke kansen en belemmeringen zien de vrouwen bij het realiseren van hun toekomstwensen? De partner wordt het meest genoemd, vooral vanwege zijn morele steun. Een kleiner deel van de vrouwen vindt echter dat hij een rem zet op hun mogelijkheden de vleugels uit te slaan. De Marokkaanse vrouwen kennen de eigen persoonlijkheid, hun eigengereidheid en vechtlust, even vaak invloed toe als de partner en de Turkse zetten deze factor op de derde plaats. Om op de eigen kracht te durven varen hebben sommigen veel moeten overwinnen, vanwege de socialisatie tot afhankelijkheid die zij als meisje ondervonden. Een deel van de Marokkaansen ervaart dan ook onvoldoende competentie. Ook familieleden hebben invloed. De oudere generatie geeft zowel praktische (oppas) als emotionele steun, terwijl generatiegenoten onder de familie ook informatieve steun bieden. Vooral de lager opgeleiden en niet-werkenden uiten ook kritiek, en wel op hun schoonouders. Verder vonden wij naar opleidingsniveau en werkstatus geen verschillen van betekenis.

De Nederlandse onderzochten richten zich exclusiever op de partner, zoals ook uit het vorige hoofdstuk bleek en uit ander onderzoek naar voren komt. Zijn inbreng is breder en hem wordt geen remmende invloed toegeschreven. Formele kinderopvang staat op een opvallende tweede plaats, als potentiële steun maar ook hinder vanwege de ervaren ontoegankelijkheid. Familieleden worden veel minder genoemd dan door de allochtonen.

Het zijn voornamelijk niet (volledig) praktiserende respondenten die geloof iets persoonlijks achten en daarom geen invloed op hun toekomst toedichten. Een ruime meerderheid van de Marokkaanse en bijna de helft van de Turkse vrouwen doet dat wel. Meestal is deze positief: het geloof geeft houvast op het levenspad. Vaak claimen vrouwen autonomie of het recht om zich te ontwikkelen en te participeren onder verwijzing naar de islam. Soms helpt de religie vrouwen hun lot te aanvaarden, en lijkt deze dus tot inschikkelijkheid te inspireren. Een klein deel ziet in religie een belemmering, om twee redenen: de noodzaak om contact met mannen te vermijden en de negatieve reacties op de hoofddoek. Alleen - voornamelijk niet-werkende - Marokkaanse respondenten noemden de eerste belemmering.

De etnische gemeenschap lijkt, althans wat betreft de remmende invloed ervan, uitgespeeld te raken en plaats te maken voor nieuwe mechanismen om de eer van de vrouw te waarborgen: zelfcontrole neemt de overhand op externe controle en de opvoeding lijkt steeds meer toegesneden op het bewerkstelligen van deze omslag. Van grotere invloed is volgens de respondenten, meer Marokkaanse dan Turkse, de wijdere samenleving vanwege negatieve beeldvorming en discriminatie. Deze verschijnselen inspireren in enkelen van hen de gedachte aan 'terugkeer'. Met opleidingsniveau noch werksituatie zijn duidelijke verbanden te bespeuren. Enkele autochtoon-Nederlandse respondenten ontnemen eveneens steun aan de religie en sommigen ondervinden last van beeldvorming over de rol van man en vrouw. Niettemin is de conclusie dat de Nederlandse vrouwen minder donkere wolken aan de horizon zien wat hun plek in de samenleving aangaat, terwijl zij ook minder gehandicapt lijken door onbekendheid met regelingen voor ouderschapsverlof en kinderopvang.

De meeste vrouwen hebben een aanzienlijke verandering doorgemaakt in *vergelijking met de vorige generatie*, die goeddeels in dezelfde richting gaat: er is van moeder op dochter onmiskenbaar sprake van een emancipatoire ontwikkeling. De dochters beschikken over meer 'cultureel kapitaal', over meer keuze- en bewegingsvrijheid, zijn assertiever en kennen een min-

der traditionele rol- en taakverdeling en minder druk vanuit de omgeving. Enkel en noemen hierbij de gemeenschap of schoonouders, maar de partner lijkt een overheersende rol te hebben gespeeld: zijn wil was wet. Ook op dat punt hebben zich duidelijke veranderingen ingezet. Een en ander betekent uiteraard niet dat er nu van een volledige gelijkheid is in autonomie en rol- en taakverdeling. De voorgaande hoofdstukken maakten dat genoegzaam duidelijk. In de visie van de respondenten is er echter wel vooruitgang.

Tussen de groepen zijn weinig verschillen, behalve in de arbeidspositie van de vorige generatie. De moeders van de Marokkaanse respondenten werkten minder vaak buitenshuis dan die van de Turkse respondenten. De Marokkaanse vrouwen vormen dus vaker de eerste generatie die zich op de arbeidsmarkt begeeft. In hun relaas over verandering ten opzichte van hun moeder onderstrepen zij dan ook vooral de opening naar buitenshuis werken, terwijl de Turken - een stap verder - het punt van de meer gelijke verdeling van zorg en werk benadrukken.

De emancipatoire trend die sprak uit de vergelijking met de eigen moeder zet zich door in de *toekomstwensen voor de volgende generatie*. Conform eerdere onderzoeksbevindingen delen een goede opleiding en/of baan en autonomie de eerste plaats op de wensenlijst van de allochtone respondenten. Deze aspiraties impliceren dat men niet te jong trouwt. Het huwelijk en moederschap blijven overigens wel een tamelijk vanzelfsprekend onderdeel van het levensplan voor de volgende generatie.

Over de haalbaarheid van hun wensen voor deze generatie zijn de respondenten optimistisch, vooral vanwege een groot geloof in de opvoeding. Met steun van de ouders, een open communicatie en een aanpak die niet te strak maar ook niet té vrij is, moet het allemaal goed kunnen komen. Een tweede succesfactor vormt de etnische 'gemeenschap' die meisjes en jonge vrouwen minder in de weg legt dan voorheen. De derde factor is de persoon van de jonge vrouw zelf: bewust en wilskrachtig. De waargenomen belemmeringen vormen deels het negatief van de kansen. Als obstakel nummer één komt bij de Marokkaansen echter de negatieve bejegening vanuit de bredere samenleving uit de bus. Voor de Turkse groep vormt de culturele traditionaliteit van de gemeenschap een belangrijker belemmering. Ook ten aanzien van de invulling van autonomie en participatie zien we enige verschillen, die opnieuw duiden op een verschil in fase van emancipatie. Marokkaanse respondenten hechten aan bewegingsvrijheid, het verdienen/uitgeven van eigen geld en vooral keuzevrijheid. Turkse vrouwen aspireren vooral zelfredzaamheid in financieel en mentaal opzicht.

Ook bij de autochtoon-Nederlandse onderzochten zien we nogal wat beweging over de generaties heen, eveneens overwegend in de richting van meer autonomie, bewegingsvrijheid en maatschappelijke participatie. De veranderingen zijn echter minder omvattend, terwijl een paar Nederlandse vrouwen ook de beweging terug maken naar het 'er meer willen zijn voor het gezin'. De Nederlandse respondenten hebben maatschappelijke mobiliteit ook minder hoog in het vaandel staan voor de volgende generatie vrouwen: die moet zich niet te veel laten opjagen en 'alleen werken wanneer ze dat willen en als ze dat willen'. De Nederlandse vrouwen vertonen verder een vergelijkbaar vertrouwen in de opvoeding en de persoonlijkheid van de jonge vrouwen zelf, terwijl zij eveneens signaleren dat traditionele opvattingen in hun kringen naar de achtergrond verdwijnen. Ook zij noemen kansenongelijkheid voor vrouwen op de arbeidsmarkt en ontoegankelijkheid van de kinderopvang als belemmerende factoren.

Conclusies

Bezien we het levensplan dat de respondenten voor de wat langere termijn koesteren dan is de eerste conclusie dat zij onderling verschillen. De een geeft prioriteit aan haar zorgrol, de ander wenst een balans tussen zorg en buitenshuis werken, waarbij de ambitie meer of minder hoog is. In elk geval blijft het 'rekening houden met' en de zorgidentiteit een belangrijke preoccupatie. Dit neemt niet weg, dat over de generaties heen een onmiskenbare emancipa-

toire ontwikkeling te zien is, waarbij de identiteit van autonome werkende vrouw geleidelijk meer nevenschikkend lijkt te worden aan die van dienstbare moeder.

Opmerkelijk is ook dat de allochtone respondenten nogal eens adepten blijken van 'levenslang leren', gezien hun neiging om na het huwelijk weer een studie op te pakken, of ze werken of niet. Wat hier precies achter zit is niet duidelijk. Het kan om ambivalentie over werk gaan, maar ook duiden op de ambitie om de in een eerdere fase opgelopen achterstand in te halen, of om zich te blijven ontwikkelen, zo niet in werk dan in onderwijs.

Overzien we de transgenerationale ontwikkelingen dan wijzen vele tekenen erop dat de Marokkaanse vrouwen wat hun emancipatie betreft van 'verder weg' zijn gekomen en in veel opzichten een stap achter de Turksen lopen. Anderzijds tonen zij ook een naar verhouding sterke *drive* tot positieverbetering, waar onder sommige Turksen de neiging bestaat om wat meer pas op de plaats te maken.

Deze neiging is nog sterker aanwezig bij de autochtone respondenten. Zij laten vergelijkbare transgenerationale ontwikkelingen zien, maar de generatiesprongen zijn niet meer zo groot en de toekomstwensen voor zichzelf en de komende generatie verraden een zekere emancipatiemoetheid, althans wat het beleidsdoel van economische zelfstandigheid voor de vrouw betreft. Ook het idee van levenslang leren lijkt minder aan te slaan.

De gezinsopvoeding lijkt over de generaties heen toenemend te kunnen equiperen voor autonomie en participatie, voor de ontwikkeling van een persoonlijkheid die over voldoende 'eigen kracht' daartoe beschikt. Parallel aan de modernisering in de opvoeding neemt ook de externe controle vanuit de gemeenschap af en is er steeds meer vertrouwen in zelfsturing. Maar de huidige generatie kan daarvan nog niet de vruchten plukken en een deel van de vrouwen ervaart op dit punt onzekerheid en gebreken. De partner en familie kunnen de vrouw belemmeren maar vormen vaker een hulpbron in morele en praktische zin. Informatieve steun komt voornamelijk van generatiegenoten.

Veel respondenten, Marokkaanse meer dan Turkse, ervaren invloed van de religie. Meestal vormt deze een inspiratiebron, en deels ook een legitimatie van het recht op autonomie en participatie. Bij een klein deel lijkt de religie de participatiemogelijkheden in te perken, ook door discriminatie vanwege de hoofddoek. Religie kan ook inspireren tot inschikkelijkheid. Het zijn vooral Marokkaanse respondenten die lijden onder negatieve beeldvorming. Deze vrouwen moeten de emancipatie als vrouw zien te verenigen met die als lid van een minderheidsgroep. In dit opzicht hebben de autochtone vrouwen het duidelijk minder zwaar, waarbij komt dat zij beter de weg kennen in de instituties en regelingen die de taken van (werkende) moeders kunnen helpen verlichten.

Hoofdstuk 10 Conclusies

Trees Pels

In dit hoofdstuk trekken wij conclusies op basis van de bevindingen in het onderzoek dat, kortweg, tot doel had de sociale, culturele en religieuze processen in beeld te brengen die van invloed zijn op de emancipatie van allochtone vrouwen van de tweede generatie. Ter vergelijking zijn ook autochtoon-Nederlandse vrouwen in dezelfde levensfase en van vergelijkbare sociaal-economische afkomst in het onderzoek betrokken. De onderzoeksgroep bestond uit zestig vrouwen van tussen de 23 en 38 jaar, gemiddeld 31 jaar, waarvan 25 van Marokkaanse, 25 van Turkse en tien van Nederlandse herkomst. Alle respondenten zijn moeder en hebben meestal één of twee kinderen.

In de navolgende paragrafen behandelen we achtereenvolgens de vier onderdelen van de vraagstelling die aan het slot van hoofdstuk 1 is weergegeven. Paragraaf 1 bevat de conclusies over het levensplan en de levensloop van de respondenten van Marokkaanse en Turkse herkomst. Paragraaf 2 beschrijft de processen die daarop van invloed zijn geweest, opgesplitst in socialisatieprocessen en hulpbronnen en hindernissen. Paragraaf 3 gaat in op de diversiteit die wij aantreffen naar de factoren opleidingsniveau, werkstatus en etniciteit, waarbij ook de gegevens van de autochtone respondenten besproken worden. Ten slotte relateert paragraaf 4 de bevindingen aan de doelstellingen van het emancipatiebeleid. Deze paragraaf besluit met aanknopingspunten voor verbetering van dat beleid voor vrouwen van allochtone herkomst.

10.1 Levensplan en levensloop

De eerste vraagstelling in het onderzoek luidde:

- Welk levensplan, en welke uitwerking daarvan in termen van participatie en autonomie, hanteren vrouwen van de tweede generatie? Welke waarden en identiteitskeuzen liggen ten grondslag aan deze opvattingen?
- Hoe geven de vrouwen hun opvattingen vorm in de feitelijke praktijk? Hoe verklaren de jonge vrouwen eventuele discrepanties tussen hun idealen en feitelijke gedrag?

Levensplan

Emancipatie is uiteengelegd in autonomie en participatie, twee hoofddoelen van het emancipatiebeleid (hoofdstuk 5). Om de visie van de respondenten op emancipatie te verduidelijken is ook gekeken naar het levensplan, de toekomstbestemming die de vrouwen voor zichzelf zien weggelegd. Ook vroegen wij hen het levensplan van hun moeders met dat van henzelf te vergelijken en hun toekomstidealen voor de generatie van hun dochters te schetsen, om ontwikkelingen over generaties heen te kunnen peilen (hoofdstuk 9).

Het begrip autonomie is in hoofdstuk 2 als volgt nader gedefinieerd: ‘handelen en leven naar eigen keuzen, waarden en identiteit, binnen de beperkingen van wat men moreel toelaatbaar acht’. Om de visies van de vrouwen op autonomie te onderzoeken werd dit begrip door ons uitgewerkt in termen van ‘keuzevrijheid’ en het dichterbij de concrete praktijk van alledag liggende ‘bewegingsvrijheid’. Met participatie wordt bedoeld op deelname in maatschappelijke verbanden, betaald dan wel onbetaald, en economische onafhankelijkheid.

Het onderzoek laat zien dat de tweede generatie vrouwen het recht op autonomie van de vrouw, in de zin van keuze- en bewegingsvrijheid, volledig onderschrijft. Ook hecht een grote

meerderheid waarde aan economische onafhankelijkheid voor vrouwen. Een deel acht dit minder belangrijk omdat - en zolang - de man zijn kostwinnersrol naar behoren vervult. Deze categorie respondenten koestert echter evenmin principiële bezwaren tegen buitenshuis werken; zij vinden bijvoorbeeld dat een vrouw wel zou moeten werken als het alternatief uitkeringsafhankelijkheid zou zijn. Ook de bevinding uit hoofdstuk 8, dat werk buitenshuis op minder echtelijke bezwaren stuit dan bewegingsvrijheid van de vrouw in meer algemene zin, is in dit verband van belang. De gegevens uit dit hoofdstuk bevestigen dat bezwaren eerder van praktische aard zijn: de zorg en tijd die nodig is voor het gezin geldt als belangrijkste reden om van buitenshuis werken af te zien. We kunnen dus concluderen dat de emancipatie van de vrouw in de zin van autonomie en participatie in principe op veel adhesie kan rekenen. Hiermee is echter niet alles gezegd: de nadere toelichtingen van de respondenten nopen tot een drietal relativerende kanttekeningen.

In de eerste plaats blijkt er afstand te zijn tussen ideaal en praktijk. In de praktijk blijkt de dominantie van de zorgende rol voor veel vrouwen te leiden tot beperkingen in de keuze- en bewegingsvrijheid. 'Rekening houden met' vormt een centraal onderdeel van hun habitus als vrouw, waarmee hun vrijheid in feite is begrensd. De autonomie is sterk relationeel bepaald, een bevinding die consistent is met gegevens uit onderzoek naar opvoedingsdoelen in allochtone gezinnen (zie hoofdstuk 2). De facto heeft de man meer keuze- en bewegingsvrijheid, omdat hij zich minder van de zorg aantrekt. De vrijheid van de man is daarmee in zekere zin de onvrijheid van de vrouw. Bovendien speelt bij een deel ook machtsverschil mee in de seksongelijkheid. De vrouw is in haar doen en laten in meer of mindere mate afhankelijk van de man, die daarbij soms geruggesteund wordt door zijn familie. In deze gevallen is dus de autonomie in de zin van 'handelen en leven naar eigen keuzen, waarden en identiteit' van buitenaf beknut.

In de tweede plaats komt naar voren dat het een deel van de vrouwen naar eigen zeggen ontbreekt aan de eigenschappen en competenties om zich waar te maken als autonoom persoon en/of maatschappelijk te participeren. De socialisatie van de 'zorgidentiteit' en van afhankelijkheid als vrouw brengt met zich mee dat vrouwen zich zekerder kunnen voelen in de zorgrol dan in die van autonome en op maatschappelijke participatie gerichte persoon. Vrouwen ervaren een gebrek aan 'eigen kracht', aan zelfvertrouwen, wilskracht, assertiviteit en discipline, die nodig zijn om zich te manifesteren. Omgekeerd geldt 'eigen kracht' als een van de belangrijkste hulpbronnen, temeer daar de emanciperende vrouwen pioniers zijn, omdat de breuk met het lot van de vorige generatie vaak groot is.

Alvorens hier op in te gaan plaatsen wij nog een derde kanttekening. De meerderheid van de respondenten die economische onafhankelijkheid van de vrouw toejuichen heeft daarbij het verdienen van een 'extra' voor ogen. Hiermee kan de zelfstandigheid ten opzichte van de man worden vergroot. De exclusieve kostwinnersrol van de man blijft hiermee onverlet. Slechts een minderheid beoogt een wezenlijke bijdrage aan het gezinsinkomen en daarmee dus een meer nevenschikkende positie aan die van de man in dit opzicht. Participatie in betaald werk staat dus meer ten dienste van het streven naar (seksegelijkheid in) autonomie dan van economische zelfredzaamheid van de vrouw.

De toekomstambities van de respondenten reflecteren de bovengenoemde bevindingen. De waarden van het zorgen en het 'rekening houden met' blijven prominent in beeld. Hoewel de meeste niet-werkenden denken op termijn (weer) betaald of onbetaald aan de slag te gaan, varieert de plaats van werk in het levensplan van relatief onbelangrijk tot meer nevenschikkend aan de plaats van de zorg. Een deel is ambitieuzer, maar ook dan blijft het gezinsbelang goed bewaakt. Opmerkelijk is dat het idee van 'levenslang leren' duidelijk heeft postgevat. Participatie in onderwijs kan (tijdelijk) een alternatief zijn voor participatie in werk, waarbij wel gewerkt wordt aan kwalificatieverbetering met als doel op termijn de arbeidskansen te vergroten.

Ondanks de zojuist gemaakte kanttekeningen is de conclusie dat van een duidelijke emancipatietrend, in de betekenis van toename van autonomie en participatie in onderwijs en arbeid, sprake is. Dit blijkt nog scherper als we de ontwikkelingen over een langere periode, over drie generaties heen, bezien. De zorgidentiteit maakt geleidelijk plaats voor een 'balansidentiteit' waarin de rol van echtgenote en moeder en die van autonome werkende vrouw meer naast elkaar staan. Een belangrijke indicatie vormt ook het gegeven dat de respondenten die werken tevredener zijn in hun huwelijk (hoofdstuk 7). Nog belangrijker is dat de moeders van vandaag, afgaande op hun uitspraken, in hun opvoeding de emancipatietrend willens en wetens ondersteunen. Autonomie en participatie staan voor dochters hoog op de agenda. Wel is er ook ambivalentie die zich uit in de vrees dat de 'jeugd van tegenwoordig' haar respect, empathie en fatsoen te veel uit het oog zal verliezen. Ook voor de generatie van dochters blijft het streven gericht op balans met 'rekening houden met'.

Levensloop

In de hoofdstukken 6 tot en met 8 passeerden belangrijke (keuze)processen de revue in de levensloop van de jonge vrouwen. In hoofdstuk 6 bespraken wij de *tiener tijd*. Bij de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs hebben sommige ouders actief bijgedragen aan beperking van de schoolkeuzen van hun dochters, omdat ze aan hun bescherming en de regels voor seksesegregatie de voorrang gaven. Voor de keuze van vervolgonderwijs gold dit in nog sterkere mate. Ook op andere manieren droegen ouders soms de boodschap uit dat onderwijs er voor het meisje minder op aankwam, namelijk door een passieve of onverschillige houding aan te nemen aangaande haar schoolontwikkeling. Verder kregen de respondenten als tiener niet veel armslag om de wereld buiten school te verkennen. Dit lijkt deels het schoolsucces van meisjes te verklaren: de hogeropgeleide vrouwen hadden vaak ouders die hen begeleiden maar ook eensgezind aan banden legden.

Deze gang van zaken had verschillende consequenties in termen van autonomie en participatie. Wat het laatste betreft zijn de keuzemogelijkheden in het onderwijs verkleind en daarmee dus de participatiekansen op de arbeidsmarkt. Ook kan de restrictieve opvoeding hebben bijgedragen aan vermindering van kansen om te participeren in de ruimere samenleving, evenals aan onzekerheid in dit verband. Met dit punt zijn we bij de consequenties voor de ontwikkeling van autonomie beland. Die zijn overigens niet eenduidig. Het feit dat de moeders als meisje schoolzaken vaak zonder ouderlijke steun hebben moeten regelen kan aan de ontwikkeling van hun autonomie hebben bijgedragen, zoals ook geldt voor hun relatief grote mate van verantwoordelijkheid voor zorgtaken. Aan de andere kant kan de restrictieve opvoeding geleid hebben tot afhankelijkheid en onzekerheid, wat autonoom functioneren (in de maatschappij) bemoeilijkte. De strategieën die de vrouwen als tiener ten overstaan van hun ouders hanteerden om meer ruimte voor zichzelf te creëren zijn veelzeggend: het vermijden van conflict en 'rekening houden met' is dominant; verzet en onderhandelen dat is gericht op vergroting van de autonomie en op verandering komen minder voor, hetgeen te verklaren is uit de sterk hiërarchische relatie met de ouders.

De fase van *gezinsvorming* kwam aan de orde in hoofdstuk 7. Daarin wordt om te beginnen duidelijk dat de kaarten intussen deels zijn geschud, via de voorafgaande socialisatie. Er is een duidelijk verwachtingspatroon ontstaan over het vervolg van de levensloop: huwelijk, gezinsvorming en de zorgrol zijn daarin vanzelfsprekend. Participatie in arbeid is dat minder. Deze 'macht van de vanzelfsprekendheid' betekent niet dat keuzen in deze fase binnen marges niet autonoom kunnen verlopen. De autonome handelingsbereidheid van de vrouwen spreekt uit de wijze waarop de partnerkeuze tot stand komt, het tijdstip van aanvaarding van het moederschap en, in mindere mate, de taakverdeling. Daarbij is wel steeds het 'rekening houden met' ingebakken.

Bij een klein deel van de respondenten hebben de ouders bij de partnerkeuze rechtstreeks geïntervenieerd. In deze gevallen bleef het machtsverschil met de ouders tot het begin van

de jongvolwassenheid gehandhaafd. Het huwelijk kan voor sommigen een strategie zijn om autonomie te bewerkstelligen. Voor het merendeel geldt echter dat de relatie met de ouders intussen meer egalitair is geworden en dat zij zelf kozen. Wel hielden zij rekening met de verwachtingen van hun ouders en werden zij bij de partnerkeuze door hun omgeving gesteund. De partnerkeuze blijft dan ook in zekere mate een proces waar het collectief bij is betrokken, wat ook gezien kan worden als een strategie om meer ruimte te winnen voor de eigen keuze. Bij de keuze voor kinderen namen wij vergelijkbare processen waar. Soms was er druk van buiten, maar meestal kwam deze autonoom tot stand. In de landelijke populatie neemt de leeftijd waarop het eerste kind komt toe en de neiging tot uitstel vinden we terug bij een deel van de onderzochten. Onzekerheid over de zorgrol speelt hierbij geen rol, zoals bij autochtone vrouwen, maar wel de wens om te genieten van de nieuw verworven bewegingsvrijheid, te werken of zich verder te ontplooien en te kwalificeren voor de arbeidsmarkt. Uitstel van het moederschap kunnen we dus zien als een strategie om autonomie te realiseren en participatiekansen te vergroten.

Uit hoofdstuk 8 over de *activiteiten binnens- en buitenshuis* komt naar voren dat het huwelijk nauwelijks meer een beletsel vormt om te werken. Dat geldt wel voor de komst van het eerste kind, dat voor een deel van de respondenten aanleiding is (tijdelijk) met werken te stoppen. De persoonlijke zorg voor het jonge kind door de moeder, die volgens de respondenten toch het beste voor deze taak is toegerust, gaat voor. Een deel van de moeders werkt desondanks wel. Hun economische motieven kwamen al in paragraaf 1 ter sprake; andere motieven zijn de eigen ontplooiing, verhoging van zelfrespect en status in de ogen van anderen, verruiming van sociale contacten en meedraaien in de maatschappij. Het gaat de werkende vrouwen dus niet alleen om het geld maar ook om maatschappelijke participatie en verhoging van hun autonomie en daartoe voorwaardelijke eigenschappen.

De taakverdeling is slechts door een minderheid van de vrouwen tevoren met de partner besproken. Voor de meerderheid geldt dat deze geen onderwerp van onderhandeling vormt en 'als vanzelfsprekend' tot stand kwam. De macht van de vanzelfsprekendheid van de zorgrol doet zich hier sterk gelden. De man is hoofdkostwinner, de vrouw is hoofdverantwoordelijk voor de gezinstaken. Of zij nu werkt of niet, zij voert doorgaans het leeuwendeel ervan uit. Uitzondering vormt het beheer van de financiën, dat doorgaans een taak van de man is. Dit is geen toeval, want geld is macht en zoals we al in paragraaf 1 zagen zijn mannen in een deel van de gezinnen de baas in huis. De machtskwestie speelt echter ook op een andere manier: soms houdt de vrouw vast aan haar regierol en ontnemt zij haar partner de mogelijkheid om mee te zorgen. De mate van tevredenheid over de ongelijke taakverdeling verschilt, maar acceptatie vormt de dominante reactie. De veranderingsgerichtheid is niet groot. Een deel van de vrouwen onderhandelt over een meer gelijke taakverdeling, maar anderen zorgen juist dat ze de regie in handen houden. De laatste strategie levert ongetwijfeld autonomie winst op de korte termijn op - te weten het behoud van de traditionele machtsbasis. Maar in het licht van participatie werkt dit contraproductief. Juist omdat de gezinnen sterk hechten aan de persoonlijke zorg voor kinderen, zou immers een bijdrage van vaders aan de zorg de mogelijkheid van moeders om te werken kunnen vergroten, of dubbele belasting verhinderen.

10.2 Sociale, culturele en religieuze processen

De tweede vraagstelling betrof de processen die levensplan en levensloop beïnvloeden:

- Hoe zijn de socialisatieprocessen te omschrijven die bijdragen aan de invulling die vrouwen geven aan hun leven (mede in termen van autonomie en participatie) en welke personen en omstandigheden zijn daarbij van belang?
- Gerekend vanaf de tienertijd en vooral de jongvolwassenheid: hoe zijn de sociale, culturele en religieuze processen te kenmerken die de keuzen van allochtone vrouwen beïnvloeden?

vloeden? Welke kansen en belemmeringen houden de interacties met/invloeden van belangrijke personen, zoals de partner, en omstandigheden in? Welke kosten zijn aan bepaalde keuzen verbonden? Welke strategieën zetten jonge vrouwen in en welke onderhandelingen gaan zij aan om hun doelen te bereiken?

Socialisatieprocessen

Belangrijke socialisatieprocessen kwamen al in de vorige paragraaf aan de orde. We doelen op de meer en minder bewuste ontmoediging van meisjes in hun gang door het onderwijs in een deel van de gezinnen, en de ontmoediging van individuele autonomie en participatie in de maatschappij. Soms trekken de ouders hierin één lijn, maar minstens zo vaak zorgen vaders voor restricties en zijn moeders een hulpbron in het verwerven van wat meer vrijheid. De invloed van ouders komt ook naar voren in de vergelijking tussen tieners van toen en nu. Volgens de respondenten kenmerkt de situatie voor tieners van nu zich vooral door een betere opvoeding, waarin eenzijdig opgelegde restricties en gebrek aan aandacht plaatsmaken voor verruiming van de bewegingsvrijheid en communicatie over regels en steun, zeker ook in onderwijszaken. Zoals ook in paragraaf 1 bleek, lijkt over generaties heen een verschuiving plaats te vinden in de opvoeding van externe controle naar individuele verantwoordelijkheid en zelfcontrole. Parallel hieraan neemt de sociale controle vanuit de gemeenschap, en de gevoeligheid hiervoor van ouders, af en vertrouwt men steeds meer op zelfsturing. Een opvoeding in bovengenoemde zin vormt volgens de respondenten de voorwaarde voor het verwerven van meer maatschappelijke kansen, autonomie en seksegelijkheid in de rol- en taakverdeling.

Zo bezien lijken de opvoeding en opvattingen daarover bij de moeders van de tweede generatie te corresponderen met het emancipatoire levensplan dat zij voor de generatie van hun dochters koesteren. Wel moet opgemerkt worden dat de scheve taakverdeling in hun gezinnen hierbij een belemmering kan vormen, want wat ouders aan voorbeeldgedrag laten zien kan net zo van invloed zijn als wat zij als opvoeders zeggen (zie bijvoorbeeld Parke, 1996). Bovendien zagen we al dat de moeders van nu ook bang zijn voor het doorschieten van de 'jeugd van tegenwoordig' in individualisering en voor het verlies van de balans met 'rekening houden met'. Ook hier is dus een zekere afstand tussen ideaal en praktisch mogelijk.

Kansen en belemmeringen

Ter bestudering van invloeden op het levensplan en de levensloop onderscheidden wij in hoofdstuk 2 vier niveaus, dat van de persoon, interacties, instituties en symbolen. Het *persoonlijke niveau* behelst de gedurende de socialisatie verworven habitus en persoonlijkheidskenmerken. Ook religiositeit valt eronder. De socialisatie in het gezin is van niet te onderschatten belang. De 'macht van de vanzelfsprekendheid' heeft zich al tijdens de jeugd jaren gevormd en deze beïnvloedt het levenspad van de vrouw. Huwelijk, moederschap en zorg voor het gezin vormen daarin doorgaans centrale waarden.⁷ Vooral vrouwen met kleine kinderen zetten hun persoonlijke ambities en wensen op het tweede plan, totdat de kinderen groter zijn.

Het bestaan van deze habitus houdt echter niet automatisch in dat vrouwen geen autonomie of keuzevrijheid hebben. Wat betreft de participatie in onderwijs en arbeidsmarkt is echter de conclusie dat er veel aankomt op de eigen discipline en wilskracht van de vrouw en dat de afwezigheid van deze eigenschappen haar extra kwetsbaar maakt als ouderlijke steun, en later steun van de partner, ontbreken.

---

⁷ Onder jongvolwassen vrouwen neemt het aantal toe dat huwelijk en moederschap niet meer vanzelfsprekend vindt en vrijheid en carrière voorop stelt. 'Voor mijn moeder waren man en kinderen de ultieme droom, voor mij niet meer (8)' (Stoker, 2006). Vooralsnog gaat het echter om een getalsmatig nog marginaal verschijnsel.

De 'eigen kracht' is in de perceptie van de respondenten van cruciale invloed op keuzen en kansen door de verschillende fasen in de levensloop heen. Zoals al in paragraaf 1 besproken, bestaat over de zorgrol weinig onzekerheid, maar kunnen vrouwen wel eigenschappen ontberen die voorwaarden zijn voor autonoom optreden of zich bewegen in wijder maatschappelijk verband. De vrouwen hebben al vroeg geleerd zich te conformeren, rekening te houden met anderen en conflicten te vermijden (zie ook Bouw et al., 2003). Kansen op ontwikkeling van autonomie zijn er wel, vanwege de vroege gezinsverantwoordelijkheid en verantwoordelijkheid voor de eigen onderwijsloopbaan. Maar de autoritaire opvoeding bood verder weinig kans buiten de gezinscontext autonomie-competenties te oefenen.

In tegenstelling tot wat de publieke beeldvorming wil, vormt de religie in de ogen van de allochtone respondenten vaker een kans dan een belemmering op hun levenspad. De vrouwen ontnemen er steun en kracht aan en een deel van hen ook autonomie: zij zijn alleen aan God verantwoording voor hun daden schuldig en niet aan mensen, zoals de partner. Religie kan overigens soms een belemmering voor participatie zijn vanwege zelfuitsluiting om contact met mannen te mijden, of indirect vanwege uitsluiting op grond van het dragen van de hoofddoek.

Wat het *interactieniveau* betreft spelen de ouders dus een centrale rol. Dit geldt vooral in de tienertijd (en uiteraard de periode daarvoor), maar ook bij de partnerkeuze kan hun invloed nog aanzienlijk zijn. Bij de onderzochte vrouwen verloopt deze minder door dwang en drang maar vooral indirect, doordat zij met de wensen van hun ouders rekening houden. Aardig is overigens het gegeven dat ook andere intimi een - vaak gewenste - bijdrage hebben aan de partnerkeuze door bijvoorbeeld adviezen of het faciliteren van de eerste ontmoeting. De invloed van de ouders gaat door en blijft ook na het huwelijk en de komst van kinderen van belang vanwege hun morele steun en praktische hulp in de vorm van oppasdiensten. Schoonouders kunnen deze diensten ook leveren maar lijken daarnaast een meer remmende invloed te hebben: zij laten de oren te veel naar 'de gemeenschap' hangen.⁸ De druk vanuit de gemeenschap, of wellicht vooral de mate waarin de jongere generatie zich deze aantrekt, neemt wel af. Leeftijdgenoten onder de familie en vrienden vormen een naar frequentie minder belangrijke bron van steun, maar zijn belangrijker voor de allochtonen dan voor autochtonen. Naast de van hen ervaren morele steun, bieden zij steun van meer informatieve aard. Omdat de oudere garde hierin minder kan voorzien, vormen zij op dit gebied een belangrijke aanvullende hulpbron.

En dan de partner. Zijn invloed is na het huwelijk relatief groot, maar over de aard ervan lopen de meningen wat sterker uiteen. De vrouwen ervaren deels zijn morele en praktische steun bij het realiseren van hun wensen. In mindere mate is echter ook sprake van machtsongelijkheid tussen de seksen waarbij de man hun vrijheid beperkt, vooral ter sprake gebracht door lageropgeleide en niet-erkende respondenten. Nog vaker legt de 'vanzelfsprekendheid' van zorg door de vrouw - en het gebrek aan vanzelfsprekendheid van zorg door de man - hun vrijheid in de praktijk aan banden. Daarbij lijken de gegevens er op te duiden dat werk buitenshuis op minder bezwaren van de man stuit dan een meer gelijke taakverdeling of bewegingsvrijheid van de vrouw in meer algemene zin.

Factoren op het *institutionele niveau* kwamen minder ter sprake. De mogelijke kansen die de samenleving biedt, bijvoorbeeld in de vorm van ouderschapsverlof of regelingen voor kinderopvang, lijken nog weinig bekend. De vrouwen maakten hierover althans geen opmerkingen. De respondenten hebben wel institutionele belemmeringen genoemd die veel impact kunnen hebben op de participatiekansen: de sfeer op het werk (zie ook Wekker & Lutz, 2001, over allochtonen- en vrouwonvriendelijke bedrijfsculturen) en nog vaker discriminatie. Deze factor

---

⁸ Het zou kunnen dat de positievere waardering van ouders samenhangt met het respect en de loyaliteit die in de relatie met hen verwacht wordt.

werd veelvuldig in verband gebracht met 'de hoofddoek'. Voor enkele respondenten vormde deze vroeger een belemmering omdat het dragen ervan hen uitzonderde van de rest, maar indertijd was er toch veel minder sprake van een 'hoofddoekwestie' dan nu het geval is. Nu lijkt de hoofddoek een reëel obstakel te zijn geworden bij sollicitatie.

Dit brengt ons op factoren op het *symbolische niveau*. Op verschillende momenten in de interviews beklaagden vrouwen zich over negatieve beeldvorming in de samenleving, over allochtonen en/of de islam, waarbij ook de onderdrukking van de vrouw in de islam een issue is. Terwijl de vrouwen willen emanciperen vanuit hun eigen religieuze/culturele identiteit, zoals ook de sleutelinformanten in hoofdstuk 2 naar voren brachten, moeten zij zich juist verdedigen tegen aanvallen hierop. Dit ervaren de vrouwen als een handicap, hoewel sommige respondenten er ook een aansporing in zien om zich extra te bewijzen. Ook veel andere onderzoeken maken melding van ervaringen met stigmatisering, en de laatste jaren toont een reeks van onderzoeken aan dat de Nederlandse bevolking xenofobischer en islamvijandiger is geworden (Pew Research, 2005; Motivaction, 2006). De vrouwen zijn verwickeld in een proces van 'dubbele emancipatie'. Als het collectief waarmee zij zich identificeren onder druk komt te staan, kan hun ruimte om zich als vrouw te emanciperen kleiner worden (Ghorashi, 2005). De meeste van de door de sleutelinformanten (paragraaf 2.4) genoemde *strategieën* troffen wij ook bij de respondenten aan, ook al hoeft niet altijd van bewust en doelgericht gedrag sprake te zijn. Verduren of inschikkelijkheid/acceptatie komt veel voor, zowel in de relatie met de ouders in de tienertijd als in die met de partner. Deze laatste strategie kan overigens wel van nut zijn om meer ruimte voor zichzelf te creëren langs de weg van de geleidelijkheid. Ook de 'twee-werelden'-strategie vonden we terug bij de respondenten; deze uitte zich vooral in stiekem gedrag in de tienertijd. Deze strategie is weinig functioneel uit oogpunt van verandering en vergroting van de autonomie, maar kan wel bijdragen aan de ontwikkeling van 'biculturele competentie': de vaardigheid om te laveren in contexten die uiteenlopende eisen stellen en te middelen tussen eigen belang en 'rekening houden met' (zie ook Phalet & Andriessen, 2003). Onderhandeling wordt veel minder toegepast, in de relatie met ouders zowel als in de partnerrelatie: onderhandeling over de scheve taakverdeling komt veel minder voor dan acceptatie. Rebelle is als strategie niet door de informanten genoemd, en bleek ook onder de respondenten een tamelijk zeldzaam verschijnsel. Al met al zijn de meer directe en confronterende strategieën minder in zwang dan die van geleidelijkheid en heimelijkheid. Dit sluit aan bij de geneigdheid tot 'rekening houden met' en conformiteit.

De religiestrategie vonden wij ook, zoals reeds aangegeven. Trouwen, uitstel van het moederschap en vooral werken kunnen wat betreft een deel van de respondenten eveneens als strategisch gedrag worden gezien: trouwen om meer autonomie te verwerven ten opzichte van de ouders, uitstel van kinderen om te kunnen genieten van de relatieve vrijheid die dat geeft, zich te kunnen ontplooien en de participatiekansen te verhogen en werken vooral om onafhankelijkheid van de partner te creëren.

Emancipatie - zo blijkt uit de studie - verloopt niet voor iedereen op dezelfde manier, maar impliceert voor de respondenten wel een toenemende autonomie, in de zin van keuze- en bewegingsvrijheid, en maatschappelijke participatie. Inschikkelijkheid en geduld (*sabr*, zie ook hoofdstuk 2) vormen belangrijke strategieën, vooral wanneer de bestaande machtsstructuur zich niet gemakkelijk laat veranderen. Niettemin wijzen de bevindingen op een emancipatoir levensplan bij de respondenten.

Tegelijk is het zonneklaar dat het - nog steeds dominante - atomistische autonomiebegrip weinig toepasselijk gebleken is. De in paragraaf 2.2 geïntroduceerde term 'relationele autonomie' geeft beter weer dat de wijze waarop de vrouwen hun keuze- en bewegingsvrijheid gestalte geven niet los staat van hun sociale context. Voor hen is autonomie verweven met zorgen voor en rekening houden met anderen. De levensloop vormt geen aaneenschakeling

van vrije rationele keuzen, maar keuzen vinden mede plaats vanuit de zorghabitus, die al vroeg is ontwikkeld, en met het oog op de belangen en wensen van anderen.

De gegevens duiden er ook op dat de respondenten zijn ingebed in voor hen belangrijke etnische/religieuze collectieven en dat zij daaraan loyaal willen zijn. Participatie in maatschappelijke instituties in combinatie met ontwikkeling van een eigen culturele of religieuze identiteit wordt nogal eens als tegenstrijdig gezien. Uit de literatuur blijkt echter dat het feitelijk om een dominante integratiewijze gaat (Berry & Sam, 1998; Phalet, Vanlotringen & Entzinger, 2000). Het een sluit het ander niet uit. Emancipatie kan echter op den duur leiden tot een geringer belang van het collectief. Het afnemende belang van sociale controle vanuit de gemeenschap, waar de respondenten op wijzen, kan daarvan een voorbode zijn. Anderzijds kan het onveilige maatschappelijke klimaat tot etnisering en islamisering leiden (bijvoorbeeld Modood, 2005) en kan het collectief een bron van *empowerment* vormen. Hoe dan ook, de emancipatie van vrouwen kan niet los van de identiteitsvraag worden beschouwd.

10.3 Verschillen binnen en tussen groepen

De derde vraagstelling in het onderzoek luidde:

- Is er sprake van verschillen in levensplan, levensloop en processen die daarop van invloed zijn naar etniciteit en tussen vrouwen die volgens het emancipatiebeleid meer en minder succesvol zijn (afgemeten aan opleidingsniveau en vooral arbeidspositie)?
- Welke zijn de verschillen in levensplan, levensloop en invloeden daarop met autochtoon-Nederlandse vrouwen uit in sociaal-economisch opzicht vergelijkbare milieus?

Vergelijking naar etnische herkomst, opleidingsniveau en werkstatus

Hoewel er ook veel overeenkomsten zijn, is er is op een aantal punten verschil geconstateerd tussen de respondenten van *Marokkaanse en Turkse herkomst*. De eersten komen wat participatie betreft 'van verder weg', dat wil zeggen dat de generatie vóór hen naar verhouding laag was opgeleid en het minst buitenshuis werkte. De opwaartse mobiliteit is bij de Marokkaanse respondenten relatief groot. Zij vormen vaker dan de Turkse vrouwen de eerste generatie die naar school ging en zich op de arbeidsmarkt begeeft. Dit verschil lijkt het verwachtingspatroon in de tienertijd te hebben beïnvloed: de Marokkaanse respondenten hadden een leuke schooltijd vanwege de nieuw verworven vrijheid, de Turkse waren nogal eens teleurgesteld omdat zij hun onderwijsaspiraties niet konden waarmaken. De Marokkaanse respondenten lijken ook wat sterker te hangen aan de zorgrol; zij zien daarin meer begrenzing aan de uitoefening van hun keuze- en bewegingsvrijheid dan de vrouwen van Turkse herkomst. Ook komt naar hun zeggen vaker machtsverschil tussen de seksen in het huwelijk voor. Participatie op de arbeidsmarkt staat voor hen wat meer in het licht van het verdienen van iets extra's in plaats van bijdragen aan de kostwinning zoals bij de Turkse vrouwen, en onderbreking in de arbeidscarrière vanwege de komst van kinderen komt bij hen vaker voor. Daar staat tegenover dat de Marokkaanse respondenten de 'eigen kracht' vaker noemen als hulpbron en op dat hun ambitieniveau op het gebied van werk wat hoger bleek.

In relationeel opzicht kantelt het geschetste beeld op sommige punten. Opmerkelijk is dat de Turkse vrouwen zich als tiener meer verlieten op familieleden en de Marokkaanse op Nederlandse vriendinnen als het om schoolzaken ging. De Turksen vertoonden ook wat meer rebellie als tiener, wat wellicht samenhang met het feit dat hun ouders sterker intervierden bij de schoolkeuze, partnerkeuze en keuze van het moment om te trouwen. Vrienden komen ook bij de partnerkeuze van de Marokkaanse vrouwen duidelijker in beeld als steunbron naast familieleden. De Turkse respondenten maken meer gewag van druk vanuit de traditionele cultuur en gemeenschap. Zij rapporteren een schevere taakverdeling dan de Marokkaanse respondenten. De vrouwen van Turkse herkomst lijken hiermee tot in de volwassenheid meer

te maken te hebben met gebondenheid vanuit het ouderlijk gezin en collectief van landgenoten dan de Marokkaanse respondenten. Ook landelijk is onder de laatsten een sterkere individualiseringstrend waarneembaar (Dagevos, 2001).

Een laatste verschil is dat de Marokkaanse vrouwen meer dan de Turkse gebukt gaan onder discriminatie en negatieve beeldvorming, wat vermoedelijk te maken heeft met het feit dat stigmatisering Marokkanen als groep meer treft dan Turken (zie ook Harchaoui & Huinders, 2003).

Naar *opleidingsniveau en werkstatus* is het beeld in grote lijnen tamelijk consistent. Voorzover er verschillen zijn naar deze factoren wijzen deze alle in de richting van, kortweg, meer ruimte voor autonomie en participatie bij vrouwen die hoger zijn opgeleid en momenteel werken.

De ouders van hoog opgeleiden waren nauwer betrokken op hun dochter in schoolzaken, maar bewaakten haar ook meer eensgezind in haar gangen buitenshuis dan de ouders van de lager opgeleiden. Rebellen kwam, wellicht mede vanwege de sterkere betrokkenheid van ouders, juist minder voor bij de nu hoog opgeleiden. Werkenden noemen vaker beide ouders als hulpbron bij schoolzaken dan niet-werkenden. Niet-werkenden zien bovendien vaker de eigen persoon(lijkheid) als belemmerende factor bij keuzes in de tienertijd, terwijl werkenden zichzelf juist als hulpbron benoemen. Bij de hoog opgeleiden komt het minder voor dat zij nauwelijks of geen invloed hadden op de keuze van de partner. Uitstel van het moederschap komt, althans bij de Turkse respondenten, vaker voor bij hogeropgeleide vrouwen met een baan. De groep Marokkaanse uitstellers is gemêleerder samengesteld. De vrouwen die gestopt zijn met werken tijdens de zwangerschap van het eerste kind zijn voornamelijk middelbaar - en laagopgeleid.

Het 'rekening houden met', ofwel de zorgidentiteit, neemt een centralere plaats in bij lager opgeleiden en niet-werkenden. Deze respondenten wijzen ook vaker op begrenzing van hun bewegingsvrijheid vanuit religieuze voorschriften. Zij rapporteren vaker sekseongelijkheid in de partnerrelatie en zij zijn ook minder strijdbaar en meer geneigd tot acceptatie van de grenzen aan hun bewegingsvrijheid. Lager opgeleiden zijn oververtegenwoordigd onder degenen die een eigen inkomen voor vrouwen niet noodzakelijk vinden. Met niet-werkenden vinden zij dat eerder van belang om een extraatje te verdienen en onafhankelijkheid van de man te creëren dan om bij te dragen aan de kostwinning. Niet-werkenden noemen vaker dan werkenden het hebben van een gezin als belemmering om buitenshuis te gaan werken. Het hebben van een betaalde baan vergroot verder de kans dat de gezinstaken meer (gelijkelijk) tussen de partners zijn verdeeld. Ook de ontevredenheid over de taakverdeling is in dat geval overigens groter, wat in verband zal staan met de dubbele belasting die de combinatie met werk meebrengt. Maar ontevredenheid leidt wellicht ook tot onderhandeling en daarmee tot verandering.

Kortom, vrouwen die in termen van participatie als succesvol zijn aan te merken verbinden aan hun emancipatoire opvattingen meer geneigdheid tot autonoom handelen en bereidheid tot verantwoordelijkheid voor de kostwinning dan hun minder succesvolle seksegenoten. Voorts is het opleidingsniveau overduidelijk van groot belang voor bevordering van emancipatie in termen van autonomie én participatie.

Vergelijking met de autochtoon-Nederlandse respondenten

De autochtoon-Nederlandse respondenten zien overeenkomstige emancipatoire veranderingen ten opzichte van hun moeders, maar de generatiesprongen zijn niet zo groot en bij enkelen is sprake van minder werk en terug naar het gezin.

Een deel van hen kreeg als meisje eveneens te maken met ouderlijke desinteresse bij de gang door het onderwijs. Hun bewegingsvrijheid was groter dan voor de allochtone meisjes, maar beperkt vergeleken met die van jongens. Om hun vrijheid te verruimen pasten de autochtone vrouwen dezelfde strategieën toe. In tegenstelling tot een deel van de Marokkaanse en Turkse

respondenten waren vaders geen belemmerende factor voor hun bewegingsruimte en ont-plooiing van autonomie. Ook als jongvolwassene hebben de Nederlandse vrouwen minder druk ervaren van de kant van de ouders bij de keuze van de partner, het tijdstip van hun huwelijk en de komst van kinderen. Van enige druk vanuit de bredere omgeving lijkt voor sommigen wel sprake vanwege dominante beeldvorming over de rol van de vrouw. Deze lijkt toch min-der ingrijpend dan de druk vanuit de etnische gemeenschap en van negatieve beeldvorming op de allochtone vrouwen.

‘Rekening houden met’ is in deze groep niet minder zeldzaam, maar wel beperkt deze attitu-de zich meer tot het eigen gezin, en bovendien is het karakter van de relatie met de ouders en met de partner minder, respectievelijk niet hiërarchisch. ‘Rekening houden met’ is dus minder met conformiteit verweven. De autochtone respondenten zien wat minder sekseonge-lijkheid en wijten deze voornamelijk aan het feit dat zij als vrouw meer zorgen. Zij noemen hierbij noch hun partner, noch andere grenzen van buitenaf.

Voorts lijkt de combinatie van zorg en werk in het verwachtingspatroon van de Nederlandse vrouwen meer vanzelfsprekend. In hun levensplan overheerst het ‘balansmodel’, waarin werk zich evenwichtig verhoudt tot het gezinsbelang. Dit betekent niet dat zij grotere voorstanders zijn van economische onafhankelijkheid dan de allochtone vrouwen. De teneur onder hen is evenzeer dat ‘vrouwen moeten werken wanneer ze willen en als ze dat willen’, wat in ver-band staat met het feit dat bij hen de taakverdeling eveneens scheef is. De Nederlandse res-pondenten thematiseren het gezin nadrukkelijker als alternatieve keuze in het levensplan, en als een levensbestemming waar de vrouw respect aan kan ontleen. De allochtone vrouwen associëren (zelf)respect daarentegen uitsluitend met financiële zelfstandigheid. Het lijkt er al met al op dat de allochtone respondenten begonnen zijn aan een (eigen) emancipatiebewe-ging, terwijl de Nederlandse respondenten juist wat meer pas op de plaats willen maken. Ook lijkt het idee van levenslang leren voor hen van minder belang, vergeleken met de andere groepen.

Nog een laatste verschil is, dat formele kinderopvang meer ingeburgerd is bij de Nederland-sen dan bij de allochtonen die zich sterker verlaten op oppasdiensten van ouders en andere familieleden. Ook zijn de eersten meer bekend met bestaande overheidsregelingen die ouders kunnen faciliteren.

10.4 Aanknopingspunten voor beleid

De laatste vraagstelling in het onderzoek luidde als volgt:

- Hoe verhouden de opvattingen en feitelijke keuzen van de vrouwen zich tot de over emancipatie vigerende beleidsopvattingen?
- Welke aanknopingspunten bieden de antwoorden op de voorgaande vragen voor een voortgezet emancipatiebeleid? In hoeverre en op welke punten is hierbij ‘maatwerk’ voor allochtone vrouwen nodig?

Keuzen van de tweede generatie versus beleid

Het antwoord op de eerste vraag is al impliciet in paragraaf 1 gegeven: het recht op autono-mie van de vrouw, in de zin van keuze- en bewegingsvrijheid, wordt onderschreven, terwijl ook een grote meerderheid economische onafhankelijkheid van belang vindt. Principiële be-zwaren tegen buitenshuis werken lijken niet te leven, dat wil zeggen dat niemand vindt dat vrouwen niet horen te werken. De bevindingen wijzen onmiskenbaar op een emancipatieten-dens, die we ook weerspiegeld vinden in de toekomstambities van de vrouwen en hun visie op ontwikkeling over drie generaties heen (die van hun moeder, henzelf en hun dochters). De zorgrol blijft prominent in beeld, maar werk krijgt een meer nevenschikkende plaats.

Wel staat buitenshuis werken voor een deel van de respondenten (ook autochtone!) in het teken van bijverdienen om onafhankelijk uitgaven te kunnen doen. Vooral voor de respondenten van Marokkaanse en Turkse herkomst geldt als achterliggende motivatie onafhankelijkheid van de man te creëren. We kunnen daarom concluderen dat het beleidsdoel van autonomie op veel adhesie kan rekenen, maar dat van economische zelfredzaamheid van vrouwen minder. Keuzevrijheid moet ook ten aanzien van de mate van buitenshuis werken voorop staan, daarover zijn alle drie de groepen eensgezind.

Voorts zijn autonomie en participatie gebonden aan de voorwaarde van het 'rekening houden met'. De zorgrol staat centraal in de vrouwelijke identiteit. Dit betekent dat beter gesproken kan worden van autonomie in relationele zin, binnen de beperkingen die de zorg voor anderen meebrengt, en van 'participatie in balans' met de zorgtaken. Veel vrouwen (willen) werken, maar alleen als een balans met hun zorgrol mogelijk is. Deze constatering geldt overigens ook voor de autochtone vrouwen. Juist in de eerste gezinsfase, waarin de kinderen nog jong zijn, is de zorg-werkbalans uiterst precair en voor een deel van de allochtone vrouwen reden om niet te gaan werken of daarmee tijdelijk te stoppen. Voor de allochtone respondenten geldt nog sterker dan voor de autochtone dat het uitbesteden van kinderen aan formele opvangvoorzieningen een weinig aantrekkelijke optie is. Ook de bekendheid met de bestaande regelingen die ouders kunnen faciliteren, zoals ouderschapsverlof, lijkt overigens relatief gering. De genoemde kanttekeningen verduidelijken waarom er een discrepantie is tussen de idealen (over autonomie en participatie) en feitelijke keuzen van vrouwen. Daarnaast kunnen we hiervoor nog twee samenhangende redenen noemen die vooral voor de nieuwe Nederlanden opgaan. Het 'rekening houden met' kan bij hen deels conformiteit inhouden, aan de ouders, partner of 'gemeenschap' en ingegeven zijn door de neiging om conflicten te vermijden. Door de meer of minder bewuste socialisatie van de zorgidentiteit en vrouwelijke inschikkelijkheid voelen vrouwen zich bovendien zekerder in de zorgrol dan in die van autonoom individu dat zich kan manifesteren in het publieke domein. Dit kan wellicht de neiging tot vasthouden aan het bekende (de regie over de zorg) en vermindering van het onbekende, participatie in arbeid en andere samenlevingsverbanden, in de hand werken.

Een laatste obstakel voor vergroting van de keuze- en bewegingsvrijheid en vooral arbeidsparticipatie kan de verdeling van gezinstaken vormen. Deze is nog schever dan in autochtone gezinnen. De macht van de vanzelfsprekendheid (van de zorgrol en inschikkelijkheid van de vrouw) draagt ertoe bij dat slechts een deel hierover onderhandelt met de partner. Veel vrouwen ervaren de stand van zaken als een fact of life.

Aanknopingspunten voor beleid

Uitgaande van de autonomie-opvatting die 'handelen en leven naar eigen keuzen, waarden en identiteit' centraal stelt, kan de conclusie slechts zijn dat er een afstand is tussen het emancipatiebeleid en het levensplan van de vrouwen van de tweede generatie. Het beleid mikt sterk op economische zelfredzaamheid van vrouwen, maar stuit op hardnekkige grenzen: Nederland is en blijft een 'moederland' waar persoonlijke zorg voor kinderen hoog staat aangeschreven, en wordt hierin bevestigd door de vrouwen van andere herkomst. Zolang het beleid zich eenzijdig blijft richten op arbeidsdeelname van vrouwen, terwijl het een meer gelijke verdeling van de zorg in het gezin hoogstens als een middel daartoe ziet, zal het onvoldoende bereiken. Het beleid is contraproductief als het vrouwen vraagt hun loyaliteit aan het ene aspect van hun identiteit (dat nauw verweven is met de zorgidentiteit) te offeren aan het andere. Emancipatie volgens een van bovenaf opgelegd model heeft in het geval van de allochtone vrouwen nog minder kans van slagen omdat zij lid van een minderheidsgroep zijn. Loyaliteit aan het collectief kan de neiging om druk van buiten te weerstaan vergroten.

Waar zou een voortgezet emancipatiebeleid bij kunnen aansluiten?

Emancipatie van de vrouw en zorg in het gezin zijn niet los van elkaar te denken. Toch staan het huidige emancipatiebeleid en gezinsbeleid nu los van elkaar. Het zou goed zijn als hierop beleidsmatig werd ingespeeld. Zoals Hooghiemstra (2003b) heeft betoogd kunnen emancipatie en het gezin 'een goed huwelijk' vormen, mits beide partners met de belangen van de ander rekening houden. Het emancipatiebeleid moet gezinsbewust worden en gezinsbeleid moet gekant zijn tegen sekseongelijkheid.

Wat de gezinnen en vrouwen zelf betreft duiden de bevindingen op uiteenlopende mogelijkheden om emancipatie te bevorderen.

Het is duidelijk geworden dat de kaarten deels zijn geschud tijdens de socialisatie in het gezin. Deze droeg bij aan de onderwijskansen, ontwikkeling van de zorghabitus en geneigdheid tot conformiteit in plaats van autonomie. In de visie van de respondenten, behorend tot de tweede generatie, kent hun opvoeding in al deze opzichten verandering, waarbij echter ook de angst doorklinkt dat de jeugd van tegenwoordig de balans zal kwijtraken. Uit eerdere opvoedingsonderzoeken onder ouders van niet-westerse herkomst, of het nu gaat om de 'klassieke' migranten of asielmigranten, komt steevast naar voren dat onder deze ouders relatief veel opvoedingsonzekerheid bestaat: over de balans tussen grenzen en vrijheid, tussen een restrictieve en onderhandelingsgerichte aanpak, tussen eigen identiteit en deel zijn van de wijdere samenleving. Opvoedingsondersteuning die aansluit bij vragen hieromtrent is van groot belang.

Hoewel minder dan de oudere pioniersgeneratie, kunnen vrouwen van de tweede generatie lijden aan een gebrek aan competenties die voor autonoom functioneren en maatschappelijk participeren noodzakelijk zijn. Programma's voor (opvoedings-) ondersteuning zouden aandacht moeten besteden aan ontwikkeling van de genoemde competenties bij moeders en hun dochters. Hetzelfde geldt voor inburgeringsprogramma's. Het stimuleren van maatschappelijke participatie van vrouwen die (nog) niet aan betaald werk kunnen of willen deelnemen vormt een nieuw kerndoel van het emancipatiebeleid, mede met het oog op voorbereiding op arbeidsparticipatie. Dit beleid zou vooral dan doel treffen als *empowerment*, het vergroten van de eigen kracht en competenties, een expliciet uitgangspunt zou vormen.

Vrouwen die (bijna) niet buitenshuis werken zouden langs verschillende wegen tot participatie kunnen worden gestimuleerd: van het ondersteunen van moeders om in vrijwillige activiteiten te participeren (ook als opstap naar betaald werk), in stand houden van de band met de arbeidsmarkt en op peil houden van hun vakkenis, tot faciliteren van hun herintreding. Er bestaat onder de allochtone respondenten veel sociaal engagement en ondernemingslust. Hierop zou kunnen worden ingespeeld. Participatie in (vrijwillig) werk ten bate van de eigen (religieuze) gemeenschap kan aantrekkelijk zijn voor vrouwen voor wie de afstand tot de arbeidsmarkt groot is. Maar vooral het opdoen van ervaring in algemene functies zou moeten worden gestimuleerd omdat dit meer kans biedt op de arbeidsmarkt.

Allochtone vrouwen die de arbeidsmarkt betreden zijn pioniers als het gaat om de combinatie van gezinstaken en (betaald) werk buitenshuis. Zij zijn relatief onbekend met de (ondersteunings-) mogelijkheden bij het combineren van deze taken. Hierover zou al voor de fase van gezinsvorming voorlichting en uitwisseling moeten zijn. Daarbij zou de combinatie van parttime werk en uitbesteding van een deel van de zorg voor het voetlicht moeten worden gebracht. Generatiegenoten, die naar verhouding meer gewaardeerd worden om hun informatie en advies dan de generatie van de ouders, zouden als rolmodel/mentor hierin een rol kunnen spelen.

Ook kan men de partners betrekken bij dergelijke voorlichting, mede in het kader van een meer gelijke taakverdeling. Mede gezien de neiging tot conformiteit bij vrouwen is ook aandacht voor mentaliteitsverandering bij de mannen gewenst. Hun meer evenredige bijdrage aan de opvoeding van kinderen zou hiertoe de ingang kunnen zijn. Mee-opvoeden blijkt voor vaders, zeker ook allochtone vaders, acceptabeler dan bijdragen aan huishoudelijke taken

(zie ook Pels, 2005b). Dit zou een belangrijk aanknopingspunt kunnen vormen bij beleid dat zich richt op een meer gelijke verdeling van zorg en werk. De positieve effecten op kinderen van zorgparticipatie door vaders zouden kunnen worden benadrukt.

Het opleidingsniveau is een krachtige factor als het om autonomie en participatie gaat. Investeren in het onderwijs via voor- en vroegschoolse programma's, inburgering en bijscholing is dan ook van blijvend belang. Omdat allochtone vrouwen relatief veel 'stapelen' en positief staan tegenover 'levenslang leren' dienen hen hiertoe zoveel mogelijk kansen te worden geboden.

Ten slotte is het proces van dubbele emancipatie van allochtone vrouwen gediend met nuancering van de beeldvorming over allochtonen en moslims en het tegengaan van hun discriminatie op de arbeidsmarkt.

Literatuur

- Bartelink, Y. (1994). *Vrouwen over Islam: Geloofsvoorstellingen en -praktijken van Marokkaanse migranten in Nederland (Brabant)*. Nijmegen: Universiteit van Nijmegen (proefschrift).
- Bartels, E. (2003). 'Eerlijkheid in je geloof en op school': Meisjes, islamitische leefregels en voortgezet onderwijs. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 6, 3, 21-32.
- Berry, J.W., & Sam, D. (1998). Acculturation and adaptation. In J.W. Berry, M.H. Segall & Ç. Kagitçibasi (Eds.) *Handbook of cross-cultural psychology. Volume 3: Social behaviour and applications*, pp. 291-327. Boston et al.: Allyn and Bacon.
- Bouw, C., Merens, A., Roukens, K., & Sterkx, L. (2003). *Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes*. Amsterdam/Den Haag: SISWO/SCP.
- Breedveld, K. (2000). Verdienen en verdelen. In S. Keuzenkamp & E. Hooghiemstra (red.), *De kunst van het combineren: Taakverdeling onder partners*, pp. 29-48. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brinkgreve, C. (2004). *Vroeg mondig, laat volwassen*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.
- Brouns, M., & Zwinkels, M. (1995). Arbeid, zorg en economie. In M. Brouns, M. Verloo, & M. Gruenell, *Vrouwenstudies in de jaren negentig: Een kennismaking vanuit verschillende disciplines*, pp. 261-285. Bussum: Coutinho.
- Buijs, F.J., & Nelissen, C. (1994). Tussen continuïteit en verandering: Marokkanen in Nederland. In H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld: Emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedebeleid*, pp. 177-206. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Coenen, L. (2001). 'Word niet zoals wij!' *De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland*. Amsterdam: Spinhuis (dissertatie).
- Crenshaw, K.W. (1994). Mapping the margins: Intersectionality, identity policies and violence against women of color. In M. Fineman & R. Mykitiuk (Eds.), *Critical race theory: The key writings*, pp. 93-118. New York: Routledge.
- Crul, M. (2000). *De sleutel tot succes: Over hulp, keuzen en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Dagevos, J. (2001). *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Dekker, P., & Keuzenkamp, S. (2006). Maatschappelijke participatie. In S. Keuzenkamp & A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, pp. 211-234. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Demant, F. (2005). *Islam is inspanning: De beleving van de islam en sekseverhoudingen bij Marokkaanse jongeren in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Dijkstra, S., Zwaard, J. van der, Bolt, L., & Timmerman, G. (2003). *Kiezen voor ouderschap? Overwegingen en redeneringen van vrouwen en mannen over het krijgen van kinderen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Dion, K.K., & Dion, K.L. (2001). Gender and cultural adaptation in immigrant families. *Journal of Social Issues*, 57, 3, 511-521.

- Distelbrink, M., & Hooghiemstra, E. (2006). Demografie. In S. Keuzenkamp & A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, pp. 18-39. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Distelbrink, M., & Hooghiemstra, E., (m.m.v. Smit, S.). (2005). *Allochtone gezinnen: Feiten en cijfers*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Distelbrink, M., & Pels, T. (2000). Opvoeding in het gezin en integratie in het onderwijs. In T. Pels, (red.), *Opvoeding en integratie: Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school*, pp. 114-139. Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M., Geense, P., & Pels, T. (2005a). Divers vaderschap: Inleiding. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap: Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*, pp. 11-41. Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M., Pels, T., & Roode, A. (1995). *Marokkaanse vrouwen en hun relatie tot de arbeidsmarkt*. Rijswijk: CBA.
- Doorn-Harder, P.A. van. (2004). *Woorden wegen: vrouwelijke schrijftuitleggers van de Qur'an*. Amsterdam: VU Uitgeverij (inaugurale rede Vrije Universiteit Amsterdam).
- Dowd, N.E. (2000). *Redefining fatherhood*. New York/London: New York University Press.
- Duindam, V., & Spruijt, A.P. (1998). Zorg en de vaders. In F. Boer, M. Deković, J. Rispiens & G. Smid (red.), *Vaders. Speciale uitgave van Kind en Adolescent*, 19, 1, 78-93.
- Duyvendak, J.W., & Stavenuiter, M. (Eds.) (2004), *Working fathers, caring men: Reconciliation of working life and family life*. Den Haag/Utrecht: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/Verwey-Jonker Instituut.
- Dwyer, D.H. (1978). *Images and Self-Images: Male and Female in Morocco*. New York: Columbia University Press.
- Fennema, M., Tillie, J., Heelsum, A. van, Berger, M., & Wolff, R. (2000). *Sociaal kapitaal en politieke participatie van etnische minderheden*. Amsterdam: IMES.
- Friedman, M. (2000). Autonomy, social disruption and women. In C. Mackenzie & N. Stoljar (Eds.), *Relational autonomy: Feminist perspectives on autonomy, agency and the social self*, pp. 35-52. Oxford: Oxford University Press.
- Gerris, J.R.M. (1989). Gezinsonderzoek: Een multidisciplinair werkteerrein op weg naar een interdisciplinaire benadering? *Gezin*, 1, 1, 5-31.
- Ghorashi, H. (2005). Benauwd door de verlichting: De 'witheid' van de huidige debatten over emancipatie. *Eutopia*, 2005, 10, 31-37.
- Gijsberts, M. & A. Merens (red.) (2004). *Emancipatie in Estafette, de positie van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M., & Dagevos, J. (2005). De positie van allochtone vrouwen. In *Jaarrapport integratie 2005*, pp. 166-189. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/WODC/CBS.
- Gruijter, M. de, & Pels, T. (2005). *Vragenlijst Onderzoek 'Emancipatie allochtone vrouwen'*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Haddad, Y.Y. (1998). Islam and gender: Dilemmas in the changing Arab world. In Y.Y. Haddad & J.L. Esposito (Eds.), *Islam, gender and social change*, pp. 3-30. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Harchaoui, S., & Huinder, C. (red.) (2003). *Stigma: Marokkaan! Over afstoten en insluiten van een ingebeelde bevolkingsgroep*. Utrecht: FORUM.

- Hoek, J. van der, & Kret, M. (1992). *Marokkaanse tienermeisjes: Gezinsinvloeden op keuzen en kansen*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Hoek, J. van der. (1994). *Socialisatie in migrantengezinnen: Een basis voor opvoedingsondersteuning*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Hoek, J. van der. (1995). Oudere broers en zussen doen voor 100 procent mee: Mede-opvoeders in migrantengezinnen. *Jeugd en Samenleving*, 25, 11/12, 644-656.
- Hoek, J. van der. (2006). *Cultuur in beweging: Een andere kijk op je klas*. Den Haag: Lemma/Boom.
- Hoog, K. de. (2003). Gezinsbeleid tussen emancipatie en uitsluiting. In M. Keizer & K. Verhaar (red.), *Sociale Verkenningen nr. 5. Familiezaken*, pp. 45-57. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Hooghiemstra, E. (2003a). *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hooghiemstra, E. (2003b). Emancipatie en gezin: op weg naar een goed huwelijk? In M. Keizer & K. Verhaar (red.), *Sociale Verkenningen nr. 5. Familiezaken*, pp. 57-69. Den Haag: Ministerie SZW.
- Hüpscher-Post, A.D. (1990) *De ene school is de andere niet: Allochtone meisjes in het v.o.* De Lier: Academisch Boekencentrum.
- Kagitçibaşı, Ç., & Ataca, B. (2004). *Value of children: Then and now*. Ankara, Turkey: Country Report.
- Kamenou, N. *Think female, think white female: ethnic minority women and life-work balance*. Paper presented at the Gender, Work and Organisation Conference, University of Keele, 22-24 juni 2005.
- Karam, A.M. (1996). Moslim-feminisme of het belang van de middenpositie. In M. Alkan et al., *Islam en de ontzuilde samenleving: Discussies over vrouwenemancipatie, kunst en onderwijs*, pp. 91-113. Amsterdam: Tropeninstituut.
- Keuzenkamp, S., & Merens, A. (red.) (2006). *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Komter, A.E. (1985). *De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen mannen en vrouwen*. Den Haag, VUGA.
- Lamb, M.E. (1998). Vaders: een inleidend overzicht. In F. Boer, M. Deković, J. Rispens, & G. Smid (red.), *Vaders. Speciale uitgave van Kind en Adolescent*, 19, 1, 1-25.
- Lutz, H. (2002). Zonder blikken of blozen. Het standpunt van de (nieuw-)realisten. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 5, 3, 7-17.
- Mackenzie, C., & Stoljar, N. (2000). Introduction: Autonomy refigured. In C. Mackenzie & N. Stoljar (Eds.), *Relational autonomy: Feminist perspectives on autonomy, agency and the social self*, pp. 3-32. Oxford: Oxford University Press.
- Mahmood, S. (2001). Feminist theory, embodiment, and the docile agent: Some reflections on the Egyptian Islamic revival. *Cultural Anthropology*, 16, 2, 202-236.
- Marsiglio, W. (1995). *Fatherhood scholarship*. In W. Marsiglio (Ed.), *Fatherhood. Contemporary Theory, Research, and Social Policy*, pp. 1-20. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Merens, A. (2006). Betaalde arbeid. In S. Keuzenkamp & A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, pp. 68-91. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Merens, A., Keuzenkamp, S., & Das, M. (2006). Combinatie van arbeid en zorg. In S. Keuzenkamp & A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, pp. 91-128. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2000). *Meerjarenbeleidsplan emancipatie: het emancipatiebeleid voor de korte en middellange termijn*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2006). *Meerjarenbeleidsplan emancipatie 2006-2010. Emancipatie: vanzelfsprekend, maar het gaat niet vanzelf*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Modood, T. (2005). Moslims en multiculturele politiek in Groot Brittannië. *Moslim in Europa. Special van Eutopia*, oktober, nr. 11, 85-109.
- Motivaction (2006). *GPD-racismeonderzoek*. GPD: Den Haag.
- Nelissen, C., & Bilgin, S. (1995). *De school thuis: Onderwijsondersteunend gedrag van Marokkaanse en Turkse ouders met kinderen in het voortgezet onderwijs*. Rijswijk: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Nijsten, C. (1998a). *Opvoeding in Turkse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Nijsten, C. (1998b). Taakverdeling in Turkse gezinnen: Ideeën, gedrag en beleving. In F. Boer, M. Deković, J. Rispens, & G. Smid, (red.) *Vaders. Speciale uitgave van Kind en adolescent*, 19, 1, 176-184.
- Nijsten, C. (2000). Opvoedingsgedrag. In Pels, T. (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school*, pp. 56-88. Assen: Van Gorcum.
- Nijsten, C., & Pels, T. (2000). Opvoedingsdoelen. In T. Pels, (red.), *Opvoeding en integratie: Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school*, pp. 33-56. Assen: Van Gorcum.
- Parke, R.D. (1996). *Fatherhood*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pektaş-Weber, C. (2006). Vrouw en islam: Een atheïst zonder missie bestaat niet. *Waterstof - Krant van Waterland*, april 2006, 13. <http://www.waterlandstichting.nl>.
- Pels, T. & Distelbrink, M. (2000). Opvoedingsondersteuning: Vraag en aanbod. In T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie: Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school*, pp. 172-204. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (1991). *Marokkaanse kleuters en hun culturele kapitaal: Opvoeden en leren in het gezin en op school*, Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Pels, T. (1998a). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen: De creatie van een nieuw bestaan*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (1998b). Vaderschap in de ogen van Marokkaanse moeders, In F. Boer, M. Deković, J. Rispens, & G. Smid (red.), *Vaders. Speciale uitgave van Kind en Adolescent*, 19, 1, 169-176.
- Pels, T. (2000). Muslim families from Morocco in the Netherlands: Gender dynamics and fathers' roles in a context of change. *Current Sociology*, 48, 4, p. 74-93.
- Pels, T. (2003). *Respect van twee kanten. Een studie over last van Marokkaanse jongeren*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2004). *Essay Emancipatie en Gezin in alle diversiteit een goed span*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.

- Pels, T. (2005a). Marokkaanse vaders: Van patriarchen naar betrokken paternalisten. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap: Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*, pp. 215-301. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2005b). Divers vaderschap. Slotbeschouwing. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap: Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*, pp. 301-327. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & Nijsten, C. (2003). Waardenvariatie in relatie tot opvoeding. In Pels, T. *Respect van twee kanten: Een studie over last van Marokkaanse jongeren*, pp. 33-45. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & Vedder, P. (1998). Vaderschap in cultureel perspectief. Een inleiding. In F. Boer, M. Deković, J. Rispiens, & G. Smid (red.), *Vaders. Speciale uitgave van Kind en Adolescent*, 19, 1, 133-148.
- Pels, T., Lahri, F., & El Madkouri, H. (2005). *Pedagogiek in de moskee. Deelonderzoek 1*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Forum.
- Pew Research. *Islamic Extremism. Common Concern for Muslim and Western Publics*. 14 July 2005 (<http://pewglobal.org/reports/pdf/248.pdf>), accessed 21/7/2005.
- Phalet, K., & Andriessen, I. (2003). Acculturation, motivation and educational attainment: A contextual model of minority school achievement. In L. Hagendoorn, J. Veenman, & W. Vollebergh (eds.), *Integrating immigrants in the Netherlands: Cultural versus socio-economic integration*, pp. 145-173. Aldershot: Ashgate.
- Phalet, K., & Wal, J. (red.). (2004). *Muslim in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Poldervaart, S. (2002). De meervoudigheid van het 'andere': Multiculturalisme, feminisme en affiniteitenpolitiek van 'de' (protest-)beweging. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 5, 3, 44-47.
- Pool, M., & Lucassen, N. (2005). *De glazen tussenwand: Waar ouders tegenaan lopen bij de verdeling van arbeid, zorg en huishouden*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Pool, M., Geense, P., & Lucassen, N. (2005). *Allochtone gezinnen: Opvoeding van tieners*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Prins, B. (2004). *Voorbij de onschuld: Het debat over integratie in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep (tweede, herziene druk).
- Prins, B. (2005). Emancipatie: Tussen autonomie en paternalisme. In B. Snels (red.), *Vrijheid als ideaal*, pp. 107-124. Amsterdam: SUN.
- Read, J.G. (2004). Family, religion and work among Arab American women. *Journal of marriage and Family*, 66, 1042-1050.
- Rijkschroeff, R., Gruijter, M. de, Pels, T., & Weijers, G. (2003). Emancipatie van allochtone vrouwen en meisjes. Deelrapport 2: Aanvullende bronnenonderzoeken integratiebeleid. In Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid. *Bruggen Bouwen*, 41-89. Den Haag: SDU.
- Rijn, A.S. van, Zorlu, A., & Bijl, R.V., (m.m.v. Essers, A.A.M., Gammeren, M. van, Toor, L. van, & Vliet, H.N. van der). (2004). *De ontwikkeling van een integratiekaart*. Den Haag: WODC/CBS.
- Roald, A. S. (2001). *Women in Islam: The western experience*. London: Routledge.
- Saharso, S. (2002). Over de grens: Zmv-vrouwen in het debat over multiculturaliteit. In R. Holtmaat (red.) *Eén verdrag voor alle vrouwen: Verkenningen van de betekenis van het VN-Vrouwenverdrag voor de multiculturele samenleving*, pp. 29-38. Den Haag: E-Quality.

- Saharso, S. (2005). *Feminist ethics: Autonomy and the politics of multiculturalism*. Paper presented at the Gender, Work and Organisation Conference, University of Keele, 22-24 juni 2005.
- Sijeses, B. (2003). *Emanciperen (en botsen) met behoud van geloof*. Gevonden op: [www. Forum.nl](http://www.Forum.nl) / Trendsite.
- Snel, E., & Stavenuiter, M. (2002). *In de fuik: Turken en Marokkanen in de WAO*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Sterkx, L., & Bouw, C. (2005). *Liefde op maat. Partnerkeuze van Turkse en Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Spinhuis.
- Stoker, E. (2006, 12 mei). De roodkapje-look is voor moslima's 'zo passé'. *Volkskrant, Economie*, 8.
- T.K. 27061, nr.1 (1999-2000). *Meerjarennota emancipatiebeleid. Brief van de staatssecretaris van sociale zaken en werkgelegenheid*.
- T.K. 27061, nr.2 (1999-2000). *Meerjarenprogramma emancipatiebeleid*.
- T.K. 29203, nr.16 (2004-2005). *Rapportage integratiebeleid etnische minderheden 2003. Brief van de ministers van sociale zaken en werkgelegenheid en voor vreemdelingenzaken en integratie*.
- T.K. 29203, nr.3 (2003-2004). *Rapportage integratiebeleid etnische minderheden 2003. Brief van de ministers van sociale zaken en werkgelegenheid en voor vreemdelingenzaken en integratie*.
- Tohidi, N., & Bayes, J.H. (2001). Women redefining modernity and religion in the globalized context. In J.H. Bayes & N. Tohidi, N. (Eds.), *Globalization, gender and religion*, pp. 17-61. New York: Palgrave.
- Turkenburg, M., & Gijsberts, M. (2006). Onderwijs en inburgering. In S. Keuzenkamp & A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, pp. 39-68. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Veikou, M. (2002). *Contextualizing multiculturalism and integration of north african migrants in Amsterdam*. IMES presentatie onderzoekspaper 22-11-2002.
- Verloo, M., & Roggeband, C. (1994). *Emancipatie-effectrapportage: Theoretisch kader, methodiek en voorbeeldrapportages*. Den Haag: VUGA.
- Vries, M. de. (1987). *Ogen in je rug: Turkse meisjes en jonge vrouwen in Nederland*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Vuysje, M. (1985). Racisme, feminisme en calvinisme. *Afdruk*, 20 december, 12-13.
- Waal, M. de. (1989) *Meisjes: een wereld apart: Een etnografie van meisjes op de middelbare school*. Meppel: Boom.
- Wekker, G., & Lutz, H. (2001). Een hoogvlakte met koude winden: De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland. In M. Botman, N. Jouwe, & G. Wekker, *Caleidoscopische visies: De zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland*, pp. 25-50. Amsterdam: KIT Publishers.

Bijlage I   De sleutelinformanten in de voorstudie

In de fase van voorstudie zijn zes sleutelinformanten geïnterviewd, drie van Marokkaanse en drie van Turkse herkomst. De namen en functies volgen hierna.

Een van de Marokkaanse geïnterviewden is in Nederland geboren; de overige geïnterviewden zijn op (zeer) jonge leeftijd naar Nederland gekomen. Vijf van de zes vrouwen zijn getrouwd; een van de Marokkaansen is alleenstaand met een kind. Op één Marokkaanse na hebben de geïnterviewden kinderen. Zij zijn betrokken bij zelforganisaties (een Turkse), gemeentelijke of welzijnsorganisaties (twee Marokkaansen), of werken als professional in een functie waarin emancipatie van (allochtone) vrouwen nagestreefd wordt (twee Turkse en een Marokkaanse geïnterviewde).

De interviews duurden ongeveer twee uur. Zij zijn opgenomen op de band en uitgebreid uitgewerkt in een verslag (6-9 pagina's). Dit verslag is ter accordering voorgelegd aan de betrokkenen. Dit hoofdstuk bevat de resultaten van de interviews, waarbij de hiervoor besproken opzet van het interview als leidraad is gebruikt.

Mevrouw Souad Filali
Manager projectbureau Escamp Den Haag

Mevrouw Layla Hacene
Opbouwwerkster bij Sonor (Steunpunt Opbouwwerk Oude Noorden Rotterdam)

Mevrouw Rahma El Hannoufi
Beleidsadviseur emancipatie bij E-Quality

Mevrouw Fatoş Ipek-Demir
Beleidsmedewerker werkgelegenheid, arbeidsmarkt en inkomen bij E-Quality

Mevrouw Fatma Kaya
Beleidsmedewerker Diversiteit bij AbvaKabo

Mevrouw Ayşe Koç
Projectmedewerker bij Stichting Ihsan (Islamitisch Instituut voor Maatschappelijke Activering)

Bijlage II   Samenvatting interviewlijst

Het interview bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt, veelal middels gestructureerde items, gevraagd naar achtergrondkenmerken zoals gezinsstructuur, opleiding en werk. Het tweede deel bevat uitsluitend open vragen over het levensplan, de levensloop en invloeden daarop. De lijst die als uitgangspunt diende voor de interviewsters is hieronder verkort weergegeven (zonder de instructies en suggesties voor doorvragen aan de interviewsters of uitleg ten behoeve van de respondenten).

Levensplan

- Welke wensen voor de toekomst heeft u als het gaat om haar rol in het gezin en rol buiten het gezin; waar staat u over tien jaar?
- Verwacht u deze wensen of doelen te kunnen realiseren en waarom wel/niet?
- Welke mensen of welke omstandigheden dragen ertoe bij dat u kunt doen wat u graag wilt? Welke mensen of welke omstandigheden vormen een belemmering, werken tegen? (bij de vorige en deze vraag wordt het schema in bijlage III gebruikt)
- (indien van toepassing) Welke invloed heeft de religie op wensen voor de toekomst, op wat u in de toekomst hoopt te realiseren? Vormt de religie een stimulans bij wat u wilt bereiken, of houdt deze bepaalde dingen tegen
- Vindt u dat vrouwen vrij moeten zijn om hun eigen keuzes te maken?
- Vindt u dat vrouwen vrij moeten zijn om zich buitenshuis te bewegen, bijvoorbeeld om auto te rijden, te winkelen of naar de bioscoop te gaan?
- Zijn er verschillen tussen u en uw man wat betreft de vrijheid om keuzes te maken en zelf ergens heen te gaan?

De tienertijd

- Wat herinnert u zich het meest van uw tienertijd als het om school gaat?
- Wat zijn volgens u belangrijke verschillen met de tieners van nu; was het voor u moeilijker om op school te zitten en schoolkeuzes te maken?
- Wie of wat speelde een belangrijke rol hierbij? (bij deze vraag wordt het schema in bijlage III gebruikt)
- (bij eventuele belemmeringen) Wat heeft u zoal gedaan om uw wensen toch te verwezenlijken?
- Als u denkt aan de vrijheid die u kreeg (bewegingsvrijheid, ruimte voor eigen beslissingen en keuzes) en deze vergelijkt met die van de kinderen van nu, zijn er dan veel verschillen? Zijn er dingen die voor u anders gingen; moeilijker of misschien juist gemakkelijker?
- Wie of wat speelde een belangrijke rol daarbij? Kunt u daar iets meer over vertellen? (bij deze vraag wordt het schema in bijlage III gebruikt)
- (bij belemmeringen) Wat heeft u zoal gedaan om uw wensen toch te verwezenlijken?
- Zijn er nog andere kwesties geweest die een stempel drukten op uw ontwikkeling als tiener?
- Bij eventuele kansen of belemmeringen: doorvragen naar invloeden, eventuele tegenstrijdigheden daarin en naar strategieën die resp. heeft gebruikt om te kunnen realiseren wat zij wilde.

Werk/andere activiteiten buitenshuis

- Toen u klaar was, of stopte met voltijds onderwijs, bent u toen gaan werken, in een betaalde baan of als vrijwilliger, of bent u werk gaan zoeken?
- (indien resp. dat niet deed) Waarom bent u geen .... gaan doen of zoeken?
- (voor *momenteel niet-werkende vrouwen*)
- Wanneer bent u gestopt met werken en waarom?
- Wie of wat speelde een belangrijke rol in het besluit om niet te gaan werken/ te stoppen met werken)? (schema bijlage III)
- (bij belemmeringen) Wat heeft u zoal gedaan om toch te proberen uw wensen te verwezenlijken?
- Wat vindt u (achteraf) van de keuze om niet te werken/te stoppen met werken? Wat waren de voordelen van deze keuze? En waren er ook nadelen aan verbonden, wat was de prijs van deze keuze?
- Wat zou er moeten gebeuren of veranderen, zodat u wel zou gaan werken, vrijwillig of betaald?
- Vindt u het belangrijk dat een vrouw haar eigen geld verdient/ economisch zelfstandig is? Waarom wel/niet? (voor *vrijwillig of betaald werkende vrouwen*)
- Kunt u nog iets meer vertellen over uw huidige werk (wat voor soort werk, hoeveel uur per week)?
- Is dit (vrijwillig/betaald, soort werk, omvang van de baan en - voor betaald werkende vrouwen - salaris) overeenkomstig uw wensen?
- Wie of wat speelt een belangrijke rol in het realiseren van uw wensen op het gebied van werk? (schema bijlage III)
- (bij belemmeringen) Wat heeft u zoal gedaan om uw wensen toch te verwezenlijken?
- Wat vindt u (achteraf) van de keuze om te (blijven) werken? Wat waren de voordelen van deze keuze? En waren er ook nadelen aan verbonden, wat was de prijs van deze keuze?
- Vindt u het belangrijk dat een vrouw haar eigen geld verdient/ economisch zelfstandig is? Waarom wel/niet? (voor *alle resp.*)
- Zijn er (andere) activiteiten die u buitenshuis zou willen ondernemen, bijvoorbeeld op een club of een cursus, of als vrijwilliger helpen op school of in een organisatie?
- Zo ja: Zou u zoiets wel willen doen? Wat weerhoudt u ervan dit te gaan doen? (schema bijlage III)
- (bij belemmeringen) Wat heeft u zoal gedaan om uw wensen toch te verwezenlijken?
- U noemde net wat u weerhoudt om (deze) activiteit(en) te gaan ondernemen. Wat zou er moeten gebeuren of veranderen, zodat u de activiteit wel zou kunnen ondernemen?

Gezin

- Hoe heeft u uw huidige partner ontmoet? Kende u hem al van vroeger, kenden de families elkaar, wat vonden uw ouders ervan? (doorvragen naar eventuele invloeden aan de hand van schema bijlage III).
- Toen duidelijk werd dat u met hem verder zou gaan; kunt u iets vertellen over hoe u dit zich voorstelde, met andere woorden: wat was toen uw hoop of verwachting voor de nabije toekomst voor uw eigen leven? Bijvoorbeeld wilde u nog cursussen of een opleiding volgen of werken? Wilde u meteen kinderen of nog met kinderen wachten?
- Heeft u met uw man de keuze voor een kind en het moment dat u kinderen zou willen krijgen besproken? Of was het vanzelfsprekend dat u kinderen zou krijgen en niet echt onderwerp van gesprek?
- Wat waren voor u afwegingen om wel of nog niet kinderen te willen? Wat wilde uw man?
- Wie of wat speelt een belangrijke rol bij de beslissing over kinderen? (schema bijlage III)

- (bij belemmeringen) Wat heeft u zoal gedaan om uw wensen toch te verwezenlijken?
- Wat vindt u (achteraf) van de komst van het eerste kind, wat waren de voordelen van het krijgen van uw kind?
- Waren er ook nadelen, was er ook een prijs verbonden aan het krijgen van het eerste kind?
- Zou u met de kennis en ervaring die u nu heeft andere keuzes of beslissingen maken?
- (voor vrouwen met meerdere kinderen) Kunt u iets vertellen over de afwegingen die een rol speelden bij het krijgen van uw andere kinderen?
- Hoe zijn bij u thuis de volgende taken verdeeld?
  - huishoudelijk werk
  - beheer van het huishouden, inclusief financiële zaken
  - verzorging kinderen en eventueel oudere of zieke familieleden
  - opvoeding kinderen.
- Zijn er nog anderen dan moeder-vader betrokken bij deze gezinstaken, bijvoorbeeld familieleden, kinderen, betaalde hulp, etc.?
- Hoe is deze taakverdeling tot stand gekomen?
- Wie of wat speelde verder nog een rol bij het ontstaan van deze taakverdeling? (schema bijlage III)
- (bij belemmeringen) Wat heeft u zoal gedaan om uw wensen over de taakverdeling toch te verwezenlijken?
- Wat vindt u (achteraf) van de keuze voor deze taakverdeling? Wat waren de voordelen van deze keuze? En waren er ook nadelen aan verbonden, wat was de prijs van deze keuze?
- Wat zou u willen veranderen in de taakverdeling?
- Wat zou er moeten gebeuren, wat zou er nodig zijn om deze veranderingen gedaan te krijgen?

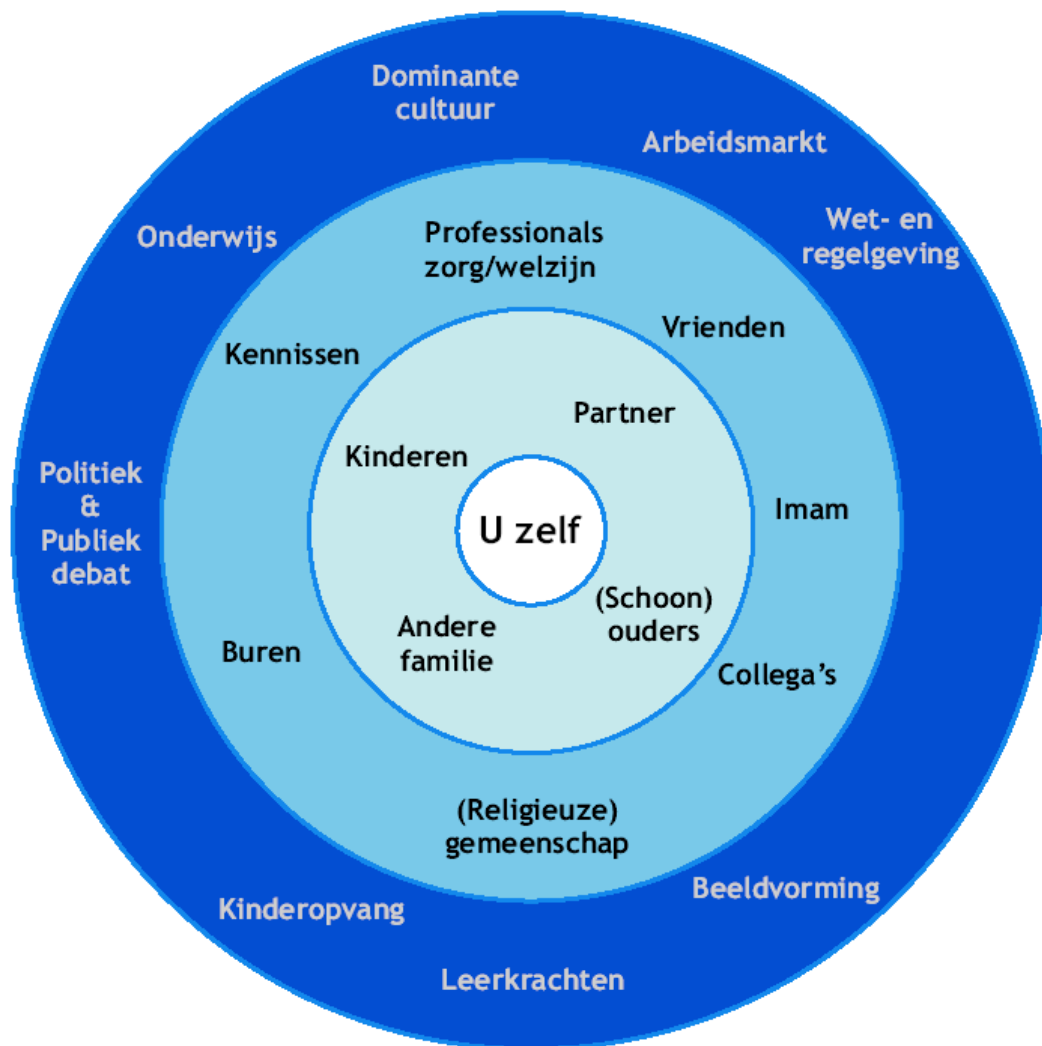
Verleden - toekomst

- Als u uw eigen ontwikkeling vergelijkt met die van uw moeder, bijvoorbeeld met haar rol binnen en buiten het gezin, wat zijn dan de belangrijkste verschillen?
- Zijn er ook overeenkomsten met uw moeder? Kunt u daar iets meer over vertellen?
- Welke wensen heeft u voor uw dochters/of voor de generatie van meisjes die nu opgroeit?
- Verwacht u dat deze gerealiseerd zullen kunnen worden? Welke barrières moeten daarvoor eventueel nog worden weggenomen? Wat moet er nog veranderen?

(bron: De Gruijter & Pels, 2005)

Bijlage III Schema kansen en belemmeringen

Summary

Second-generation emancipation

Choices and opportunities during the course of life of young mothers of Moroccan and Turkish origin

The research question

This study was conducted by the Verwey-Jonker Institute, and commissioned by the Ministry of Justice's scientific research and documentation centre, the WODC. Its subject is the emancipation, centred on autonomy and participation, of second-generation women of Moroccan and Turkish origin. It deals with the life plan of these women and with the actual course of their lives from their teens until the birth of their first child. The object was to offer insight into emancipation processes, the choices made by these women, and the influence exerted by social, cultural, and religious processes. We have examined possible differences among the women according to their ethnicity, educational level and, most importantly, their position on the labour market, and we have compared them to native Dutch women from similar social backgrounds. The results of this study clarify the relation between the views and the actual choices of the women on the one hand, and the notions about emancipation prevailing within existing policy on the other. This understanding can provide a starting point for the design of further emancipation policy in the future.

Interviews

The heart of this study is made up of extensive interviews with fifty women of Moroccan and Turkish origin, and with ten native Dutch women. The group of respondents contains a specific selection of women: young, second-generation mothers from (mainly) two-parent families, spread according to level of education and position on the labour market. A quantitative generalisation of this study's findings is, therefore, not possible. Its primary focus has been to unveil processes, an exploratory purpose for which the group of respondents has been consciously composed.

For the main part, the interviews had an open set-up. They were conducted by trained interviewers of the same origin as the target groups. The recruitment of respondents took place through the networks of both the researchers and the interviewers, and also by way of the snowball method. Almost all interviews were recorded and transcribed word for word. The programme atlas/ti was used to process the qualitative material, which was analysed inductively. This means that categorisation was based on what arose from the material itself.

Views on emancipation

In this study, we have made a distinction between two aspects of emancipation: autonomy (further specified into freedom of choice and freedom of movement), and participation (participation in labour and in unpaid social activities and economic independence).

The respondents' views showed a clear focus on emancipation. The second-generation women essentially endorse the right to freedom of choice and movement. A large majority thinks that economic independence is important. Their objections are related to the pre-dominance of woman's caring role: taking care of the family is the main reason to refrain from working outside the house.

Next to this, another obstacle may stand between ideal and reality: part of the women lack 'power of their own', will power, selfconfidence and assertiveness, needed to manifest themselves as an autonomous person and to participate socially. The socialisation of the caring identity and obligingness of their younger years often makes these women feel more secure in a caring role, and more inclined to conformity. In addition, the majority of respondents va-

lues economic independence primarily to earn 'something extra', and to be able to spend this without their husband's interference. This leaves the man's breadwinner role intact. Thus, more than a woman's economic self-reliance, participation in paid employment serves the purpose of an intensified pursuit of autonomy, towards the partner as well.

Despite the discrepancy between the ideals about autonomy and participation on the one hand, and the actual choices made on the other, the trend toward emancipation is unmistakable. It is reflected in the respondents' ambitions for the future. As the children grow up, 'being considerate' still figures prominently. Yet, beside the role of wife and mother, that of the autonomous working woman gains a more accessory status. Even more important is the fact that the mothers of today, judged by their sayings, knowingly endorse the trend toward emancipation through their parenting, even though our study results also indicate insecurity about parenting skills. The autonomy and participation of their daughters is high on their agenda, although accompanied by fear that 'young people nowadays' will lose track of respect, empathy and decency. For the generation of daughters, as well, the goal still is to establish an equilibrium with 'being considerate'.

The actual course of life

During their teens, some respondents saw their choice of school being restricted, because their parents gave priority to their protection and to rules regarding sexual segregation. Sometimes, parents also conveyed the message that education did not matter for a girl by their passive demeanour. Furthermore, the respondents had little elbowroom to explore the world outside school. On the one hand, this seems to be a partial explanation of the girls' success at school. On the other hand, their restrictive upbringing may have resulted in their dependency and insecurity, hampering an autonomous role in society. By the time the phase of starting a family begins, at least in part the die is already cast. During the preceding socialisation, a clear pattern of expectations has emerged regarding the future course of life. Marriage, a family, and a caring role are taken for granted. Participation in paid labour is viewed as a less natural element. However, this 'power of the obvious' does not prevent that various choices, of a partner, of the moment of marriage and having children, -within certain boundaries-, are made autonomously. For most of the women, by this time, their relationship with their parents has become more egalitarian, even though the latter's expectations are still important. Marriage hardly is an obstacle to seek employment. It becomes an obstacle, however, when the first child is born, which is reason for part of the respondents to (temporarily) stop working. Within the national population, the age of women giving birth for the first time is on the rise. We found this tendency to postponement again among part of our study group, as a strategy both to realise autonomy, and to increase one's opportunities to participation. It was found that for the majority, the division of tasks is not a subject for negotiation. Again, where the caring role is concerned, the power of the obvious makes itself forcefully felt. The (intensity of) participation in activities outside the house, like volunteer work, is determined by the caring role within the family. This is why many women indicate that they foresee they will get more room to realise their own ambitions in the future, 'when the children have grown up'.

Opportunities and hindrances

Influences on both the life plan and the course of life can be located, respectively, on the levels of the individual, of interactions, institutions, and symbols.

The level of the individual is ruled, firstly, by 'personal power'. In addition, and contrary to what is suggested by public imagery, religion more often is felt to provide an opportunity than a hindrance. Women of immigrant origin derive support and strength from it, and in part, autonomy, too: they feel they are answerable only to God, not to the people around them, like their partner. However, religion can also be a hindrance to participation, when it provides the ground for self-exclusion in order to avoid contact with men, or more indirectly, because wearing a headscarf can lead to exclusion.

With regard to the level of interaction, the parents exert direct influence during the teenage period. After that, their influence becomes more indirect, because the young women continue to take their wishes into account. A more restraining influence is ascribed to the in-laws: according to the respondents, they attach far too much value to the norms ruling 'the community'. However, the pressure exerted by the community or, perhaps, chiefly the extent to which the younger generation is bothered by it, is weakening. Peers among family and friends are important, for they are much more capable than members of the old guard to provide instructive support, in addition to moral support. The partner's influence is relatively great after marriage, but opinions about its nature differ. Part of the women experiences his moral and practical support, when realising their wishes. To a lesser extent, however, they also experience an unequal division of power between the sexes, with the husband limiting his wife's autonomy. This gender inequality is reported most by the lowly educated and non-working respondents. Even more often, the women's freedom is curtailed in practice, because the caring role of the wife is taken for granted, while care provided by the husband is not. The data indicate that employment outside the house meets with fewer objections from the partner than a woman's freedom of movement in a more general sense.

Factors on the institutional level were discussed less. Only a few women seemed to be knowledgeable about opportunities offered by society, for instance in the form of parental leave or arrangements for child care. However, the respondents did mention institutional obstacles that may have much effect on the opportunities to participate: the atmosphere at work, and discrimination related to 'the headscarf'.

On the symbolic level, there is the issue of negative images in society about immigrants and/or the Islam. The women are engaged in a process of 'double emancipation', as a member of a minority, and as a woman. They feel forced to defend the own identity and experience this as an obstacle to their integration in society, although some respondents view it as an incentive to prove themselves even more.

The interviews uncovered several emancipation strategies, used by the women to achieve their goals and by-pass obstacles. As stated before, women can attain autonomy by referring to their religion. Negotiations and rebellion are options for some women, but often being considerate, conforming, and avoiding conflict constitute a more common response. Fitting in with this is the so-called 'two worlds strategy', which means that women use a different repertoire to act in their private world, than they use in the world outside the house. This strategy may contribute to the development of a 'bicultural competence', the capability to navigate within diverse contexts. Another strategy that is often applied, is that of patience and acceptance, for instance where the division of domestic chores is concerned. This response may affirm the status quo, but it may also be deployed to create more personal space in a gradual manner. In addition to these interactive strategies, other ways to achieve more autonomy are marriage, the postponement of motherhood, and taking a job.

Differences within and between groups

Although there are many similarities among the respondents of Moroccan and Turkish origin, there are differences, too. With regard to participation, the Moroccan women have a much longer way to go. Compared to that of the previous generation, their upward mobility is relatively strong. In addition, they seem to be more attached to the caring role. Far into their adulthood, the women of Turkish origin are used to tighter bonds with both their birth family and the Turkish community than the Moroccan respondents. Among the latter, a stronger trend toward individualisation is perceptible. A last difference is that the Moroccan women suffer from discrimination and negative images more than their Turkish counterparts. This is probably due to the fact, that the Moroccans as a group are harder hit by the stigmatisation than the Turks.

Regarding the level of education and employment status, on the whole, the picture is quite consistent. In short, in so far as differences exist, they all indicate that women with a higher education and a job have gained more autonomy and participate more. The parents of the highly educated women were more closely involved in their daughter's school career, but were also more united in watching over her activities away from home, in comparison with the parents of the lower educated women. The employed women more often mentioned both their parents when they were in need of help in school matters, than those without employment. The latter more often mentioned their own person(ality) as a limiting factor when they had to make choices during their teens. Fewer of the highly educated women had little or no influence on the choice of their partner. Postponement of motherhood occurs more often among those women with a higher education and those who are holding a job. The women who stopped working when pregnant of their first child have a lower education. 'Being considerate', that is, the caring identity, is more central to lower educated and unemployed women, who more often view their caring tasks as an obstacle for seeking employment outside the house. The unemployed women are also less assertive, more inclined to accept the limits to their freedom of movement, and less inclined to see employment as a way to (share) the breadwinner's role. In short, the women who can be considered successful in terms of participation, combine their liberating views with a greater willingness, both to act autonomously and to take responsibility as a breadwinner, than their less successful counterparts.

In the course of several generations, the native Dutch respondents have shown the same changes toward emancipation, but the leaps made during this process were smaller. Their ambitions regarding work are more moderate, for themselves as well as for their daughters' generation. Their life plan is ruled by the 'equilibrium model', in which employment is balanced against the family interest. As young adults, the Dutch women experienced less pressure from their parents about their choice of partner, the moment of their marriage, and that of starting a family. 'Being considerate', that is, the relational form of autonomy, is common in this group, too. Yet, here, it is less tied up with conformity. Notable differences are the greater insecurity about the partner's desire to have children, and about the care-giving role of the woman herself. This doubt is reason for postponing motherhood, - a post-ponement, furthermore, that lasts much longer than among the women of immigrant origin. The native Dutch women are more knowledgeable about arrangements to facilitate parents. They suffer less from social control exerted by their informal network, or from negative images, than their non-native Dutch counterparts.

Points of departure for policy

The conclusion of our study is that thought about women's emancipation cannot be separated from thought about care within the family. Therefore, emancipation policy and family policy should be much more connected.

Where the women themselves are concerned, their level of education turns out to be a powerful factor for the extent of their autonomy and participation. For this reason, investments

in education, through pre-school and early-school education programmes, integration curricula and extra training continue to be of great importance. Because the allochthonous women are, comparatively speaking, frequent 'stackers', and think positively about 'lifelong learning', they should be offered as many opportunities to do this as possible.

The children's upbringing in the family influences their chances within the educational system, the development of their caring habitus, and the women's inclination to conformity. Today's parents are found to be favourably disposed to change, but they have many questions about how they should proceed. It is very important to offer pedagogical support which connects to these questions. Programmes providing such support should also pay attention to the development in both mothers and their daughters, of the capacities needed for autonomous functioning and social participation. Likewise, the encouragement of the social participation of women who are yet unable or unwilling to participate in paid employment, should take as its explicit point of departure empowerment, increasing the women's own will power and capacities.

Women who do not work outside the house, or seldom do so, may be encouraged to participate in several different ways. These may vary from support to engage in volunteer work, and maintaining their connection to the labour market or their vocational skills, to facilitating their reintegration on the labour market.

Often, women of immigrant origin who are employed outside the house are pioneers where the combination of work and care is concerned. They are relatively uninformed about the arrangements or opportunities (for support) related to the combination of these tasks. Ideally, the exchange and dissemination of information should already begin before the phase of starting a family, for example by using role models and mentors among their peers. The partners, too, may be involved in this educational programme, in the context of the effort to attain a more equal division of tasks. In order to bring about a change in mentality among the men, policy makers might capitalise on the fact that participation in the children's upbringing is more acceptable to non-native Dutch fathers, than the sharing of domestic chores.

After all, the process of the double emancipation of women of immigrant origin is served by nuancing the images about immigrants and Muslims, and by combating their discrimination on the labour market.

Colofon

opdrachtgever	Ministerie van Justitie, WODC
auteurs	Trees Pels, Marjan de Gruijter (red.), Gülşen Doğan, Jannet van der Hoek
eindredactie	I. Linse, Tekstbureau Schakenraad, Oss
omslag	Grafital, Valkenswaard
basisontwerp binnenwerk	Gerda Mulder BNO, Oosterbeek
opmaak	Verwey-Jonker Instituut, Utrecht
layout	Nanda van Koutrik, Jaap Top
uitgave	Verwey-Jonker Instituut Groep M Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht telefoon 030-2300799 telefax 030-2300683 e-mail secr@verwey-jonker.nl website www.verwey-jonker.nl

© 2006 WODC, Ministerie van Justitie. Auteursrechten voorbehouden.